

ISSN 2664-5157 (print)
ISSN 2708-7360 (online)

Turkic Studies Journal

№2
Vol. 5
2023

Astana

ISSN (print)2664-5157
ISSN (online)2708-7360

Turkic Studies Journal
2023, Volume 5, Number 2

2019 жылдан бастап шығады
Founded in 2019
Издается с 2019 года

Жылына 4 рет шығады
Published 4 times a year
Выходит 4 раза в год

Астана, 2023
Astana, 2023
Астана, 2023

Бас редакторы: **Ерлан Сыдықов**, т.ғ.д., проф., ҚР ҰҒА академигі
Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті (Астана, Қазақстан)
Бас редактордың орынбасары: **Нурилла Шаймердинова**, ф.ғ.д., проф.
Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті (Астана, Қазақстан)
Бас редактордың орынбасары: **Ирина Невская**, доктор, проф., Гете университеті (Франкфурт, Германия)

Редакция алқасы

Клара Адыгаши	ф.ғ.д., проф., Дебрецен университеті, Славистика институты (Дебрецен, Мажарстан)
Гайбулла Бабаяров	т.ғ.д., Өзбекстан ғылым академиясы Ұлттық археология орталығы (Ташкент, Өзбекстан)
Бавуу-Сюрюн Мира Викторовна	ф.ғ.д., проф., Тува мемлекеттік университеті (Қызыл, Ресей Федерациясы)
Ұлданай Бахтиреева	ф.ғ.д., проф., Ресей халықтар достығы университеті (Мәскеу, Ресей Федерациясы)
Альфия Галимуллина	пед.ғ.д., проф., Қазан (Еділ бойы) федералдық университеті (Қазан, Ресей Федерациясы)
Гюрер Гульсевин	доктор, проф., Эгей университеті (Измир, Түркия)
Күләш Дүйсекова	ф.ғ.д., проф., Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті (Астана, Қазақстан)
Анна Дыбо	ф.ғ.д., проф., Ресей ғылым академиясының Тіл білімі институты (Мәскеу, Ресей Федерациясы)
Метин Екиджи	доктор, проф., Эгей Университеті Түрік әлемі зерттеулері институты (Измир, Түркия)
Шолпан Жарқынбекова	ф.ғ.д., проф., Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті (Астана, Қазақстан)
Шахимшарип Ибраев	ф.ғ.д., проф., Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті (Түркістан, Қазақстан)
Мария Иванич	доктор, проф., Сегед университеті (Сегед, Мажарстан)
Зимони Иштван	доктор, проф., Сегед университеті (Сегед, Мажарстан)
Ласло Кароли	Ph.D., проф., Уппсала университеті (Уппсала, Швеция)
Барбара Келльнер-Хайнкеле	доктор, проф., Берлиннің еркін университеті (Берлин, Германия)
Болат Көмеков	т.ғ.д., проф., Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті (Астана, Қазақстан)
Дихан Қамзабекұлы	ф.ғ.д., проф., «Егемен Қазақстан» республикалық газеті (Астана, Қазақстан)
Чимиза Ламажаа	филол.ғ.д., Туваның жаңа зерттеулері (Льеж, Бельгия)
Юлия Лысенко	т.ғ.д., проф., Алтай мемлекеттік университеті (Барнаул, Ресей Федерациясы)
Ласло Мараш	Ph.D., проф., Амстердам университеті (Амстердам, Нидерланды)
Мартин Малек	саяси ғ.к, аға ғылыми қызметкер, Ұлттық қорғаныс академиясы, (Вена, Австрия)
Кенжехан Матыжанов	ф.ғ.д., проф., М.О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты (Алматы, Қазақстан)
Бауыржан Омаров	ф.ғ.д., проф., Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті (Астана, Қазақстан)
Зайнолла Самашев	т.ғ.д., Ә. Марғұлан атындағы археология институты (Астана, Қазақстан)
Клара Шандор	Ph.D., проф., Сегед университеті (Сегед, Венгрия)
Айрат Ситдиков	т.ғ.д., проф., Қазан федералды университеті (Қазан, Ресей Федерациясы)
Дэвид Сомфай Кара	Ph.D., проф., Назарбаев Университеті (Астана, Қазақстан)
Балаш Судар	Ph.D., Мажарстан ғылым академиясы Тарих институты (Будапешт, Мажарстан)
Жәкен Таймағамбетов	т.ғ.д., проф., ҚР Ұлттық музейі (Астана, Қазақстан)
Ахмет Ташағыл	т.ғ.д., проф., Йедитепе университеті (Стамбул, Түркия)
Марал Хабдуллина	т.ғ.к., доцент, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті (Астана, Қазақстан)
Айдан Хандан	Ph.D., каум.проф., Баку мемлекеттік университеті (Баку, Әзірбайжан Республикасы)
Фирдаус Хисамитдинова	ф.ғ.д., проф., Тарих, тіл және әдебиет институты (Уфа, Ресей Федерациясы)
Альфия Юсупова	ф.ғ.д., проф., Қазан федералды университеті (Қазан, Ресей Федерациясы)
Айман Азмұханова	т.ғ.к., қауым. проф., Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті (Астана, Қазақстан)
Амантай Шәріп	ф.ғ.д., проф., жауапты хатшы, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті (Астана, Қазақстан)
Анна Есенғалиева	пед.ғ.к., проф., жауапты хатшы, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті (Астана, Қазақстан)

Редакцияның мекенжайы: 010008, Қазақстан, Астана қ., Қ. Сәтпаев к-сі, 2
Тел.: +7(7172) 709-500, (ішкі: 31-434). E-mail: turkicstudiesjournal@gmail.com, web-site: tsj.enu.kz

Turkic Studies Journal

Меншіктенуші: «Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті» коммерциялық емес акционерлік қоғам. Қазақстан Республикасы Ақпарат және қоғамдық даму министрлігінде тіркелген. 24.02.2021 ж. №KZ27VPY00032814 – тіркеу куәлігі (алғашқы тіркеу нөмірі және күні 28.03.2019, 17636-Ж). Мерзімділігі: жылына 4 рет.

Типографияның мекенжайы: 010008, Қазақстан, Астана қ., Қажымұқан к-сі, 13/1, тел.: +7(7172) 709-500, (ішкі: 31-434)

Editor-in-Chief: **Yerlan Sydykov**, *Doctor of Historical Sciences, Prof., Academician of NAS RK*
L.N. Gumilyov Eurasian national university (Astana, Kazakhstan)
Deputy Editor-in-Chief: **Nurila Shaimerdinova**, *Doctor of Philology, Prof.*
L.N. Gumilyov Eurasian national university (Astana, Kazakhstan)
Deputy Editor-in-Chief: **Irina Nevskaya, Dr., Prof., Goethe university (Frankfurt, Germany)**

Editorial board

Klara Agyagasi	Doctor of Philology, Prof., University of Debrecen, Institute of Slavic studies (Debrecen, Hungary)
Gaybulla Babayarov	Doctor of Historical Sciences, Uzbekistan National Center for Archaeology of the Academy of Sciences (Tashkent, Uzbekistan)
Bavuu-Surun, Mira Viktorovna	Doctor of Philology, Prof., Tuvan State University (Kyzyl, Russian Federation)
Uldanai Bakhtikireeva	Doctor of Philology, Prof., Peoples' Friendship University of Russia (Moscow, Russian Federation)
Alfiya Galimullina	Doctor of Pedagogical sciences, Prof., Kazan (Volga region) Federal University (Kazan, Russian Federation)
Gurer Gulsevin	Dr. Prof., Ege University (Izmir, Turkey)
Kulyash Duisekova	Doctor of Philology, Prof., L.N. Gumilyov Eurasian National University (Astana, Kazakhstan)
Anna Dybo	Doctor of Philology, Prof., Institute of Linguistics of the Russian Academy of Sciences (Moscow, Russian Federation)
Metin Ekici	Dr. Prof., Ege University, Institute of Turkish World Studies (Izmir, Turkey)
Sholpan Zharkynbekova	Doctor of Philology, Prof., L.N. Gumilyov Eurasian National University (Astana, Kazakhstan)
Shakimashrip Ibrayev	Doctor of Philology, Prof., Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University (Turkestan, Kazakhstan)
Maria Ivanics	Dr. Prof., University of Szeged (Szeged, Hungary)
Zimonyi Istvan	Dr. Prof., University of Szeged (Szeged, Hungary)
Laszlo Karoly	Ph.D., Prof., Uppsala University (Uppsala, Sweden)
Barbara Kellner-Heinkele	Dr. Prof., Free University of Berlin (Berlin, Germany)
Bolat Kumekov	Doctor of Historical Sciences, Prof., L.N. Gumilyov Eurasian National University (Astana, Kazakhstan)
Dikhan Kamzabekuly	Doctor of Philology, Prof., Republican newspaper «Egemen Qazaqstan» (Astana, Kazakhstan)
Chimiza Lamazhaa	Doctor of Philosophy, New Research of Tuva (Liege, Belgium)
Yuliya Lysenko	Doctor of Historical science, Prof., Altai State University (Barnaul, Russian Federation)
Laszlo Maracz	Ph.D., Prof., University of Amsterdam (Amsterdam, Netherlands)
Martin Malek	Candidate of Political Sciences, Senior Researcher, National Defense Academy (Vienna, Austria)
Kenzhekhan Matyzhanov	Doctor of Philology, Prof., M.O. Auezov Institute of Literature and Art, (Almaty, Kazakhstan)
Bauyrzhan Omarov	Doctor of Philology, Prof., L.N. Gumilyov Eurasian National University (Astana, Kazakhstan)
Zainolla Samashev	Doctor of Historical Sciences, A. Margulan Institute of Archaeology (Astana, Kazakhstan)
Klara Sandor	Ph.D., Prof., Szeged University (Szeged, Hungary)
Ayrat Sitdikov	Doctor of Historical Sciences, Kazan Federal University (Kazan, Russian Federation)
David Somfai Kara	Ph.D., Prof., Nazarbayev University (Astana, Kazakhstan)
Balazs Sudar	Ph.D., Institute of History of the Hungarian Academy of Sciences (Budapest, Hungary)
Zhaken Taimagambetov	Doctor of Historical Sciences, Prof., National Museum of the RK (Astana, Kazakhstan)
Ahmet Tasagil	Doctor of Historical Sciences, Prof., Yeditepe University (Istanbul, Turkey)
Maral Khabdulina	Candidate of Historical Sciences, assos.prof., L.N. Gumilyov Eurasian National University (Astana, Kazakhstan)
Aydan Khandan	Ph.D., assos.prof., Baku State University (Baku, Republic of Azerbaijan)
Firdaus Khisamitdinova	Doctor of Philology, Prof., Institute of History, Language and Literature (Ufa, Russian Federation)
Alfiya Yusupova	Doctor of Philology, Prof., Kazan Federal University (Kazan, Russian Federation)
Aiman Azmukhanova	Candidate of Historical Sciences, assos.prof., L.N. Gumilyov Eurasian National University (Astana, Kazakhstan)
Amantay Sharip	Doctor of Philology, Prof., Executive Secretary, L.N. Gumilyov Eurasian National University (Astana, Kazakhstan)
Anna Yessengaliyeva	Candidate of Pedagogical Sciences, Prof., Executive Secretary, L.N. Gumilyov Eurasian National University (Astana, Kazakhstan)

Editorial address: 2 K. Satpayev str., Astana, Kazakhstan, 010008

Тел.: +7(7172) 709-500, (ext.: 31-434). **E-mail:** turkicstudiesjournal@gmail.com, **web-site:** tsj.enu.kz

Turkic Studies Journal

Owner: Non-profit joint-stock company «L.N. Gumilyov Eurasian National University». Registered by Ministry of Information and Social Development of the Republic of Kazakhstan. Registration number № KZ27VPY00032814 from 24.02.2021 (date and number of the initial registration 28.03.2019, 17636-Ж). Periodicity: 4 times a year.

Address of printing house: 13/1 Kazhymukan str., Astana, Kazakhstan, 010008; tel.: +7(7172) 709-500, (ext.: 31-434)

© L.N. Gumilyov Eurasian National University

Главный редактор: **Ерлан Сыдыков**, д.и.н., проф., академик НАН РК,
Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева (Астана, Казахстан)
Зам. Главного редактора: **Нурила Шаймердинова**, д.ф.н., проф.,
Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева (Астана, Казахстан)
Зам. Главного редактора: **Ирина Невская**, доктор, проф., Университет им. Гёте (Франкфурт, Германия)

Редакционная коллегия

Клара Адягаш	д.ф.н., профессор, Университет Дебрецена, Институт славистики (Дебрецен, Венгрия)
Гайбулла Бабаяров	д.ист.н., Национальный центр археологии Академии наук Узбекистана (Ташкент, Узбекистан)
Бавуу-Сюрюн Мира Викторовна	д.ф.н., профессор, Тувинский государственный университет (Кызыл, Российская Федерация)
Улданай Бахтиреева	д.ф.н., проф., Российский университет дружбы народов (Москва, Российская Федерация)
Альфия Галимуллина	д.пед.н., проф., Казанский (Приволжский) федеральный университет (Казань, Российская Федерация)
Гюрер Гульсевин	доктор, проф., Эгейский университет (Измир, Турция)
Куляш Дуйсекова	д.ф.н., проф., Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева (Астана, Казахстан)
Анна Дыбо	д.ф.н., проф., Институт языкознания Российской академии наук (Москва, Российская Федерация)
Метин Екиджи	доктор, проф., Эгейский университет Институт исследований тюркского мира (Измир, Турция)
Шолпан Жаркынбекова	д.ф.н., проф., Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева (Астана, Казахстан)
Шакимашрип Ибраев	д.ф.н., проф., Международный казахско-турецкий университет имени Ходжа Ахмеда Ясави (Туркестан, Казахстан)
Мария Иванич	доктор, проф., Сегедский университет (Сегед, Венгрия)
Зимони Иштван	доктор, проф., Сегедский университет (Сегед, Венгрия)
Ласзло Кароли	Ph.D., проф., Упсальский университет (Упсала, Швеция)
Барбара Кельнер-Хайнкеле	доктор, проф., Берлинский Свободный университет (Берлин, Германия)
Болат Кумеков	д.ист.н., проф., Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева (Астана, Казахстан)
Дихан Камзабекулы	д.ф.н., проф., Республиканская газета «Егемен Қазақстан» (Астана, Казахстан)
Чимиза Ламажаа	д.филос.н., Новые исследования Тувы (Льеж, Бельгия)
Юлия Лысенко	д.ист.н., проф., Алтайский государственный университет (Барнаул)
Ласло Мараш	Ph.D., проф., Амстердамский университет (Амстердам, Нидерланды)
Мартин Малек	к.полит.н., старший научный сотрудник, Академия национальной обороны (Вена, Австрия)
Кенжехан Матыжанов	д.ф.н., проф., Институт литературы и искусства им. М.О. Ауэзова (Алматы, Казахстан)
Бауыржан Омаров	д.ф.н., проф., Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева (Астана, Казахстан)
Зайнолла Самашев	д.ист.н., Институт археологии имени А. Маргулана (Астана, Казахстан)
Клара Шандор	Ph.D., проф., Сегедский университет (Сегед, Венгрия)
Айрат Ситдигов	д.ист.н., Казанский федеральный университет (Казань, РФ)
Дэвид Сомфай Кара	Ph.D., проф., Назарбаев Университеті (Астана, Казахстан)
Балаш Судар	Ph.D., Институт истории Венгерской академии наук (Будапешт, Венгрия)
Жакен Таймагамбетов	д.ист.н., проф., Национальный музей РК (Астана, Казахстан)
Ахмет Ташагыл	д.ист.н., проф., Йедитепский университет (Стамбул, Турция)
Марал Хабдуллина	к.ист.н., асс.проф., Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева (Астана, Казахстан)
Айдан Хандан	Ph.D., асс.проф., Бакинский государственный университет (Баку, Азербайджанская Республика)
Фирдаус Хисамитдинова	д.ф.н., проф., Институт истории, языка и литературы (Уфа, РФ)
Альфия Юсупова	д.ф.н., проф., Казанский федеральный университет (Казань, РФ)
Айман Азмұханова	к.ист.н., асс.проф., Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева (Астана, Казахстан)
Амантай Шарип	д.ф.н., проф., отв.секретарь, Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева (Астана, Казахстан)
Анна Есенгалиева	к.пед.н., проф., отв.секретарь, Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева (Астана, Казахстан)

Адрес редакции: 010008, Казахстан, г. Астана, ул. К. Сатпаева, 2
Тел.: +7(7172) 709-500, (вн.: 31-434). E-mail: turkicstudiesjournal@gmail.com, web-site: tsj.enu.kz

Turkic Studies Journal

Собственник: Некоммерческое акционерное общество «Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева». Зарегистрирован Министерством информации и общественного развития Республики Казахстан. Регистрационное свидетельство № KZ27VPY00032814 от 24.02.2021 (дата и номер первичной регистрации 28.03.2019, 17636-Ж). Периодичность: 4 раза в год.
Адрес типографии: 010008, Казахстан, г. Астана, ул. Кажымукана, 13/1, тел.: +7(7172) 709-500 (вн. 31-434)

© Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева

МАЗМҰНЫ/CONTENT/СОДЕРЖАНИЕ

Тарих және Археология/ History and Archeology / История и Археология

- Б.К. Абытов** Первый всесоюзный тюркологический съезд: репрессированные и расстрелянные..... 7
- Б.К. Абытов** Бірінші Бүкілодақтық түркология съезі: қуғын-сүргінге ұшырағандар мен атылғандар..... 7
- В.К. Abytov** The First All-Union Turkological Congress: repressed and shot executed..... 7
- А.К. Aitkali, А. Karazhigitova** On the issue of studying the connection of the ancient people of the Upper Irtysh region and Zhetysu at the end of the 1st millennium BC 23
- А.Қ. Айтқали, А. Каражигитова** Жоғарғы Ертіс пен Жетісудың ежелгі тұрғындарының б.з.д. I мыңжылдықтың аяғындағы өзара байланысын зерттеу мәселесіне..... 23
- А.К. Айтқали, А. Каражигитова** К проблеме изучения взаимосвязи древнего населения Верхнего Прииртышья и Жетысу в конце 1 тыс. до н.э..... 23
- М. Yeleuov, А.А. Moldakhmet** Kumbyz (furnace) found in the medieval city of Kyshkala..... 34
- М. Елеуов, А.А. Молдахмет** Ортағасырлық Қышқала қаласынан ашылған құмбыз (пеш) 34
- М. Елеуов, А.А. Молдахмет** Кумбыз (печь), открытый в средневековом городе Кышкала 34
- Ж.Р. Утубаев, А.М. Ерсариев, М.К. Суюндикова, А.Д. Касенова** Бұланды (Баланды) фортификациясын зерттеу нәтижелері 49
- J.R. Utubaev, A.M. Yersariyev, M.K. Suyundikova, A.D. Kasenova** Results of the study of Balanda (Bulanda) fortification..... 49
- Ж.Р. Утубаев, А.М. Ерсариев, М.К. Суюндикова, А.Д. Касенова** Результаты исследования фортификации Баланды (Буланды)..... 49

Этномәдениет/ Ethnoculture/ Этнокультура

- Т. Картаева, Е. Даубаев, Э. Алтынбекова** Ішкі Орда (Бөкей Ордасы) хандары мөрлерінің реконструкциясы: мөр символдары мен атрибуттарын анықтау..... 67
- T. Kartayeva, E. Daubaev, E. Altynbekova** Reconstruction of the seals of the khans of the Inner Horde (Bukey Horde): identification of symbols and attributes of seals 67
- Т. Картаева, Е. Даубаев, Э. Алтынбекова** Реконструкция печатей ханов Внутренней Орды (Букейской Орды): определение символов и атрибутов печатей..... 67

*Қазақтардың мәдениеті мен өнері / Culture and Art of the Kazakhs /
Культура и искусство казахов*

- D.K. Saikeneva, A.I. Ibragimov** Semantics of fire and its derivatives in the ritual practice of Kazakhs: traditions and modernity.....
- Д.К. Сайкенева, А.И. Ибрагимов** Қазақтың салттық-ритуалдық тәжірибесіндегі от пен оның туындыларының семантикасы: дәстүр және қазіргі заман.....

Д.К. Сайкенева, А.И. Ибрагимов Семантика огня и его производных в обрядово-ритуальной практике казахов: традиции и современность..... 93

Дипломатия және Саясат / Diplomacy and Politics / Дипломатия и Политика

А.М. Алмагамбетова Изучение караханидо-китайских отношений в зарубежной англоязычной историографии (2000-2022 гг.).....
А.М. Алмагамбетова Ағылшын тілді шетелдік тарихнамадағы Қарахан-қытай қатынастарын зерттеу мәселелері (2000-2022 ж.ж.).....
A.M. Almagambetova The study of Qarakhanid-Chinese relations in foreign English-language historiography (2000-2022) 108

Түркі тілдері/ Turkic languages/ Тюркские языки

Ш. Құрманбайұлы Әлихан Бөкейхан аудармаларының этномәдени ерекшеліктері.....
Sh. Kurmanbaiuly Ethnocultural features of Alikhan Bukeikhan's translations
Ш.Курманбайұлы Этнокультурные особенности переводов Алихана Букейхана..... 122

Әдебиет және фольклор/ Literature and Folklore/ Литература и фольклор

Г.Т. Жиёмбаева Сібір түркі халықтары қаһармандық эпостарының ерекшеліктері.....
G.T. Zhiyembayeva Features of the heroic epics of the Turkic peoples of Siberia..... 138
Г.Т. Жиёмбаева Особенности героических эпосов тюркских народов Сибири.....
С.Қ. Қосанов, Ә.М. Кәкенова, Ж.С. Әділханова Қазақ ақындар шығармашылығындағы шығыс стилі.....
S.K. Kosanov, A.M. Kakenova, Zh.S. Adilkhanova Oriental style in the work of Kazakh poets
С.К. Косанов, А.М. Какенова, Ж.С. Адилханова Восточный стиль в творчестве казахских поэтов..... 167

ЕСІМНАМАЛАР / PERSONALIA / ПЕРСОНАЛИИ

К.К. Оразымбетов Ученый по призванию.....
К.К. Оразымбетов Шынайы ғалым шырайы.....
K.K. Orazymbetov Truly dedicated scholar..... 185

ТАРИХ ЖӘНЕ АРХЕОЛОГИЯ / HISTORY AND ARCHAEOLOGY /
ИСТОРИЯ И АРХЕОЛОГИЯ

Первый всесоюзный тюркологический съезд: репрессированные и расстрелянные

Б.К. Абытов

*Ошский государственный университет, Ош, Кыргызская Республика
(E-mail: baybolot-1962@rambler.ru)*

ARTICLE INFO

АННОТАЦИЯ

Ключевые слова:
Первый всесоюзный тюркологический съезд, Баку, азербайджанский алфавит, единая концепция тюркской письменности, арабская графика, латинизация, тюркские народы, делегаты съезда, съезд репрессированных и расстрелянных.

МРНТИ 03.61.21

DOI: <http://doi.org/10.32523/2664-5157-2023-2-7-22>

В статье мы предприняли попытку изучить первоисточники истории Первого всесоюзного тюркологического съезда, который проходил с 26 февраля по 5 марта 1926 года в городе Баку. В данном случае в наших руках имеются стенографические отчёты съезда, которые до недавних времён были недоступны для широкого круга учёных, для родственников и потомков участников того самого съезда, также мы имеем ряд других материалов относительно участников из Кыргызской Автономной Области в составе РСФСР. Фактически это был первый официальный съезд, основным вопросом которого был переход от арабской графики к латинице во всех тюркских республиках и народах Союза ССР. Разумеется, инициатором латинизации письменности тюркских народов СССР была Азербайджанская ССР. К сожалению, многие из нынешних поколений молодёжи тюркоязычных стран и народов СНГ, особенно из числа филологов и историков, практически очень мало знают о Первом съезде – курултае тюркологов. Следовательно, данная статья посвящена именно первому съезду тюркологов в Баку, который проходил почти сто лет назад. Это был курултай, заложивший начало новой национальной письменности многих тюркских народов не только СССР, но других стран мира. Однако этот съезд остался в истории и как съезд репрессированных и расстрелянных делегатов, ученых-тюркологов, просветителей и государственных чиновников, принявших участие в том знаменитом съезде. Яркое доказательство тому наши материалы в данной статье.

Received 18 February 2023. Revised 20 February 2023. Accepted 25 May 2023. Available online 30 June 2023.

For citation:

B.K. Abytov The First All-Union Turkological Congress: repressed and shot executed // Turkic Studies Journal. – 2023. – Vol. 5. – No 2. – P. 7-22. DOI: <http://doi.org/10.32523/2664-5157-2023-2-7-22>

Для цитирования:

Б.К. Абытов Первый всесоюзный тюркологический съезд: репрессированные и расстрелянные // Turkic Studies Journal. – 2023. – Т. 5. – № 2. – С. 7-22. DOI: <http://doi.org/10.32523/2664-5157-2023-2-7-22>

Введение

Во многих источниках, посвященных теме нашего научного исследования или имеющих сведения об этом событии, пишется не совсем верно – **Первый курултай тюркологов** или по-азербайджански – **Birinci Türkoloji Qurultayı** – **Первый тюркологический съезд**. На самом деле этот курултай, согласно официальному стенографическому отчёту, назывался – **Первый всесоюзный тюркологический съезд, 1926 г.**(рис.1).

Рис. 1. Стенографический отчёт Первого всесоюзного тюркологического съезда

Известно, что инициатором и организатором Первого всесоюзного тюркологического съезда были выдающиеся деятели Азербайджана, которые выступили задолго до начала съезда. Главной целью съезда было внедрение в культурную жизнь тюркских народов не только СССР, но и других стран мира латинизированный алфавит. В этом плане первые практические опыты латинизации письменности советского Азербайджана легли в основу дальнейшего развития латинизированной системы письменности тюркских народов в Советском Союзе. Следовательно, Азербайджан закономерно стал пионером латинизации письменности тюркских народов в СССР.

Именно этот шаг, старание и желание Азербайджана способствовали созыву общетюркского съезда как тюркских народов всего Союза ССР, так и зарубежных тюрков, в первую очередь Турции и Ирана. Инициаторы первого съезда: *Самедага Агамалы оглу, Фархад Агазаде, Рухулла Ахундов, Ханафи Зейналлы, Бекир Чобанзаде, Джаббар Мамедзаде, Артур Рудольфович Зифельдт-Симумяги, Панах Гасымов, Мусеиб Ильясов, Джалил Мамедзаде и др.* (рис. 2) На этом съезде, при участии представителей тюркских народов и специалистов научной тюркологии Академии наук Ленинграда и Москвы, подавляющим большинством голосов приняли решение о желательности применения опыта Азербайджана по латинизации в других республиках и автономных областях Союза, пользовавшихся другими формами письменности.

Рис. 2. Некоторые делегаты съезда

Материалы и методы исследования

Исследование проводилось на основе научного анализа источников, посвященных этой теме. Основным материалом для исследования стал официальный стенографический отчет Первого всесоюзного тюркологического съезда, архивные и исторические материалы.

Методологической основой исследования являются такие научные методы, как историзм, историко-сравнительный метод, структурно-диахронный метод, анализ, синтез и обобщение полученных данных.

Степень изученности темы

Изучая историографию данного вопроса мы отметили, что во многих литературах, посвященных теме нашего исследования, не совсем верно пишется название съезда. Некоторые исследователи его называют – Первый курултай тюрков, другие – Первый тюркологический съезд. Согласно официальному стенографическому отчету правильно будет – Первый всесоюзный тюркологический съезд.

Предыстория съезда такова:

– Впервые вопрос о введении латинской графики был поднят на заседании коллегии Народного комиссариата просвещения Азербайджана 3 июля 1920 г. Тогда в постановлении отмечалось: **«Командировать в Россию специальное лицо для извлечения всех материалов по разработке новой мусульманской орфографии».**

– В марте 1921 года в целях введения делопроизводства Азербайджана на тюркском языке, приказом Азревкома был учрежден **Чрезвычайный комитет** под председательством народного комиссара просвещения Д.Буниатзаде.

– В апреле 1922 г. для проведения реформы азербайджанской письменности по инициативе председателя ЦИК Азербайджанской ССР С.Агамали оглы был создан **Комитет азербайджанского алфавита**. Согласно поставленной задаче, впервые в СССР в Азербайджане на основе латинской графики был разработан новый азербайджанский алфавит из тридцати трёх букв. Идея латинизации охватила многие тюркские народы.

– В 1923 г. в Баку было создано **«Общество изучения и обследования Азербайджана»**, которое стало главным научным учреждением страны. В его состав входили отделения

истории и этнографии, тюркологии, а также комиссии и подкомиссии по литературе, языкознанию, словарям, прикладному искусству, театру, музыке и т. д.

– В этих целях в Баку приглашались многие известные учёные из вузов и научных учреждений России и других стран, среди которых были всемирно известные востоковеды, лингвисты и тюркологи: Н.Я. Марр, В.В. Бартольд, И.И. Мещанинов, А.Э. Самойлович, А.О. Маковельский, Г. Жузе, Е.Э. Бертельс, Б. Чобанзаде, А.О. Губайдуллин, М.Ф. Кепрюлюзаде и др.

– В эти годы появились первые научные грамматики по азербайджанскому языку, которые были написаны с позиций общетюркского языкознания. Среди них особое значение имеют «*Türkçe serfi-nêhv*» – «Грамматика тюркского языка» (Баку, 1924 г.) Исмаила Хикмета и Абдуллы Шаика, «*Türk qramerî*» – «Тюркская грамматика» (Баку 1929 г.) Бекира Чобан-заде и Фархада Ага-заде и др.

– 15 сентября 1925 года в Москве прошли заседания **востоковедов СССР**, где было решено **созвать съезд с участием всех тюркологов страны**. Одной из главных тем обсуждения будущего съезда был переход с арабской на латинскую графику всех тюркских народов.

– В том же 1925 году созыв Первого всесоюзного тюркологического съезда был поручен **Научной Ассоциации востоковедения СССР и Обществу изучения и исследования Азербайджана**.

Таким образом, организации и проведению Первого всесоюзного тюркологического съезда предшествовала довольно большая, кропотливая работа. После предварительных организационных работ Комитет нового азербайджанского алфавита с целью вовлечения перехода от арабской письменности к латинской приступил к подготовке созыва, организации и проведения вышеуказанного съезда в Баку. Отметим, что первый Бакинский тюркологический съезд явился значительным историческим событием, продемонстрировавшим место и позицию Азербайджана в мировом тюркологическом сообществе. Это исторический факт.

Анализ

Первый всесоюзный тюркологический съезд (как отмечено выше) проходил с 26 февраля по 5 марта 1926 года. Согласно официальному Стенографическому отчёту, в нем приняли участие 131 делегат (*однако почему-то во многих литературах указывается 130*). Ниже приводим сведения о делегатах съезда, согласно данным Мандатной комиссии съезда (Первый всесоюзный тюркологический съезд, 2011: с. 498-499): общее количество делегатов – **131**, из них **93** тюрка и **38** не тюрков, среди делегатов всего одна женщина. Представленность количества делегатов по республикам, областям и персонально приглашенных: от Азербайджана – 6 человек, Оргкомиссии – 15, Грузии – 1, Армении – 1, Аджаристана – 1, Туркестана – 1 (Агзамходжаев, 2020: 15), Нахреспублики – 1, Крыма – 3, Татаристана – 6, Башкирстана – 3, Казахстана – 3, Узбекистана – 6, Туркменистана – 4, Кыргызстана – 2. Ойратской области – 1, Якутской Республики – 3, Калмыкской области – 1, Чувашской Республики – 2, Уйгурской области западного Китая – 1, Абхазии – 1, Хакасского округа – 1, Северного Кавказа:

Карачаевская область – 2, Балкарская – 1, Чеченская – 1, Ингушская – 1, Адыгей-Черкесская – 1, Северо-Осетинская – 1, Южная Осетия – 1, от Туркменского района Северо-Кавказа – 1, Туркестана – 1, Академии Наук – 3, Ассоциации востоковедения – 3, Института живых восточных языков в Ленинграде – 1, Ташкентского университета – 1, Ленинградского университета – 1, от Совета Национальностей Северо-Кавказского краевого исполкома – 2, от Северо-Кавказского Института краеведения – 1, от Уфимского Наркомпроса – 1, от Совета Национальностей Наркомпроса РСФСР – 4, от Президиума Совета Национальностей ЦИК'а СССР – 1, от Персидского Азербайджана – 2, от Северо-Кавказской научной ассоциации – 1.

Персонально приглашенные: от Азербайджана – 2, Татаристана – 2, Северного Кавказа – 2, Москвы – 2, Украины – 1, Ленинграда – 4, Крыма – 2, Дагестана – 2, Закавказья – 2, Армении – 1, Узбекистана – 4, Башкиристана – 2, персонально приглашенных из Турции – 3, Германии – 2, Австрии – 1, Венгрии – 1.

Кроме официальных представителей в работе Съезда участвовали учёные, писатели и поэты – из Турции: Алибек Гусейнзаде, Мехмет Фуад Кёпрюлюзаде, Пауль Витек (немец), Юлиус Мессарош (венгр) (всего 4 участника); из Российской Федерации: академик Василий Бартольд, Сергей Малов, Александр Миллер, Александр Самойлович, Теодор Менцель, Лев Щербак, Алексей Башкиров, Илья Бороздин, Соломон Вельтман, Анатолий Ченко, Лев Жирков, Сергей Ольденбург, Николай Поппе, Сергей Руденко, Всеволод Томашевский, Константин Юдахин, Николай Яковлев и др.

Стенографический отчёт свидетельствует о том, что на съезде были представлены и делегаты почти от всех тюркских народов СССР, также европейских тюркологов, представители из Турции и Ирана, что ярко показывает масштабы охвата тюркологической научно-практической среды. В ней представлены тюркские народы не по-нынешнему административно-территориальному признаку, а по месту жительства к моменту созыва съезда. Отсюда и разночтения в административно-территориальном отношении.

Изучив стенографический отчёт Первого всесоюзного тюркологического съезда, убедился, что на 17 заседаниях за семь дней были заслушаны и обсуждены 38 докладов всемирно известных учёных-лингвистов, историков, этнологов, политических деятелей о тюркских языках, об их будущем. В этих докладах были озвучены весьма актуальные проблемы тюркологии, предложены ценные, конкретные рекомендации, приняты важные решения, имеющие исторические значения и приняты соответствующие резолюции. Так, на утренних и вечерних заседаниях съезда выступили с докладами (Первый всесоюзный тюркологический съезд, 1926: 26): 1. Академик В.Бартольд «Современное состояние и ближайшие задачи исследований по истории тюркских народов»; А.Губайдуллин «Развитие исторической литературы у тюрко-татарских народов»; С.Руденко «Современное состояние и ближайшие задачи этнографических исследований тюркских племён»; Ю.Мессарош «Современное состояние и ближайшие задачи исследований по этнографии анатолийских и балканских тюрков»; Чурсин «Ближайшие задачи по исследованию этнографии кавказских тюрков»; Б.Чобанзаде «О близком родстве тюркских наречий»; Н.Поппе «История и современное состояние проблемы взаимного родства алтайских языков»; А.Самойлович «Современное состояние и ближайшие задачи по исследованию тюркских языков»; С.Малов

«Исследование древнетюркских языков»; Н. Ашмарин «Некоторые сведения о прошлом и современном состоянии тюркологии»; Л. Щербак «Основные принципы орфографии и их социальная значимость», доклады Л.И. Жиркова, Г. Ибрагимова, Ш. Рахими, Ф. Ага-Заде, А.Б. Байтурсуна «Об орфографии»; Зейналлы «О системе научной терминологии в тюркских языках»; Адабаша «Терминология на тюркских языках»; А.Б. Байтурсуна «О принципах казакской терминологии»; А.Зифельдта «О принципах зарождения научной терминологии в тюркских языках»; Б.Чобанзаде «О системе научной терминологии»; Х.Зейналлы «О системе научной терминологии относительно тюркских языков»; Н. Яковлева «Вопросы алфавита в соотношении с социально-культурной действительностью тюркских народов и программа определения системы письма»; Л. Жиркова «Технические основы структуры алфавита»; Ш. Алимжана «Арабские и латинские системы шрифта и вопросы их применения в письме тюрко-татарских народов»; Ф.Кёпрюлюзаде «Развитие литературного языка тюркских народов»; И.Леманова «Основы методики обучения тюркским языкам», Дж. Мамедзаде «О системах алфавитов тюркских народов»; Г. Шарафа «Арабская и латинская системы шрифтов и вопрос о применении их для тюрко-татарских народностей»; Н.Тюрякулова «Об алфавите»; У.Алиева «О системах графики», Б.Бердиева «Об алфавите»; Ф. Ага-Заде «Правописание в тюркском языке» и др.

Заслушав доклады и прения по ним, **Первый всесоюзный тюркологический съезд** принял ряд резолюций (Первый всесоюзный тюркологический съезд, 2011: 514-538):

Резолюция съезда о новом тюркском алфавите:

– Об изучении тюркских языков и о связях тюркских языков с другими языковыми семьями.

– По методике преподавания родного языка.

– По докладу «Современное состояние и ближайшие задачи изучения истории тюркских народов».

– По докладу о краеведении.

– Об орфографии тюркских языков.

– Организационной комиссии.

– О системе научной терминологии на тюркских языках.

– Постановления этнографической комиссии тюркологического съезда.

– Правописание в тюркском языке.

Таким образом, материалы Стенографического отчёта, содержания дискуссий тюркологов, научно-практические обсуждения проблем ещё в 1926 году дали понять, что они были актуальны как для того времени, так и в нынешних реалиях периода государственного суверенитета и независимости тюркоязычных суверенных и автономных республик.

В целом я полагаю, что сам факт, материалы и **Стенографический отчёт Первого всесоюзного тюркологического съезда**, имели огромное значение в дальнейшем развитии языкознания и языкового строительства молодых советских тюркоязычных республик в целях сохранения достижений тюркской цивилизации, её культурного наследия и письменности. У меня на руках первое (Баку, 1926 г.) и второе (Алматы, 2019 г.) издание данного Стенографического отчёта. Я не филолог и не тюрколог, однако как профессиональный историк отмечу, что **Стенографический отчёт Первого**

всесоюзного тюркологического съезда – это уникальный, имеющий огромное научно-практическое значение материал, весьма важный источник по советской тюркологии, бесценная кладезь интеллектуального наследия сразу нескольких тюркоязычных стран, выдающихся ученых, элиты тюркологии Европы и Азии, которые собрались весной 1926 года по инициативе ряда учёных и государственных деятелей Азербайджана в городе Баку.

Разумеется, Первый всесоюзный тюркологический съезд был довольно большим событием не только для молодой советской страны, но и для народов тюркского мира (Bakü Türkoloji Kurultayı, 2008). Первый тюркологический съезд явился весьма важным событием для развивающихся общетюркских национально-культурных, духовных и письменных ценностей, дальнейшего углубления интеграционных процессов в национальной письменности тюркских народов. На съезде была предпринята удачная попытка представить научную тюркологию как единое, системное учение, свод вековых знаний по тюркологии, как ценный вклад Азербайджана в мировую тюркологию. Фактически сведения Первого тюркологического съезда можно представить как далеко идущую большую программу научного исследования многовековых традиций тюркологии и перспективы тюркологии на тот период (Чокай-оглы, 1935: 45).. Этому способствовали общие исторические судьбы, единый этногенез, схожая национально-духовная культура, схожий жизненный уклад, религиозные верования, каждодневный быт, традиции, обычаи, обряды, культура питания многих тюркских народов степей Евразии. Ещё больше объединяющим фактором тюркского мира было типологическое сходство тюркских языков. Именно исходя из таких факторов Первый всесоюзный тюркологический съезд следует рассматривать как очень большое научно-практическое событие в истории развития культурных ценностей тюркского мира. Этот съезд был и остается первым научным форумом, предпринявшим попытки указать пути решения актуальных проблем научной тюркологии – языкознания, орфографии, литературы, фольклора, этнографии, терминологии, методики перехода к латинскому алфавиту (Menzel, 1927: 3-4). Съезд также сыграл исключительную роль в определении теоретических основ, практического потенциала и перспектив культурной интеграции, просветительства в масштабе тюркского мира.

Теперь относительно участников съезда из числа кыргызов. К сожалению, кыргызский народ был представлен всего двумя деятелями культуры. Это первый «красный» профессор, поэт, просветитель **Касым Тыныстанов** и просветитель **Базаркул Данияров** (рис.3). Хотя иногда некоторые люди приписывают участие на этом съезде и двух других деятелей культуры и государства – Ишеналы Арабаева и Абдыкерима Сыдыкова. В официальном списке делегатов съезда имена и фамилии последних не значатся.

СПИСОК делегатов Первого всесоюзного тюркологического съезда

№№ по порядку	ФАМИЛИЯ, ИМЯ, ОТЧЕСТВО	Должность или профессия	Национальность	Кем командирован	Постоянное местожительство
1	Абдрахимов, Галей Шакирович (Али-Рахим)	педагог	каз. татар.	Татреспублика (НКП)	Казань

2	Абдуджаббаров, Абдурашшид . . .	пред. Ак. Центра	узбек	Узбекистан (НКП)	Самарканд
3	Ага-Заде, Фахрад Рагим-оглы . . .	педаг., науч. отр. К-та Нов. Тюрк. Алф.	аз. тюрок	Азербайджан (ЦИК)	Баку
4	Агамалы-Оглы, Самед Гасан-Оглы	пред. АзЦИК'а и Зак-ЦИК'а	аз. тюрок	Орг. комиссия	Баку
5	Айвазов, С.А. . .	литератор	крым. татар.	Крым. ЦИК	Симферополь
35	Губайдуллин, Газиз	доцент	каз. татар.	перс. пригл.	Баку
36	Данияров, Базаркул	педагог	киргиз	Киргиз, респ. (ОНО) Орг. комиссия	Пишпек
37	Джабиев, Габиб	ред. газ. «Коммунист»	аз. тюрок	перс. пригл.	Баку
106	Томашевский, Всеволод Брониславович	профессор	русский	Киргиз, республ.	Ленинград
107	Тыныстанов, Касым	педагог	киргиз	Крым. ЦИК	Пишпек
108	Тюрякулов, Назир	журналист	казак	Орг. комиссия	Москва

Буквально недавно нами обнаружены архивные документы, Протокол №26

Научной комиссии Кыргызской Автономной области, свидетельствующий о том, что был заслушан:

1. Информационный доклад Тыныстанова о деятельности Пленума по созыву Тюркологического съезда в Баку.

2. О представителях, выдвигаемых на съезд в Баку.

Постановили:

Доклад принять к сведению, относительно латинского алфавита поддержать мнение и решение съезда Кир. Авт. области.

О поэме “Манас” поручить представителям договориться в Баку на издание ее на выгодных условиях, но не заключая договора.

Выдвинуть трех певцов и музыкантов на предстоящий вечер в Баку, к каковому надлежит подготовить программу, т. Воробьеву и Тыныстанову поручить изыскать средств для таковых.

Выдвинуть кандидатов-представителей Тыныстанова, Даниярова и Арабаева. Ответственность возлагается на т. Тыныстанова.

Председатель Тыныстанов (подпись).

Ученый секретарь Медянкин (подпись). (ОО ГА. Ф.80, Оп.1, ед. хр. 11. Л.16)¹.

Также имеется выписка из протокола №40 заседания коллегии областного отдела

¹ Ошский областной государственный архив, 2022. Ф.80, Оп.1, ед. хр. 11. Л.16; Абдрахманов Т.А., Кубатова А.Э. Байдилдеев Ж.Р. Эки доор инсань – Эшеналы Арабаев. С. 338.

просвещения Кыргызской Автономной области о решении командировать на съезд тюркологов в Баку И.Арабаева и К.Тыныстанова г. Пишпек, 27 декабря 1925 г. Слушали:

Протокол №1 Комиссии по созыву тюркологическ. съезда от 16 августа 1925 г. и программы предоргкомиссии Агамали-оглы с выражением желаяния о присутствии на созываемом съезде в Баку на 3/1-26 г. Пленуме оргкомиссии созыва Тюркологического съезда. Постановили:

По протоколу №1 в счет разверстки, данной Кыргызской Автономной области, на съезд Тюркологов в Баку командировать сотрудника научкома т. Арабаева Ишеналы. По вопросу предоргкомиссии на Пленум командировать председателя Научкома т. Тыныстанова Касыма.

Врио. Председателем научкома назначить т. Баишева.

Председатель Воробьев, Секретарь Черемных (ЦГА КР. Ф.647. Оп.1, Д.118, Л.123)².

Таким образом, архивные документы свидетельствуют о том, что по решению Наркомпроса и научкома Кыргызской Автономной области Ишеналы Арабаев был делегирован на Первый всесоюзный тюркологический съезд в Баку. Однако по каким-то неизвестным нам причинам И. Арабаев не смог участвовать на данном съезде. Полагаю, отсюда и сведения некоторых историков о том, что И. Арабаев был в числе делегатов Первого съезда тюркологов в Баку 1926 года. К сожалению, он так и не принял участие на том памятном съезде. Таким образом, вместо трех человек – представителей от Кыргызской Автономной области, на Первом всесоюзном тюркологическом съезде приняли участие только двое – К. Тыныстанов и Б. Данияров.

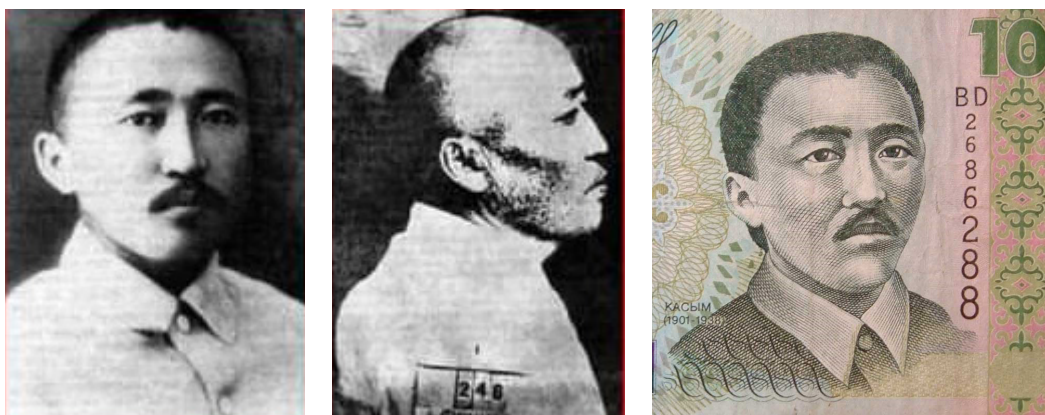

Рис. 4. Участник съезда К. Тыныстанов

Касым Тыныстанов – просветитель, Народный комиссар просвещения Кыргызской АССР – 1927-1930 гг., государственный и общественный деятель, кыргызский ученый языковед, один из основателей языкознания – составитель орфографии кыргызского языка и письменной литературы Кыргызстана, писатель, поэт, драматург, первый красный профессор (1936 г.) из числа кыргызов. Написал и издал ряд работ по киргизскому языкознанию. С 1934 года – член Союза писателей СССР. Арестован 1 августа 1937 г.

² ЦГА КР. Ф.647. Оп.1, Д.118, Л.123., 2022. Заверенная копия; Абдрахманов Т.А., Кубатова А.Э. Байдилдеев Ж.Р. Эки доор инсаны – Эшеналы Арабаев. С. 339.

и обвинялся как «враг народа, ведущий разлагающую деятельность на идеологическом фронте, буржуазный националист, один из руководителей «Социал-туранской партии», расстрелян 7 ноября 1938 г. Реабилитирован 1 октября 1957 года Военной коллегией Верховного суда СССР (рис. 4).

К. Тыныстанов был делегатом того самого **Первого всесоюзного тюркологического съезда**. Более того от **Кыргызской Автономной области** вошел в состав Президиума съезда: 1. Агамали оглы. 2. Ахундов Рухулла – Азербайджан. 3. Бартольд – академик. 4. Байтурсун – Казакстан. 5. Барахов – Якутская Республика. 6. Бороздин – Ассоциация востоковедения. 7. Джабиев Габиб. 8. Ибрагимов Галимджан – Татаристан. 9. Идельгузин – Башкиристан. 10. Кепрюлю заде – Турция. 11. Коркмасов – Дагестан. 12. Нагамов И. – Узбекистан. 13. Наговицын – Наркомпрос РСФСР. 14. Ольденбург – академик. 15. Павлович – Ассоциация востоковедения. 16. Самойлович – профессор. 17. Тынстанов – Кара-Киргизия. 18. Чобан-заде – профессор. 19. Бердиев – Туркменистан. 20. Акчокраклы – Крым. 21. Алиев Умар – Северный Кавказ. 22. Менцель – профессор, представитель европейских ученых (Первый всесоюзный тюркологический съезд, 1926: 9-10). Отметим, что список членов Президиума съезда дан в таком же порядке, как был предложен на съезде и зафиксирован в Стенографическом отчете.

Базаркул Данияров – один из первых просветителей, этнопедагог советского Кыргызстана, стоял у истоков начального, среднего и высшего образования в республике. Подготовил целую плеяду выдающихся деятелей культуры и образования республики, первые учебные программы и учебники. Он инициатор создания первого учебного заведения, предоставлявшего образование выше школьного на кыргызском языке – Ошского педтехникума. Затем стал заведующим учебной частью «Киргизского института просвещения», вскоре переименованного в Киргизский центральный педтехникум и заместителем председателя «Киргизской научной комиссии». В 1929 году стал директором Кыргызского центрального педтехникума во Фрунзе. В 1931-1934 годы работал заведующим учебно-методическим отделом Наркомпроса Кыргызской АССР. Видный представитель интеллектуальной элиты 20-30-х годов XX века. Сокурсник К. Тыныстанова по Киргизскому Институту просвещения в Ташкенте и его сподвижник (рис.5).

Два главных педагога республики 1929 года — Петр Юдахин и Базаркул Данияров.

В 1937 г. Б. Даниярова арестовали, его обвинили в том, что «он буржуазный националист, который задумал контрреволюционные действия, дружит с бай-манапами, сам бай-манап, бывший член Алаш-Орды и член Социал-Туранской партии». С такими характеристиками в 30-годы невозможно было выжить. Его приговорили к 10 годам лишения свободы, умер в лагере у села Ивдель Свердловской области 1 декабря 1942 года. Базаркул Данияров был делегатом того самого исторического Первого всесоюзного тюркологического съезда от Кыргызской Автономной области.

К сожалению, в Стенографическом отчёте съезда не сохранились их выступления на прениях, равно как и у других участников съезда.

Полученные результаты

В целом историко-политическое значение **Первого всесоюзного тюркологического съезда**, не случайно проходившего в Баку, заключается в том, что именно на этом съезде фактически на фоне всеобщей социализации, на фоне объединения пролетариев всех стран была обсуждена и предпринята удачная попытка выработать единую концепцию письменности тюркоязычных народов, республик на основе латинской письменности и алфавита не только по всему Советскому Союзу, но и по всему миру, можно сказать всей планеты. Вот так ни много ни мало.

Следовательно, исходя из таких задач и целей, были очень жаркие, эмоциональные выступления и дискуссии среди выступивших как учёных, так и специально приглашённых представителей тюркских народов на съезде. Материалы съезда и Стенографический отчёт свидетельствуют, что представители тюркских народов бывшей Российской империи и молодых советских тюркоязычных республик: башкиры, казахи, кыргызы, карачаевцы, татары, туркмены, узбеки, чуваша, хакасы, якуты и другие хотели быть услышанными, отстоять своё языковое право, национальную письменность, поскольку до этого они были лишены собственной государственности, национальной письменности.

Материалы съезда и собственно Стенографический отчёт съезда является весьма важным научно-практическим артефактом, ценным историческим источником, в котором отражены дальнейшая судьба тюркской цивилизации, создание и сохранности её культурного наследия в виде тюркской письменности на латинском алфавите. Здесь необходимо отметить два важных фактора.

Во-первых, решением съезда и поддержкой официальных властей партии

большевиков была предпринята попытка перехода тюркских народов на латинскую графику, тем самым сблизиться с европейской культурой, европейской письменностью. Так, 12 декабря 1927 года ЦИК Киргизской АССР признал латинизированный алфавит государственным наравне с арабским. С 1927-28 учебного года латинизированный алфавит стал преподаваться в ряде школ, а с 1928-29 учебного года на него было переведено всё образование. 1 января 1930 года арабский алфавит в Киргизии был окончательно выведен из всех официальных сфер употребления. Казахстан с арабской письменности на латиницу перешел в 1929 году. В том же году в Узбекистане в мае на Республиканской орфографической конференции в Самарканде был утверждён новый узбекский латинский алфавит – **яналиф** из 34 знаков в Узбекистане. 3 января 1928 года доработанный новый латинизированный алфавит был утверждён ЦИК Туркменской ССР. С сентября 1928 он стал внедряться в учебных заведениях, окончательный переход на новый, латинский алфавит во всех сферах был осуществлён в мае 1929 года.

Во-вторых, с введением латинской письменности официальные власти предприняли попытку отдалить тюркские народы от исламской культуры, от арабской письменности и сокровищниц исламской литературы, языкознания, тем самым избежать огромного влияния мусульманской культуры, арабской письменности на тюркоязычные народы. В документах об этом прямо и открыто не говорится, но красной нитью проходит эта идея.

Таким образом, **Первый всесоюзный тюркологический съезд**, проходивший в Баку, не случайно именуется Первым. Ибо все его участники искренне надеялись, что это – начало большой кропотливой работы для будущего всех тюркских народов Союза ССР. К сожалению, большинство делегатов памятного съезда теми же официальными властями, которые дали добро для проведения **Первого всесоюзного тюркологического съезда**, впоследствии обвинили их в буржуазном национализме и во всех других грехах (Победа Великой октябрьской социалистической революции в Туркестане, 1947). Многие из них стали жертвами политических репрессий, красного террора 30-х годов XX века. В их числе оказались и Касым Тыныстанов, и Базаркул Данияров. В таком же положении оказались многие выдающиеся сыновья, ученые-языковеды, тюркологи почти всех тюркских народов СССР, которые приняли участие в том самом памятном – **Первом всесоюзном тюркологическом съезде** 1926 года в Баку.

Отмечу, среди историков, да и вообще ученых бытует мнение о том, что тюркология – это наука расстрелянных ученых. В этом есть большая доля исторической правды. И она имеет непосредственное отношение к участникам, делегатам Первого советского тюркологического съезда. После съезда, особенно в 30-е годы многие ученые-тюркологи, государственные деятели, принявшие участие в том самом памятном съезде, были обвинены в буржуазном национализме, пантюркизме, панисламизме, в членствах запрещенных политических партий, в идеологической «подрывной» работе, также во ведении подрывной работы на «культурном идеологическом фронте», в связях с троцкистами, бухаринцами, буржуазными националистами, «двурушниками», сбывшими феодалами, капиталистами, помещиками, искажениях истории народов, восхвалении прошлых ханов, руководстве и членстве заговорщической организации национальной интеллигенции на местах, руководстве контрреволюционными организациями, участии в антисоветских пантюркистских организациях, агентами иностранной разведки и пр. (Папоров, 1990: 34-43). С такими характеристиками очень трудно, фактически невозможно было выжить в годы красного террора и массовой репрессии (рис.6).

№	за 1937 год.	№	за 1938 год.
1.	Абдрахимов, Галей Шакирович (Али-Рахим)	1.	Алиев, Ибрагим Махмудович
2.	Байтурсун, Ахмед Байтурсунович	2.	Атнагулов, Салах Садри-оглы
3.	Зейналлы, Ханафи баба оглы	3.	Ахундов, Рухулла Али-оглы
4.	Губайдуллин, Газиз	4.	Барахов, Исидор Никифорович
5.	Данияров, Базаркул	5.	Гусейнов, Мирза Давуд
6.	Джабиев, Габиб	6.	Зифельдт-Симумяги Артур Рудольфович
7.	Идельгужин, Карим Абдулович	7.	Ибрагимов, Галимджан Гирфанович
8.	Ильбек, Метрик Юнус-оглы	8.	Иногамов, Рахим Ахундджан-оглы
9.	Чобанзаде, Бекир Вагап оглы	9.	Катанов, Николай Гаврилович
10.	Алиев, Умар Джашуевич	10.	Самойлович, Александр Николаевич
11.	Гафуров, Сибгат Сатдыкович	11.	Султанова, Айна
12.	Захири, Ашур-Али	12.	Тынстанов, Касым
13.	Касимов, Панах Алекпер оглы	13.	Султанов, Гамид Гасан-оглы
14.	Коркмасов, Джелалэддин		
15.	Кулиев, Мустафа		
16.	Кульбешеров, Бяшим		
17.	Максудов, Гаяз Кысымович		
18.	Мамед-Заде, Джаббар Аббас-оглы		
19.	Наговицын, Иосиф Алексеевич		
20.	Недим, Мамут		
21.	Одабаш, Хабибулла Абдурашид-оглы		
22.	Рахими, Шакирджан		
23.	Сабиров, Рауф Ахметович		
24.	Тиболов, Александр Арсеньевич		
25.	Тюрякулов, Назир		
26.	Усманов, Шамиль Хайрулович		
27.	Хакимов, Неймат Эйнатулла-оглы		
28.	Ходжаев, Халид-Саид		
29.	Юманкулов, Ибрагимов		
30.	Юнусов, Гази-Алим		

Рис. 6. Репрессированные делегаты съезда

Выводы

Я провел собственное исследование прямо по списку Стенографического отчета Первого советского тюркологического съезда. Так, из числа 130 делегатов съезда почти половина были репрессированы, арестованы, расстреляны, осуждены на длительные сроки и умерли в лагерях. Персонально в разные годы после съезда следующие делегаты были арестованы, осуждены и расстреляны (ФИО даны без изменения, согласно списку делегатов съезда).

Так, в 1929 г. – Рогдаев Николай Игнатъевич, в 1931 г. Гельдиев Мухаммед, в 1932 г. – Перенглиев Бяшим, в 1933 г. – Ашмарин Николай Иванович. В 1935 г. были репрессированы и расстреляны Мальсатов Заурбек Куразович, Манатов Шариф Ахмедович, Миллер Александр Александрович, Сабашкин Алексей Макарович, Сафронов Анемподист Иванович. Пик массовых репрессий, осуждений и расстрелов приходится на 1937-38 гг. Ряд делегатов данного съезда после него несколько раз арестовывались и осуждались. Это Генко Анатолий Нестерович – 1938, 1941; Гаврилов Михаил Филиппович – 1931, 1932, 1938 гг.; Бороздин Илья Николаевич – 1935, 1937 гг.

В 1941 г. были арестованы и осуждены Бассария Симон Петрович, Ильясов Мусеиб Ибрагим-оглы, Крымский Агафангел Ефимович.

Таким образом, по моим подсчётам, из 130 делегатов Бакинского съезда тюркологов, впоследствии были обвинены во многих несуществующих грехах, делах, арестованы, репрессированы и расстреляны 59 делегатов. Именно это и доказывает исторический факт о том, что **«Первый курултай тюркологов – курултай репрессированных и расстрелянных»** (съезд на кыргызском языке означает – курултай – авт.).

Это были следующие делегаты первого Бакинского съезда тюркологов (Первый всесоюзный тюркологический съезд, 1926: 9-10).

Если добавить сюда и тех репрессированных ученых-тюркологов, государственных деятелей, которые не были участниками Первого советского тюркологического съезда (Ашнин и др., 2002: 165). Это были такие деятели, которые внесли весомый вклад в развитие тюркологии в целом. Они были арестованы, осуждены и расстреляны в разные годы: Ишеналы Арабаев – 1933 г., Дулатов Миржакып (Мир-Якуб) – 1935 г., в 1937 г. Алкин Ильяс Саид-Гиреевич, Хулуфлу Вели Мамедгусейн оглу, в 1938 г. – Акки Исмаил Ариф Меметович, Акчокраклы Осман Нури Асан оглу, Атласов Хади (Гадый) Мифтахутдинович, Алекперов Алескер Казым оглы, Амантаев Габдулла Сахипгареевич, Асфендиаров Санджар Джафарович, Атласов Хади Мифтахутдинович, Ахундов Рухулла Али, Исмаилов Ибраим Фегми, Лятиф-заде Абдулла Абильевич, Салман Мумтаз – 1941 г., в 1943 г. Байбуртлы Ягья Наджи Сулейманович, Юсиф Везир Чеменземинли и многие другие (Документы внешней политики СССР, 1957).

Таким образом, вышеперечисленные репрессированные и расстрелянные тюркологи вполне убедительно доказывают, что **«тюркология – наука репрессированных и расстрелянных»**.

Литература

Агзамходжаев С., 2020. Движение прогрессистов в создании Автономной Демократической Республики в Туркестане // Turkic Studies Journal No 1, Vol. 2. Nur-Sultan. С. 6-22.

Ашнин Ф.Д., Алпатов В.М., Насилов Д.М., 2002. Репрессированная тюркология. М.: Издательство «Восточная литература» РАН. 294 с.

Bakü Türkołoji Kurultayı (1926): Tutanaklar, 2008. (26 Şubat – 6 Mart 1926)., 2008. (Rusça'dan çevirenler: K.V. Nerimanoğlu, M. Öner). Ankara: TDK Yayınları, 474 s.

Документы внешней политики СССР, 1957. Ч.1. М., 125 с.

Menzel, Th. Der 1. Türkologische Kongress in Baku // Der Islam. 16, 1927. S. 3–4.

Папоров Ю. 1990. «Белое солнце пустыни...» Юность. №1. С. 34-43

Первый всесоюзный тюркологический съезд, 2011. Общество Обследования и Изучения Азербайджана. Стенография Баку - 1926 г. Баку. Изд. «Нагыл еви». С. 552 с.

Первый Всесоюзный Тюркологический Съезд, 1926. / Стенографический отчет (26 февраля – 5 марта 1926 г.). Баку. АССР. 426 с.

Первый Всесоюзный Тюркологический Съезд, 2019. / вст.сл. Г.Мутанова.2 изд.доп. Алматы: Қазақ университеті. 565 с.

Победа Великой октябрьской социалистической революции в Туркестане, 1947. // Сб. документов. Ташкент: Госиздат УзССР. 189 с.

Чокай-оглы М., 1935. Туркестан под властью Советов. К характеристике диктатуры пролетариата. Париж: Яш Туркестан. 126 с.

Reference

Agzamhodzhaev S., 2020. Dvizhenie progressistov v sozdanii Avtonomnoj Demokraticheskoj Respubliki v Turkestane [Progressional movement for creation Autonomous Democratic Republic of Turkestan]. Turkic Studies Journal No 1, Vol. 2. Nur-Sultan. P. 6-22. [in Russian].

- Ашнин Ф.Д., Алпатов В.М., Насилов Д.М., 2002. Репрессированная тюркология. М.: Издательство «Восточная литература» РАН. 294 с. [in Russian]
- Bakü Türkoloji Kurultayı (1926): Tutanaklar, 2008. (26 Şubat – 6 Mart 1926)., 2008. (Rusça’dan çevirenler: K.V. Nerimanoğlu, M. Öner). Ankara: TDK Yayınları, 474. [in Turkish]
- Dokumenty vneshnej politiki SSSR, 1957. [Documents of the foreign policy of the USSR]. Ch.1 [Part 1]. Moscow., 125 p. [in Russian]
- Menzel Th., 1927. Der Türkologische Kongress in Baku. Der Islam. 16, S. 3-4. [In German]
- Paporov Yu., 1990. «Beloe solnce pustyni...» Yunost’ [“The white sun of the desert ...” Youth]. №1.Р.34-43. [in Russian]
- Pervyi Vsesoiuznyi Tiurkologicheskii Sieezd, Obshchestvo Izucheniia i obsledovaniia Azerbaidzhana [First All-Union Turkological Congress. Azerbaijan Research and Survey Society], 1911. Stenografiya Baku – 1926 g. Baku. Izd. «Nagil evi». 552 p. [in Russian].
- Pervyi Vsesoiuznyi Tiurkologicheskii Sieezd [First All-Union Turkological Congress], Stenographicheskii otchet [Verbatim report] (26 febralya – 5 marta 1926 g.). Baku. ASSR. 426 p. [in Russian].
- Pervyi Vsesoiuznyi Tiurkologicheskii Sieezd [First All-Union Turkological Congress], 2019. / Foreword by G. Mutanov. 2nd ed. Almaty: Kazakh University. 565 p. [in Russian]
- Pobeda Velikoj oktyabr’skoj socialisticheskoy revolyucii v Turkestane [The victory of the Great October Socialist Revolution in Turkestan]. 189 p. [in Russian]
- Chokai-ogly M., 1935. Turkestan pod vlast’yu Sovetov. K harakteristike diktatury proletariat [Turkestan under the rule of the Soviets. On the characterization of the dictatorship of the proletariat]. Paris: Yash Turkestan. 126 p. [in Russian]

Б.К. АБЫТОВ

*Ош мемлекеттік университеті, Ош, Қырғыз Республикасы
(E-mail: baybolot-1962@rambler.ru)*

Бірінші Бүкілодақтық түркология съезі: қуғын-сүргінге ұшырағандар мен атылғандар

Аннотация. Мақалада біз 1926 жылдың 26 ақпаны мен 5 наурызы аралығында Баку қаласында өткен Бірінші Бүкілодақтық түркология съезінің тарихының бастапқы көздерін зерттеуге тырыстық. Бұл жағдайда біздің қолымызда съездің стенографиялық есептері бар, олар соңғы уақытқа дейін көптеген ғылыми зерттеушілер үшін, сол съезге қатысушылардың туыстары мен ұрпақтары үшін қол жетімді болмады, сонымен қатар бізде РСФКР құрамындағы Қырғыз автономиялық облысының қатысушыларына қатысты бірқатар басқа материалдар бар. Шын мәнінде, бұл бірінші ресми съезд болды. Оның негізгі мәселесі – барлық түркі республикалары мен КСРО Одағының халықтарына араб графикасынан латын әліпбиіне көшу болды. КСРО түркі халықтарының жазба тілін латындандырудың бастамашысы, әрине, Әзербайжан КСР-і болды. Өкінішке қарай, түркітілдес елдер мен ТМД халықтары жастарының қазіргі ұрпақтарының көбісі, әсіресе филологтар мен тарихшылар түркологтардың Бірінші съезд–құрылтайы туралы іс жүзінде өте аз біледі. Сондықтан бұл мақала осыдан жүз жылға жуық уақыт бұрын Бакуде өткен түркологтардың бірінші съезіне арналған. Бұл КСРО-дағы ғана емес, әлемнің басқа елдеріндегі көптеген түркі халықтарының жаңа ұлттық жазу жүйесінің негізін қалаған құрылтай болды. Алайда бұл съезд қуғын-сүргінге ұшыраған, атылған делегаттардың, түркітанушы ғалымдардың, ағартушылар мен сол атақты құрылтайға қатысқан мемлекеттік қызметкерлердің съезі ретінде тарихта қалды. Мұның жарқын дәлелі – осы мақаладағы біздің материалдар.

Кілт сөздер: Бірінші Бүкілодақтық түркологиялық съезд, Баку, әзербайжан әліппесі, түркі жазуының біртұтас концепциясы, араб графикасы, латынша жазу, түркі халықтары, съезд делегаттары, қуғын-сүргінге ұшырағандардың, атылғандардың съезі.

В.К. Abytov

Osh State University, Osh, Kyrgyz Republic

(E-mail: baybolot-1962@rambler.ru)

The First All-Union Turkological Congress: repressed and shot executed

Abstract. In the article we made an attempt to study the primary sources of the history of the First All-Union Turkological Congress, which was held from February 26 to March 5, 1926, in the city of Baku. In this case, we have verbatim reports of the congress, which until recently were inaccessible to a wide range of researchers, relatives and descendants of the participants in that very congress, and we also have a number of other materials regarding participants from the Kyrgyz Autonomous Region within the RSFSR. In fact, it was the first official congress, the main issue of which was the transition from the Arabic script to the Latin alphabet, in all the Turkic republics and peoples of the USSR. Of course, the Azerbaijan SSR was the initiator of the latinization of the writing of the Turkic peoples of the USSR. Unfortunately, many of the current generations of young people of the Turkic-speaking countries and peoples of the CIS, especially among philologists and historians, know practically very little about the First Congress - the Kurultai of Turkologists. Therefore, this article is devoted specifically to the first congress of Turkologists in Baku, which was held almost a hundred years ago. It was the kurultai, which laid the foundation for the new national writing of many Turkic peoples, not only in the USSR, but in other countries of the world. However, this congress remained in history as a congress of repressed and executed delegates, scientists-turkologists, educators and government officials who took part in that famous congress. A vivid proof of this is our materials in this article.

Keywords: The First All-Union Turkological Congress, Baku, Azerbaijani alphabet, transition, unified concept of Turkic writing, Arabic script, latinization of writing, Turkic peoples, congress delegates, congress of the repressed and executed.

Сведения об авторе:

Абытов Байболот Капарович, доктор исторических наук, профессор, член-корреспондент РАН РФ, Ошский государственный университет, ул. Ленина, 331, Ош, Кыргызская Республика.
ORCID – 0000-0003-0267-5127

Автор туралы мәлімет:

Абытов Байболот Капарович, тарих ғылымдарының докторы, профессор, Ресей жаратылыстану ғылымдары академиясының корреспондент мүшесі, Ош мемлекеттік университеті, Ленин көшесі, 331, Ош, Қырғыз Республикасы.

ORCID – 0000-0003-0267-5127

Information about author:

Abytov Baibolot Kaparovich, Doctor of Historical Sciences, Professor, Corresponding Member of the Russian Academy of Natural Sciences, Osh State University, 331 Lenin str., Osh, Kyrgyz Republic.

ORCID – 0000-0003-0267-5127

On the issue of studying the connection of the ancient people of the Upper Irtysh region and Zhetysu at the end of the 1st millennium BC¹

A.K. Aitkali^a, *A. Karazhigitova^b

^aBranch of the A.Kh. Margulan Institute of Archaeology, Astana, Republic of Kazakhstan
(e-mail: azza_semsk@mail.ru)

^bBranch of the A.Kh. Margulan Institute of Archaeology, Astana, Republic of Kazakhstan
(e-mail: assiya2108@mail.ru). *Автор для корреспонденции: assiya2108@mail.ru

ARTICLE INFO

Keywords:

Upper Irtysh region, Zhetysu, Kulazhorga culture, Wusun, funeral rite, sites, Xiongnu-Sarmatian era, archaeological research, cultural belonging.

IRSTI 03.41.00

DOI: <http://doi.org/10.32523/2664-5157-2023-2-23-33>

ABSTRACT

In the archaeology of Kazakhstan, the controversial issues of the Xiongnu-Sarmatian era include the ethnic origin of sites, the origin of cultures, as well as the periodization and chronology of various complexes. There are difficulties with ethnocultural interpretation in the study of funeral and memorial complexes that were spread in the territory of Zhetysu and the Upper Irtysh region in the second half of the 1st millennium BC. Currently, the researchers believe that the first state formation on the territory of ancient Kazakhstan, in particular, in the Zhetysu region, was a political organization, founded by the Wusuns. Soviet researchers for the first time linked written sources about the Wusuns with specific archaeological sites based on excavations in Zhetysu.

Although more than 70 years have passed since the Wusun sites were found, they continue to be relevant. As for the study of the sites of the Kulazhorga culture of the Upper Irtysh region, which began in the middle of the 20th century, they still remain at the database source extension level. In this work the authors consider various points of view on this issue and give their assessments of the events that occurred.

Received 06 March 2023. Revised 10 March 2023. Accepted 27 May 2023. Available online 30 June 2023.

For citation:

A.K. Aitkali, A. Karazhigitova On the issue of studying the connection of the ancient people of the Upper Irtysh region and Zhetysu at the end of the 1st millennium BC // Turkic Studies Journal. – 2023. – Vol. 5. – No 2. – P. 23-33. DOI: <http://doi.org/10.32523/2664-5157-2023-2-23-33>

¹ The work was prepared under the project BR18574175 Xiongnu-Sarmatian era in the history of Kazakhstan: interdisciplinary research, analysis and reconstruction

Introduction

The lands of the Upper Irtysh region and Zhetysu have always been linked historically and culturally, especially the close ties have been observed since the time of the early nomads. In the territories under consideration, the similarity of the way of life of the population was formed by several main reasons. Firstly, the natural and geographical environment of these regions has a number of common features; secondly, the economic system of the ancient population led to close ethnocultural interaction and the unification of cultures (Akishev, 2009: 88-93). The continuity of contacts and the formation of similar historical and cultural complexes have developed since the Scythian-Saka time, and it was proceeded in the considered territories in the final period of the epoch of early nomads (i.e. at the end of the 1st millennium BC). Moreover, it was intensified, which is confirmed by the archaeological material. This article is deals with this issue.

Materials and research methods

In general, the study is based on archaeological material, which comes from the territory of the early nomadic cultures of the Upper Irtysh region and Zhetysu. Traditional archaeological research methods were used in the analysis and interpretation of the materials, including characterization of sites with the help of description, architectural analysis of elements of archaeological complexes. In addition, a comparative typological analysis was used to identify commonalities and differences in funeral rites, types of burials from two remote regions, which may indicate historical and cultural ties. With the goal to better understand and interpret the subject complex coming from necropolis, the method of analogy was used. The latter includes the comparison of materials, shapes, manufacturing technologies, as well as the analysis of the functional purpose of the subject complex. Together, these methods help to identify the links between the historical and cultural complexes of two remote regions.

The degree of research

In the history of the study of archeological complexes of the Upper Irtysh region and Zhetysu it is possible to distinguish a number of periods when the accumulation of primary sources took place (Khabdulina, 2019: 23). The first was the time of the initial accumulation of archaeological material, obtained through the receipt of accidental finds and the conduct of small predatory excavations of mounds by antiquity lovers in the 19th century. The second period began with the first scientific excavations in the Soviet era, when a significant amount of material was collected. The systematic and planned examination of sites is still ongoing at present.

It is especially worth noting the studies conducted in different years in the Upper Irtysh region by a number of scientists, starting from the end of the 1940^s of the 20th century, including: S.S. Chernikov (Chernikov, 1951: 1956), F.Kh. Arslanova (Arslanova, 1968-1969)², S. Samashev (Samashev, 1987), A.A. Tkachev, V.A. Dubrovsky (Tkachev, Dubrovsky,

² Arslanova F. H., 1968-1969. Report on the work of the archaeological expedition of the Ust-Kamenogorsk

1996) and others. A large amount of the materials of the studied period, collected during excavations in the period from the mid-1960^s of the 20th century in the territory of the Upper Irtysh region under the leadership of F.Kh.Arslanova, are still unpublished. At this time, the research of most sites was carried out simultaneously with multi-temporal ones and were rather reconnaissance in nature, during which a sufficient amount of factual material was collected to form a primary database. On the basis of the collected database, preliminary conclusions were drawn on the nomads' culture of the studied time. The scientists excavated many burial and memorial complexes of nomads of the end of the 1st millennium BC – 1st centuries AD. The archaeological cultures were highlighted, and the boundaries of their distribution were expanded. In East Kazakhstan, the sites of the Kulazhorghinsk culture (the 4th-3rd cc. BC- 1st-2nd cc. AD) were highlighted and the boundaries of its distribution were determined. S.S.Chernikov divided them into earlier (the 3rd-2nd cc. BC) and later (the 2nd c. BC – 1st-2nd cc. BC) sites, while expressing his opinion about their belonging to U-ge tribes, known from the campaigns of one of the Xiongnu leaders to the west (Chernikov, 1948: 1-7)³. The first general studies on the nomads of the Zhetysu area belong to M.P. Gryaznov and M.V. Voevodsky (Voevodsky, Gryaznov, 1938). Subsequently, they were continued by a number of scientists, including: A.N. Bernstam, K.A. Akishev, A. Kibirov, E.I. Ageeva, G.V. Kushayev, A.G. Maksimova, A.K. Abetekov, Yu.A. Zadneprovsky and others. On the basis of the analysis of archaeological material collected in the period from the mid-1950^s - to the 1960^s of the 20th century, most sites of the end of the 1st millennium BC – the first half of the 1st millennium AD were related to the Wusuns. According to the calculations of A.M. Dosymbayeva, the total number of studied complexes of the Xiongnu-Sarmatian era (2nd c. BC – 5th c. BC) on the territory of Zhetysu is 54 burial grounds. Moreover, 3.930 funerary and memorial structures were examined in the composition of these sites (Dosymbayeva, 2013: 557).

Many important findings in the archaeology of the Wusuns belong to the well-known Kazakh archaeologist K.A. Akishev. On the basis of the analysis of archaeological material, collected in the period from the mid-1950^s – to the 60^s of the 20th century, most sites of the late 1st millennium BC – the first half of the 1st millennium AD were connected with the Wusuns. In turn, G.A. Kushayev classified these sites in three chronological periods: early (3rd-2nd cc. BC), transitional (1st c. BC. – 1st c. AD) and late (2nd-3rd cc. AD), reflecting the specifics and dynamics of the development of the Wusun culture. Each of these stages of the genesis of the Wusun culture, reflects the specifics of the development of material culture. (Akishev, Kushayev, 1963).

Analysis

There were many similarities in the synchronous sites of two regions, both in the funeral rites and in separate categories of accompanying equipment. The first stage of the Kulazhorga culture of the Upper Irtysh region has the greatest similarities with the sites of Altai and Tuva. The following features characterize the mounds of the early group: the bodies of the deceased are oriented to the eastern side; there are double burials and the burials with horses. The

Pedagogical Institute for 1968-1969. Archive of the Institute of Archeology. F. 11. Series 2. RC. 120. SV.10. p. 1-26.

³ Chernikov S. S., 1948. Report on archaeological studies of the territory of Eastern Kazakhstan in 1948. MESC of RK, F. 11, Series. 2, RC. 1123, SV.71, P. 1-7.

stone boxes predominate in the design of the burial structures. The accompanying inventory is richer, unlike the second chronological group (Chernikov, 1975: 132-148). The first group includes the burial grounds, investigated by S.S. Chernikov near the village of Yupiter, part of the Slavyanka burial mounds (mounds 1, 14, 15), Kulazhorga I, II, Kyzyl-tu (mound 3), Zevakino (mound 104). The burial grounds of Zhartas mound, excavated under the leadership of F.Kh. Arslanova and Z. Samashev in the period from 1980 to 1983 in Tavrichesky district of East Kazakhstan region, dating from the 4th-3rd centuries BC, can be attributed to this chronological period (Arslanova, Samashev, 1985: 28-30).

The sites of the late chronological group in contrast to the previous one, are similar to synchronous Wusun burials of Zhetysu (according to G.A. Kushayev the sites are dated from the 3rd-2nd centuries BC). The burials are solitary and of opposite direction – to the west and northwest. The accompanying equipment is poor, often encountered iron knives with an unprocessed handle, pins, iron rods and copper and bronze earrings. There are no accompanying burials of horses in the pits (Akishev, Kushayev, 1963: 139-214).

It is possible to unite the burial grounds according to the marked signs: Baty, Tuskain, Pchela, Ubaredmet, Karashat III (excavations of F.Kh. Arslanova and Z. Samashev). Among the late burials, we can include the burial ground 2 of Kulbabas mound in the territory of the foothills of Tarbagatai. A double burial was found in the mound, one in the catacomb, the other in a simple ground pit. By analogy with the Xiongnu and Wusun complexes, the time of construction of the site is determined within the 2nd-1st centuries BC (Dosymbayeva, 2007: 66).

The mounds of this group are mainly represented by the ground pits, sometimes with a wooden lining along the bottom. Part of the intra-grave structures of the burial grounds in the Kulazhorga mound, not in stone boxes, but in simple earthen pits, in these cases the remains of a wooden lining around the perimeter of the pit are observed. According to these signs they can be attributed to the second chronological group (Chernikov, 1948: 4). In 1937, the burial in a wooden box was found in the burial ground of Bata, in which the pieces of chalk and red paint were discovered, similar stone boxes were found in the Wusun burials of Northern Kyrgyzstan.

There is an opinion that the sites of the Kulazhorga culture do not constitute an independent archaeological culture. Apparently, the first stage of the Kulazhorga culture, with the above characteristic features, was left by ordinary community members of the Pazyryk period. A similar opinion was expressed regarding the synchronous sites of the Kara-Kobin culture of the Altai Mountains, about their belonging to the lower or middle stratum of the population of the Pazyryk society (Kubarev, 1992: 115-117). According to Z. Samashev, the ancient population of the second stage of the Kulazhorga culture does not genetically go back to the previous stage; it could have been displaced by the penetration of the Xiongnu into the Balkhash-Ili region (Samashev, 2011: 200). The scientist connects the second group of sites of the late chronological period of the Kulazhorga culture, with such peculiar features as mounds without stone boxes, direction of the heads of the buried to the west and with scanty accompanying inventory of the Wusun culture of Zhetysu.

In general, during this period, in the territories of the Upper Irtysh region and Zhetysu, some similar processes in the development of industrial and economic relations can be traced. The economic foundations of the ancient population that left the sites of the Kulazhorga culture are still poorly studied. The scale of the discovered sites of sedentary culture completely

changes the ideas that existed before about the purely nomadic life of the Wusun society. According to available data, more than 20 settlements of the Wusun period are known only in the Talgar district. The architecture of stationary dwellings is represented by sub-rectangular and oval dugouts (Samashev et al., 2005). The remains of wheat, barley, millet were found on the area of the studied settlements. The cultivation of these cereals was carried out by rain-fed and artificial irrigation. The analysis of ceramics showed that the traditions of making vessels from different settlements are identical (Kuznetsova, 2000). In addition, the traces of home-based and cattle breeding with the use of summer pastures in the mountains were revealed (Baipakov, Chang, 2000).

The presence of a large number of iron objects in the sites of the second chronological group of the Kulazhorga culture, as well as in the synchronous Wusun burials, indicates similar economic processes in two remote territories, as well as the gradual displacement of bronze and its replacement with iron. The latter probably meant the final decay of the metallurgical center of bronze (Chernikov, 1951: 150). As already noted, most often the iron objects were found in burials: knives with a hole in the handle, with a ring, rods of uncertain purpose and pins.

In addition, the pottery, found in the Wusun burials, differ in shape from the previous Saka, which gave reason to distinguish them. The round-bottom vessels were spread in the first stage of the Wusun culture (the 3rd-2nd cc. BC), in the second and third periods (the 1st c. BC – 3rd c. AD) flattened bottom vessels were used. The pottery repeated in the sites of the Kulazhorga culture – mainly pitcher-shaped ceramics, with flattened bottom part and occasionally found with a rounded bottom.

From sacrificial food, the bones of the ram are most often found in the later burials of the Upper Irtysh region. For example, in the burial ground of Kulazhorga, the tail part of the ram was found in only one case, whereas in Bata almost in all cases (Chernikov, 1948: 6). According to G.A.Kushayev in the Wusun burial grounds, funerary food in the form of tail vertebrae of sheep is found in more than half of the graves of the early 3rd-2nd cc. BC (Akishev, Kushayev, 1963: 139-214). They are much less common in the sites of the border area. It can be concluded that in the regions under consideration the same form of economic system existed for a certain period, where the herd consisted of small cattle.

Probably, the tribes of the North-Eastern Zhetysu led a settled way of life and began to be engaged in agriculture relatively earlier than the Kazakh Altai region. For Zhetysu, the most favorable places were the western spurs of the Chu-Ili Mountains, the valleys of the Charyn, Chilik and the foothills of the Trans-Ili Alatau. During the period under review, in East Kazakhstan, rain-fed agriculture could theoretically exist in the foothills of South Altai and Irtysh (Samashev, 2011: 176). The millet grains were found in one of the mounds of the Kulazhorga culture of the Upper Irtysh region.

According to K.A. Akishev, the gradual reduction of sheep bones and the increase in the number of clay vessels in the ordinary burials of the Wusuns of Zhetysu in the 1st half of the 1st millenium AD is probably an indication of the development of agriculture and the extensive settlement of the ancient people of this region. The scientist noted that Zhetysu and East Kazakhstan are the regions of the mountain systems of Tien Shan and Altai, where semi-nomadic and rain-fed agriculture was developed. In addition, the same system of nomadic

vertical vegetation zones was developed in these regions, which was called «vertical nomadic system» (Akishev, 2009). At one time, K.A. Abetekov stated convincingly about the nature of the farm. The scientist claims that in the period from the 3rd c. BC – to the 1st-2nd centuries AD the basis of the farming of tribes of the region was cattle breeding according to the findings of animal bones. Later, from the middle of the 2nd century AD according to archaeological data – the discovery of vessels for storage of grain, mealing stones and the remains of dwellings, the agriculture began to play the dominant role. Thus, at an early stage, at the end of the 1st millennium BC, the economy of the Wusuns had a cattle-breeding character, at a later stage, in pre-Turkish time, it turned into a complex cattle breeding and agricultural complex (Abetekov, 1970: 67-71).

Results and discussion

It is clear from the above that the changes in the burial ritual and therefore in the spiritual sphere of the ancient people of the Upper Irtysh region may be due to the movements of certain groups of the ancient people and similarities in the economic patterns of the two regions under the consideration during the Xiongnu-Sarmatian era. The first stage (the 4th c. BC -2nd c. AD) of Kulazhorga culture has the characteristic features of the lower or middle social layer of the society of Pazyryk culture. The second stage is dated from the 2nd-1st centuries BC and the upper chronological boundary of it is conditionally established. In addition, the early stage of the culture under consideration differs from the first chronological group both by the design of the intra-grave structures and by the set of parallels in the accompanying inventory, which achieve identity with the culture of the Wusuns of Zhetysu. It is likely that the opinion of S.S. Chernikov about the possible extension of the boundary of the Wusun tribal union to the Upper Irtysh region, expressed in the late 40^s of the 20th century is quite provable fact (Chernikov, 1948: 6-7). Moreover, the northern periphery of the Wusun culture is not clear. On this basis, it is necessary to consider the early and late sites of the Upper Irtysh region as two different stages of cultural development, tending to two completely different ethnocultural areas.

It necessary to add that in addition to the contacts of the ancient population of the Upper Irtysh Region with the tribes of Zhetysu in the late 1st millennium BC, the connections are observed in the territory of the Altai Mountains. There are also some parallels with the subject complex of the Tesin stage of the Tagaro-Tashtyk transition time of the Minusinsk basin (Savinov, 1978: 48-54). In the Altai Mountains, the Bulan-Koba culture of the Xiongnu-Xianbei era was highlighted with successive stages of its development. According to A.A. Tishkin, in the early Ust-Edigan stage (the 2nd c. BC – 1st c. AD) of the Bulan-Koba culture, the tribes of the Upper Irtysh region played an important role (Tishkin, 2009: 194-199). However, this topic is beyond our research.

Conclusion

The connection of the ancient people of two different regions can be expressed through various factors connecting them. However, this study covers only a few of them. We believe

that at a certain point in time, the population of the two regions under consideration could have similar cultural and household characteristics, not only because of the same form of housekeeping, but also because they belong to the same historical and cultural field. This phenomenon is confirmed by the spread of a similar funeral and memorial practices in these territories and elements of the subject complex.

Литература

Абетеков А.К., 1970. Новые археологические данные о хозяйстве древних усуней. Краткие сообщения Института Археологии. Вып.122. С. 67-71.

Акишев К.А., 2009. Экономика и общественный строй Южного Казахстана и Северной Киргизии в эпоху саков и усуней (V в. до н.э. – V в.н.э.). Труды Центрального музея. Алматы. Вып. II. 536 с.

Акишев К.А., Кушаев Г.А., 1963. Древняя культура саков и усуней долины реки Или. Алматы. 214 с.

Арсланова Ф.Х., Самашев З.С., 1985. Новые материалы по кулажургинской культуре Восточного Казахстана // Археологические исследования в зонах мелиорации: итоги и перспективы их интенсификаций. С. 28-30.

Байпаков К. М., Чанг К., 2000. Предварительные результаты раскопок 1999 г. на поселении сакского периода Цыганка-8. Изв. МОН РК, НАН РК. Серия общественных наук. № 1. С. 266-268.

Воеводский М.В., Грязнов М.П., 1938. Усуньские могильники на территории Киргизской ССР. К истории усуней. Вестник древней истории. № 3. С. 162-179.

Досымбаева А., 2007. Культурный комплекс тюркских кочевников Жетысу. II в. до н.э. – V в.н.э. Алматы. 216 с.

Савинов Д.Г., 1978. О завершающем этапе культуры ранних кочевников Горного Алтая. Краткие сообщения Института археологии. Вып.154. С.48-54.

Кубарев В.Д., 1992. Курганы Сайлюгема. Новосибирск. 220 с.

Кузнецова О.В., 2000. Технично-технологический анализ керамики с поселений сако-усуньского времени из района Жетысу. Изв. МОН РК, НАН РК. Серия общественных наук. №1. С. 161-165.

Самашев З.С., Григорьев Ф., Жумабекова Г., 2005. Древности Алматы. Алматы: КазИздат-КТ. С. 52-55.

Самашев З.С., 2011. Берел. Алматы. 236 с.

Самашев З.С., 1987. Памятники кулажургинского типа. Археологические памятники в зоне затопления Шульбинской ГЭС. Алматы. 280 с.

Тишкин А.А., 2009. Алтай в хуннское время // Изучение историко-культурного наследия Центральной Евразии. Сборник материалов международной научной конференции «Маргулановские чтения – 2008». Караганда. С. 194-199.

Ткачев А.А., Дубровский В.А., 1996. Погребение воина кулажургинской культуры // Сохранение и изучение культурного наследия Алтайского края. Барнаул. С. 141-145.

Черников С.С., 1951. О составе древних бронз // Советская археология. № XV. С. 140-154.

Черников С.С., 1975. К вопросу о хронологических периодах в эпоху ранних кочевников (по археологическим материалам Восточного Казахстана). Первобытная археология Сибири. Л.: Наука. С. 132-148.

Черников С.С., 1956. О работах Восточно-Казахстанской экспедиции // Краткие сообщения Института истории материальной культуры. Вып. 64. С. 43-60.

Черников С.С., 1951. Восточно-Казахстанская экспедиция // Краткие сообщения Института истории материальной культуры. Вып. XXXVII. С. 144-150.

Хабдулина М., 2019. Новое в изучении Тасмолинской археологической культуры Сарыарки // Turkic Studies Journal, No 2, Vol.1. Нур-Султан. С. 21-33.

Reference

Abetekov A.K., 1970. Novyye arkheologicheskiye dannyye o khozyaystve drevnikh Xiongnu [New archaeological data on the economy of the ancient Xiongnu], *Kratkiye soobshcheniya Instituta Arkheologii* [Brief Communications of the Institute of Archaeology], 122. P. 67-71. [in Russian].

Akisev K.A., 2009. *Ekonomika i obshchestvennyy stroy Yuzhnogo Kazakhstana i Severnoy Kirgizii v epokhu sakov i Xiongnu (V v. do n.e. – V v.n.e.)* [Economy and social structure of Southern Kazakhstan and Northern Kyrgyzstan in the era of the Saks and Xiongnu (5th century BC - 5th century AD)], *Trudy Tsentral'nogo muzeya* [Proceedings of the Central Museum]. Almaty. II. 536 p. [in Russian].

Akisev K.A., Kushaev G.A., 1963. *Drevnyaya kul'tura sakov i Xiongnu doliny reki Ili* [Ancient culture of the Saka and Xiongnu of the Ili river valley]. Almaty. 214 p. [in Russian].

Arslanova F.Kh., Samashev Z.S., 1985. *Novyye materialy po kulazhurginskoy kulture Vostochnogo Kazakhstana* [New materials on the Kulazhurgi culture of East Kazakhstan], *Arkheologicheskiye issledovaniya v zonakh melioratsii: itogi i perspektivy ikh intensivatsiy* [Archaeological research in reclamation zones: results and prospects of their intensification]. P. 28-30. [in Russian].

Baypakov K.M., Chang K., 2000. *Predvaritelnyye rezultaty raskopok 1999 g. na poselenii saksogo perioda Tsyganka-8* [Preliminary results of excavations in 1999 at the settlement of the Saka period Tsyganka-8], *Izvestiya. MON RK, NAN RK* [Proceedings of the Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan, National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan]. *Seriya obshchestvennykh nauk*, 1. P. 266-268. [in Russian].

Voyevodskiy M.V., Gryaznov M.P., 1938. *Xiongnuskiye mogilniki na territorii Kirgizskoy SSR. K istorii Xiongnu* [Xiongnu burial grounds on the territory of the Kirghiz SSR. To the history of Xiongnu.], *Vestnik drevney istorii* [Bulletin of ancient history], 3. P. 162-179. [in Russian].

Dosymbayeva A., 2007. *Kulturniy kompleks tyurkskikh kochevnikov Zhetysu. II v. do n.e. – V v.n.e.* [Cultural complex of Turkic nomads Zhetysu 2nd century BC. – 5th century AD]. Almaty. 216 p. [in Russian].

Savinov D.G., 1978. *O zavershayushchem etape kul'tury rannikh kochevnikov Gornogo Altaya* [On the final stage of the culture of the early nomads of Gorniy Altai]. *Kratkiye Soobshcheniya Instituta Arkheologii* [Brief Communications of the Institute of Archeology]. P. 48-54. [in Russian].

Kubarev V.D., 1992. *Kurgany Saylyugema* [Sailyugem mounds]. Novosibirsk. 220 p. [in Russian].

Kuznetsova O.V., 2000. *Tekhniko-tekhnologicheskiy analiz keramiki s poseleniy sako-Xionnuskogo vremeni iz rayona Zhetysu* [Technical and technological analysis of ceramics from the settlements of the Sako-Xiongnu time from the Zhetysu region]. *Izv. MON RK, NAN RK* [Proceedings of the Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan, National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan.]. *Seriya obshchestvennykh nauk*, 1. P. 161-165. [in Russian].

Samashev Z.S., Grigoriyev F., Zhumabekova G., 2005. *Drevnosti Almaty* [Antiquities of Almaty], Almaty: KazIzdat-KT. P. 52-55. [in Russian].

Samashev Z.S., 2011. *Berel* [Berel]. Almaty. 236 p. [in Russian].

Samashev Z.S., 1987. *Pamyatniki kulazhorginskogo tipa* [Sites of the Kulazhorga type], *Arkheologicheskiye pamyatniki v zone zatopleniya Shul'binskoy GES* [Archaeological sites in the flood zone of the Shulbinskaya hydroelectric power station], Almaty. 280 p. [in Russian].

Tishkin A.A., 2009. Altay v hunnuskoye vremya [Altai in the Xiongnu time]. Izucheniye istoriko-kul'turnogo naslediya Tsentral'noy Yevrazii. Sbornik materialov mezhdunarodnoy nauchnoy konferentsii «Margulanovskiye chteniya-2008» [Study of the historical and cultural heritage of Central Eurasia. Collection of materials of the International Scientific Conference Margulan Readings-2008]. Karaganda. P. 194-199. [in Russian].

Tkachev A.A., Dubrovskiy V.A., 1996. Pogrebeniye voyna kulazhorginskoy kul'tury [The burial of a warrior of the Kulazhorgay culture], Sokhraneniye i izucheniye kul'turnogo naslediya Altayskogo kraya [Preservation and study of the cultural heritage of the Altai Territory]. Barnaul. P. 141-145. [in Russian].

Chernikov S.S., 1951. O sostave drevnikh bronz [On the composition of ancient bronzes], Sovetskaya arkhеologiya [Soviet archeology], XV. P. 140-154. [in Russian].

Chernikov S.S., 1975. K voprosu o khronologicheskikh periodakh u patsiyentov s serdechno-sosudistymi zabolevaniyami (po arkhеologicheskim materialam Vostochnogo Kazakhstana) [On the issue of chronological periods in patients with cardiovascular diseases (according to the archaeological materials of East Kazakhstan)], Pervobytnaya arkhеologiya Sibiri [Primitive Archeology of Siberia]. Leningrad: Nauka. P. 132-148. [in Russian].

Chernikov S.S., 1956. O rabotakh Vostochno-Kazakhstanskoy ekspeditsii [On the work of the East Kazakhstan expedition], Kratkiye soobshcheniya Instituta istorii materialnoy kultury [Brief Communications of the Institute of the History of Material Culture], 64. P. 43-60. [in Russian].

Chernikov S.S., 1951. Vostochno-Kazakhstanskaya ekspeditsiya [East Kazakhstan expedition], Kratkiye soobshcheniya Instituta istorii materialnoy kultury [Brief Communications of the Institute of the History of Material Culture], XXXVII. P. 144-150. [in Russian].

Khabdulina M., 2019. Novoe v izuchenii Tasmolinskoj arkhеologicheskoy kul'tury Saryarki [New data on the study of the Tasmolaarchaeological culture of Saryarka]. Turkic Studies Journal, No 2, Vol.1. Nur-Sultan. P. 21-33. [in Russian].

А.Қ. Айтқали

*Ә.Х. Марғұлан атындағы археология институтының филиалы, Астана, Қазақстан Республикасы
(e-mail: azza_semsk@mail.ru)*

***А. Каражигитова**

*Ә.Х. Марғұлан атындағы археология институтының филиалы, Астана, Қазақстан Республикасы
(e-mail: assiya2108@mail.ru)*

**Байланыс үшін автор: assiya2108@mail.ru*

Жоғарғы Ертіс пен Жетісудың ежелгі тұрғындарының б.з.д. І мыңжылдықтың аяғындағы өзара байланысын зерттеу мәселесіне

Аннотация. Ғұн-сармат дәуірінде көптеген саяси оқиғалар жүзеге асты. Еуразия тарихындағы бұл бетбұрыс кезең халықтардың көші-қонымен және жаңа этносаяси құрылымдардың пайда болуымен ерекшеленді. Қазақстан археологиясындағы ғұн-сармат дәуіріне қатысты пікірталас тудыратын мәселелер қатарына ескерткіштердің этникалық тиесілілігі, мәдени бірлестіктердің шығу тегі, сондай-ақ әртүрлі кешендердің хронологиясы жатады. Жетісу және Жоғарғы Ертіс

өңірі аумақтарында б.з.д. I мыңжылдықтың II жартысында таралған жерлеу және аза тұту кешендерін зерттеуде, этномәдени тұрғыдан түсініктеме беруде қиындықтар бар. Қазіргі уақытта зерттеушілер ежелгі Қазақстан аумағында, атап айтқанда, Жетісу өңіріндегі алғашқы мемлекеттік саяси құрылымды үйсіндер құрған деп есептейді. Кеңестік зерттеушілер алғаш рет Жетісудағы қазба жұмыстары негізінде үйсіндерге қатысты жазбаша дереккөздерді нақты археологиялық кешендермен байланыстырған. Үйсін ескерткіштерінің ашылғанына 70 жылдан астам уақыт өткенімен, олар әлі күнге дейін зерттеу нысаны болып қалып отыр. Сонымен қатар, заманауи кешенді ғылыми зерттеу әдістерін қолдану нәтижесінде аймақтың шаруашылық дамуы жайлы жалпылама түсінік қалыптаса бастады. Зерттелуі XX ғасырдың ортасында басталған Жоғарғы Ертіс өңірінің құлажорға мәдениетінің ескерткіштеріне келетін болсақ, олар әлі де дерекқорды кеңейту деңгейінде қалып отыр. Соңғы онжылдықтарда жоғарыда аталған екі аймақ ескерткіштерінің өзара байланысына арналған бірқатар жұмыстар жарық көрген. Авторлар бұл жұмыста ғалымдардың осы мәселеге қатысты әртүрлі көзқарастарын қарастырады және болған оқиғаларға өз бағасын береді.

Кілт сөздер: Жоғарғы Ертіс өңірі, Жетісу, құлажорға мәдениеті, үйсін, жерлеу рәсімі, ескерткіштер, ғұн-сармат дәуірі, археологиялық зерттеулер, мәдени қатыстылық.

А.Қ. Айтқали

*Филиал Института археологии имени А.Х. Маргулана, Астана,
Республика Казахстан
(e-mail: azza_semsk@mail.ru)*

***А. Каражигитова**

*Филиал Института археологии имени А.Х. Маргулана, Астана,
Республика Казахстан
(e-mail: assiya2108@mail.ru)*

**Автор для корреспонденции: assiya2108@mail.ru*

К проблеме изучения взаимосвязи древнего населения Верхнего Прииртышья и Жетысу в конце I тыс. до н.э.

Аннотация. В так называемую гунно-сарматскую эпоху происходило множество политических событий. Этот переломный период в истории Евразии был отмечен миграцией народов и возникновением новых этнополитических образований. В археологии Казахстана к числу дискуссионных проблем гунно-сарматской эпохи относятся проблемы этнической принадлежности памятников, происхождение культур, а также периодизация и хронология различных комплексов. В изучении погребально-поминальных комплексов, которые были распространены на территории Жетысу и Верхнего Прииртышья во второй половине I тыс. до н.э., существуют сложности с этнокультурной интерпретацией. В настоящее время исследователи считают, что первым государственным образованием на территории древнего Казахстана, в частности, в регионе Жетысу была политическая организация, основанная усунями. Советские исследователи впервые связали письменные источники об усунях с конкретными археологическими памятниками на основании раскопок в Жетысу. С момента открытия

усуньских памятников прошло более 70 лет, и они продолжают быть объектами исследования. Кроме того, благодаря использованию комплексных научных методов исследования удалось получить более полное представление о хозяйственном развитии региона. Что касается исследования памятников кулажоргинской культуры Верхнего Прииртышья, которые начаты в середине XX века, они по-прежнему остаются на уровне расширения источниковедческой базы данных. В последние десятилетия появился ряд работ, посвященных взаимосвязи памятников двух вышеупомянутых регионов. В данной работе авторы рассматривают различные точки зрения ученых на эту проблему и дают свою оценку происходившим событиям.

Ключевые слова: Верхнее Прииртышье, Жетысу, кулажоргинская культура, усунь, погребально-поминальный обряд, памятники, гунно-сарматская эпоха, археологические исследования, культурная принадлежность.

Information about authors:

Aitkali Azat, PhD, Leading Researcher, Branch of the A.Kh. Margulan Institute of Archaeology, 25 Beibitshilik str., Astana, Republic of Kazakhstan.

ORCID – 0000-0002-2476-3999

Scopus ID – 57752520900

Karazhigitova Assiya, Master, Researcher, Branch of the A.Kh. Margulan Institute of Archaeology, 25 Beibitshilik str., Astana, Republic of Kazakhstan.

ORCID – 0000-0002-4321-811X

Авторлар туралы мәлімет:

Айтқали Азат, PhD, жетекші ғылыми қызметкер, Ә.Х. Марғұлан атындағы археология институтының филиалы, Бейбітшілік көшесі, 25, Астана, Қазақстан Республикасы.

ORCID – 0000-0001-9505-2839

Scopus ID – 57110436200

Қаражигитова Асия, магистр, ғылыми қызметкер, Ә.Х. Марғұлан атындағы археология институтының филиалы, Бейбітшілік көшесі, 25, Астана, Қазақстан Республикасы.

ORCID – 0000-0002-4321-811X

Сведения об авторах:

Айтқали Азат, PhD, ведущий научный сотрудник, филиал Института археологии имени А.Х. Марғұлана, улица Бейбітшілік, 25, Астана, Республика Казахстан.

ORCID – 0000-0002-2476-3999

Scopus ID – 57752520900

Қаражигитова Асия, магистр, научный сотрудник, филиал Института археологии имени А.Х. Марғұлана, улица Бейбітшілік, 25, Астана, Республика Казахстан.

ORCID – 0000-0002-4321-811X

Kumbyz (furnace) found in the medieval city of Kyshkala¹

M. Yeleuov^a, *A.A. Moldakhmet^b

^aAl-Farabi Kazakh National University, Almaty, Republic of Kazakhstan

(Email: mediareleyov@mail.ru)

^bAl-Farabi Kazakh National University, Almaty, Republic of Kazakhstan

(Email: arhadkz@mail.ru). *Corresponding author: arhadkz@mail.ru

ARTICLE INFO

Keywords:

Golden Horde, ceramics, city, excavations, Middle Ages, brick-burning kumbyz (furnace), burner chamber, firing chamber, arch.

IRSTI 03.41.91

DOI: <http://doi.org/10.32523/2664-5157-2023-2-34-48>

ABSTRACT

Long-term studies of the medieval city of Kyshkala revealed a mausoleum, madrasahs, simple burials and living quarters built of ceramic bricks and the remains of cult and memorial construction sites. A number of studies were also conducted to find out where so many bricks were burned, and consequently, in 2019 brick-burning kumbyz (furnace) was found in the eastern part of Shahrستان in the medieval city of Kyshkala, dating back to the Golden Horde era, to the 13th and 14th centuries. Therefore, in the article, giving extensive definitions related to etymology (origin) of the word “kumbyz” for burning bricks, we will focus on the history of kumbyz of the medieval history of Kazakhstan, which had a direct impact on the prosperity of urban culture. The kumbyzes were found in the Chui region and such medieval cities as Aktobe, Sarayshyq, Zhaiyk, as well as in the medieval cities of middle and lower flows of Syr Darya. The article considers the history of discovering kumbyzes and the conducted archeological research, the first published results were supplemented with additional materials and a comparative chronological analysis.

Received 08 February 2023. Revised 10 February 2023. Accepted 20 May 2023. Available online 30 June 2023.

For citation:

M. Yeleuov, A.A. Moldakhmet Kumbyz (furnace) found in the medieval city of Kyshkala // Turkic Studies Journal. – 2023. – Vol. 5. – No 2. – P. 34-48. DOI: <http://doi.org/10.32523/2664-5157-2023-2-34-48>

¹ AP09260898 Medieval Kyshkala (Barshynkent): in the context of urban culture of the Golden Horde.

Introduction

Cult objects of the Golden Horde era on the territory of Kazakhstan, such as mausoleums, madrasahs, burial places under mounds, memorial structures, cities, settlements, fortresses, caravan parks, eastern baths and public places are very concentrated. At present time, the archaeological study of these monuments and their introduction into scientific circle are one of the most difficult tasks. In addition, in the study of the monuments of the Golden Horde, the emergence, formation of cities and settlements, as well as the assessment of their history and development process are one of the most relevant issues, determining the characteristics of individual cities during the development period and identifying their similar features to other cities. Most of the cities of the Golden Horde era were located in the lower flows of the Syr Darya river and near the eastern Aral. This region was one of the political and cultural centers of high social importance for peoples in different historical periods. In the study of the history of the region, the monuments of the Golden Horde era are the main focus. One of the monuments of the Golden Horde era is the medieval city of Kyshkala (Barshynkent) (Fig. 1).

Fig 1. Medieval Kishkala in 2021

Medieval Kyshkala was first discovered by V.A. Kallaur in 1889 (Kallaur, 2011: 204-211), and in 1946 S.P. Tolstov (Kysh hill according to S.P. Tolstov) showed it between medieval Asanas and Zhent (Tolstov, 1948: 323). In the early 1990s, T. Mamiev conducted archaeological excavations and explorations in the lower flows of the river Syr Darya, and received the first information about its cultural life and economy (Mami, 2007: 69-70).

Further, the archaeological excavations in Kyshkala were carried out by the Turan archaeological expedition of the International Research Center “Archaeologist” (led by

Professor M. Yeleuov) under the order of the Municipal State Institution “On the protection of historical and cultural monuments of the Kyzylorda region” under the Department of Culture, Archives and Documentation of the Kyzylorda region in the period from 2018 to 2020. (Kyzylorda region, 2018²: 94; 2019³, 83; 2020⁴: 94).

At the beginning of 2021, archaeological research works in medieval Kyshkala were conducted by the university archaeological expedition and led by M. Yeleuov at Al-Farabi Kazakh National University within the framework of the scientific project “Medieval Kyshkala (Barshinkent) – in the context of urban culture in the Golden Horde era” for 2021-2023, by the order of the Ministry of Science and Higher Education (former Ministry of Education and Science) (Report on scientific research work, 2021: 113)⁵.

Materials and research methods

From a methodological point of view, it is possible to find a solution to two main large-scale problems in the study of brick-burning kumbyz of the medieval period of Kazakhstan. One of them is to determine the exact historical period and assume the methods of the emergence, development and application of kumbyz technology in a certain period. The article is guided by the foundations of historical and comparative analysis based on general scientific principles. According to these principles, the actual time of the monument’s existence was determined, based on specific archeological methods and architectural laws. Theoretical and cognitive conclusions were made regarding the history of construction and formation of brick-burning kumbyz in Kazakhstan during this historical period.

Study level of the topic

Although shapes of ancient furnaces found in the medieval history were square, square section, apple or pear-like, semi-circular arches separated the main channel in the middle of the combustion chamber, several thin channels spread to both ends, and the flame passed through them to the combustion chambers; this style is also preserved in rectangular furnaces dating back to the 11th-12th centuries. Due to the reduction of the flatness of the bases of the half-round arches of some furnaces, the channels are not deepened, and even the combustion chamber of some furnaces is made like a large open room (Kartaeva, 2021: 14). Furnaces in which the base of the arches were shortened, and the cavities for the flame without going deep into the wall were transferred to the combustion chamber preserved in the following centuries.

Although, the design of combustion chambers of furnaces belonging to the ancient era are rectangular, round or long, the main role was played by channels passing through the middle.

² Archaeological research in the village of Kyshkala in the Syrdarya District of Kyzylorda. 2018. Report on research works (interim). Almaty. 94 p.

³ Archaeological research in the village of Kyshkala in the Syrdarya District of the Kyzylorda. 2019. Report on research work (interim). Almaty. 83 p.

⁴ Archaeological studies in the village of Kyshkala in the Syrdarya District of the Kyzylorda. 2020. Report on research work (interim). Almaty. 94 p.

⁵ Report on scientific-research work. 2021. № AP09260898 Medieval Kyshkala (Barshinkent): in the context of urban culture in the Golden Horde era (intermediate) under the grant funding program. Almaty. 113 p.

The heat of the fire from those channels passed through the holes to the combustion chamber. Holes between the burner and the combustion chamber were widely used in burning dishes, although they were rare in brick-burning furnaces in the Middle Ages.

Currently, a number of medieval brick-burning kumbyzes discovered in Kazakhstan are known. The earliest kumbyzes among them were discovered in Babish Molla, Taraz, Otyrar, Kuiryktobe, Sarayshyq, Zhaiyk, medieval cities Aktobe and Sortobe.

The size of the pottery burning furnace found in the Babish Molla Monument, Kyzylorda region, even goes back to ancient times. Larger furnaces discovered in this oasis from the settlement of potters have several holes through which the flame passes between burner and combustion chamber. These types of preserved furnaces belong to 4th-2nd centuries BC (Utubaev, 2016: 123).

For the first time in 1940, G.I. Patsevich revealed a furnace for burning bricks of the 11th-12th centuries from the medieval city of Taraz, which blows air through a pipe under the combustion chamber and raises the temperature to a high level (Patsevich, 1956: 73-86).

In 1950 G.I. Patsevich discovered the location of a brick-burning furnace during the excavations in the medieval city of Sarayshyq. The length of the stored combustion chamber of furnace is 4.5 m, the width is about 3.5 m that one end is washed by the Zhaiyk River. The main wall of this building has seven arches on one side and six arches on the other side. The thickness of the arch is 42-47 cm, the width of the cavity through which the fire heat passes is from 13 to 20 cm. Comparing the furnace with other ancient and medieval furnaces, the time of its existence is dated to the 12th-14th centuries (Patsevich, 1950: 221-224; Patsevich, 1957: 111-114).

In 1980, the expedition of the Al-Farabi Kazak National university determined the location of the brick-burning kumbyz, during the archaeological excavations carried out in Shahrstan, 30 m north of the citadel of the medieval city of Aktobe in the field season, (Shalekenov, 1981: 20-23)⁶.

The scientific work "Otyrar in the 13th-15th centuries" published in 1987, contains valuable information about several furnaces discovered in the city. The first is 0.5 km from the hill in the central part. The size of the combustion chamber of the furnace revealed from the south is 2.9x4.7 m. The width of the heat-conducting cavities of the six-arched brick furnace is 20-21 cm. This brick-burning furnace belongs to the second half of the 13th century and the middle of the 14th century. The second one consists of two layers (that is, a burner and a burning chamber), with a length of combustion chamber of 2.9 m and a width of 2.8 m dates from the second half of the 13th century and the first half of the 14th century. The third one, built on the lower cultural layer of the northern rabad in the 11th-12th centuries, consists of 10 arches, the thickness of the arches is 30 cm, the width of the cavity through which heat passes is 15-18 cm, the size of the fire chamber is 5x2.7 m. The fourth one placed by digging into the ground is 2 km west of the central part of Otyrar, the walls are made of mud and brick, the thickness of the arches is 25-26 cm, the width of the cavities is 20 cm, the size of the combustion chambers of two identical furnaces is 3.5x1.4 m. Furnaces belong to the second half of the 13th century and the first half of the 14th century. (Baipakov and others, 1987: 178-184).

⁶ Shalekenov U.Kh., 1981. Report on the scientific-research work "Archaeological and ethnographic study of the Chu Valley" // Archive of the Institute of Archeology named after A.Kh. Margulan CS MES RK. Alma-Ata. f. 2, case. 76 p.

In 2001, in the course of archaeological research carried out in the east of Zhaiyk, the combustion chamber installed into the ground by digging has 8 arches, the length of stored combustion chamber is 4.9 m and the width is 3.25 m. The furnace dates back to the 13th-14th centuries (Baipakov and others, 2005: 89-91).

In 2012, a second furnace with preserved burner chamber was opened in the east of the city of Zhaiyk. Its dimensions dug into the ground: length is 4.76x3.6 m, the number of arches in the preserved part is seven on one wall, six on one wall, the distance between the cavities through which the heat of the fire passes is 25-32 cm, the furnace corresponds to the 13th-14th centuries (Kalmenov, 2013: 205-213).

In 2015, a senior researcher of the A.Kh. Margulan Institute of Archaeology E. Akymbek conducted cleaning works in order to obtain a special full-size plan and photo of a brick-burning furnace that was discovered in Shahrستان 30 km north of the citadel in the medieval city of Aktobe (discovered by an expedition of KazNU in 1980) (Fig 2).

Fig 2. Brick-burning sand (furnace). 2019

As a result, the place of furnace was identified, including 7.3 x 7.2 m installed excavation by digging the lower cultural layers when deepening it by 1.75 m. The walls were 5.8x5.8 m from the outside, and the thickness of walls from the northwest to the southeast were 1-1.8 m, thickness of the front and four sides were 0.65-1 m, a rectangular furnace, the combustion

chamber was not preserved, the remains of a six-arched dome were preserved on the walls on both sides of the combustion chamber (Akymbek, 2017: 76-84; Akymbek, 2017: 173-178).

In 2015, E. Akymbek determined the location of brick-burning furnace that was revealed because of research on the medieval Sortobe monument located on the left bank of the Karakonyz River that flows into the Shu River. The eastern part of the furnace, which is oriented from north to south was taken out of soil with the help of equipment and poured into the garden; and the western part was washed away by river water. Therefore, only the south-eastern corner part of the combustion chamber of the furnace has been preserved. The preserved length of the eastern wall is 2.6 m, the preserved length of the southern wall is 2 m. The preserved heights are 1-2.1 m. The inside of the structure was built with raw bricks measuring 41x20x7 cm, and the outside was covered with paksa. The thickness of the eastern wall, a small part of which has been preserved is 1.2 m. The base of the four-arched dome located on the eastern inner wall of the combustion chamber has been preserved. They became straight up to one meter, and then became smoothly arched. The thickness of arched domes is cognate 40-45 cm, they protrude 40 cm from the wall line (Akymbek, 2016: 134-139; Akymbek, 2017: 134-140).

In 2019, the head of the Turan archaeological expedition M. Yeleuov determined the location of furnace for burning pottery situated on the north-eastern bank of the octagonal mausoleum in the distance of 30 m. Thus, the area is 18x21 m, and the height is 1.8 m, rectangular in design, external length is 5.6 m and width is 4 m. It was opened in 2018 in the project of the 2nd excavation, according to the technical requirements of the excavations carried out in medieval Kyshkala, in order to identify the structures located in the eastern part of the town (Fig.3).

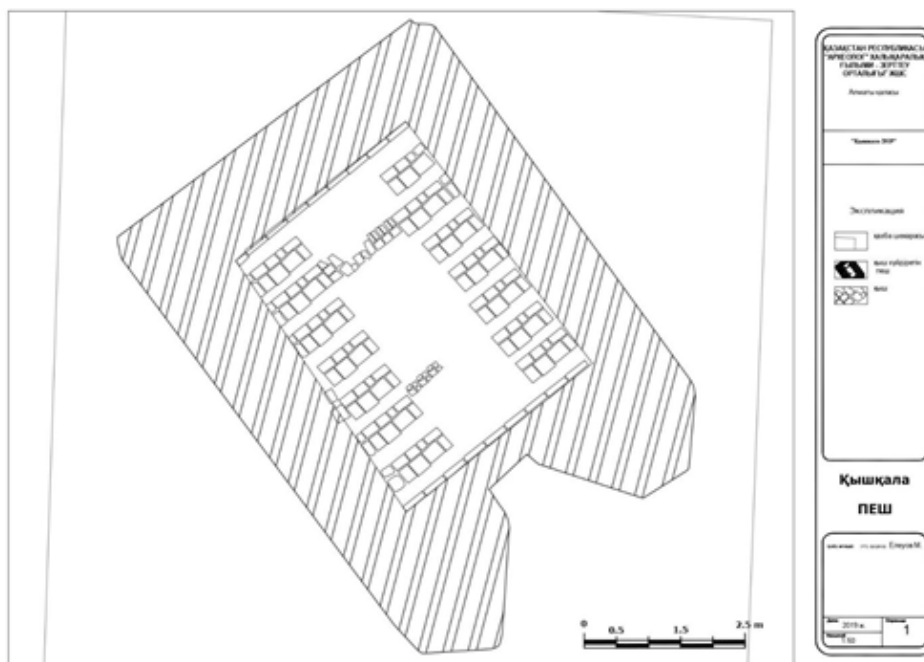

Fig. 3. Drawing of a brick kiln. 2019

Generally, brick-burning furnaces were found in Sarayshyk (Patsevich, 1950: 221-224; Patsevich, 1957: 111-114), Otyrar, Kuiryktobe (Akishev, Baipakov, Erzavovich, 1987: 178-184), Zhaiyk (Baypakov, Smagulov, Akhatov, 2005: 89-91; Kalmenov, 2013: 205-213), Sortobe, medieval Aktobe (Akymbek, 2016: 134-140; Akymbek, 2017: 76-87; Akymbek 2017: 173-183), the medieval city of Kyshkala (Arynov and others, 2021: 255-261). The construction and structure of all these furnaces belonging to the 12th-14th centuries are very similar to each other. Most of their burning chambers dug into the ground or underground structures of the monument. In the construction of furnaces with rectangular or square designs, burnt bricks were used along with raw bricks.

Discussions

Archeological scientific-research works conducted in the medieval cities and settlements of Kazakhstan showed that clay was molded and dried at high temperature, and bricks were widely used as building materials in any type of construction, religious and public buildings, road paving and other constructions. These clay bricks can be found in all the cities of Kazakhstan that appeared during the early and late Middle Ages. In particular, it can be seen in the cities along the Syr Darya, cities of the Shu-Talas region, monuments belonging to the Golden Horde era of Central Kazakhstan. “However, the beginning of its widespread use in construction and the construction of public and religious building corresponds to the Karakhan era. According to E. Akymbek, the word “brick” itself comes from an ancient Turkic word” (Akymbek, 2017: 76-84). If we pay attention to the old Turkic dictionary, the words “KERPIČ” and “OČAQ”, “OTČUQ” do not deviate from the words used today (Ancient Turkic dictionary, 1969: 362, 373, 376).

There are a lot of brick-burning furnaces in the territory of Kazakhstan. Moreover, there are several opinions about the variants of their names in the Kazakh language. Therefore, conducting a comparative analysis of these opinions, we will focus on the question of how to name a brick-burning furnace “kumdan” or “furnace”.

A.K. Pisarchik mentions that at the beginning of the 19th and 20th centuries, craftsmen in the Ferghana region named the brick-burning furnace as “humdon” (Pisarchik, 1954: 231).

At the beginning of the 20th century, Khorezm artisans called the pottery burning furnace “kumbuz” and the craftsman working with it “khumbuzchi” (Dzhabbarov, 1959: 380). And the potters of the Khiva region called the furnace for burning dishes khumbuz (Ekimova, 1959: 357). There is even a monument, called Khumbuztepe in South Khorezm. Its name proves that the settlement served as a center of the pottery production for a long time (Mambetullaev, 1984: 30). Since the problem we are dealing with is brick burning, we will further discuss the facts related to kumdan.

U. Shalekenov and N. Aldabergenov considered two multi-chamber furnaces and a hearth for burning pottery, which were found in Shahrstan of the medieval city of Aktobe and in Rabad (Shaleknov, 2006: 25). M. Kozha refers to several clay-burning furnaces found in Otyrar “furnace-kumdan”, “kundan” and the lower chamber (room) of the two-storey kumdans “otkhana” (Kozhaev, 1996: 65). Therefore, E. Akymbek defined the etymology of a brick-burning furnace discovered as a result of archaeological research conducted in Sortobe and medieval Aktobe in the Shu region, conducted a historical comparative analysis and

proved that “furnace in the Kazakh language” should be called “kumdan” (Akymbek, 2017: 134-135). In support of this opinion, we considered it appropriate to name the brick-burning place found in the medieval Kyshkala as “kumdan”.

The design and structure of all furnaces dating back to the 13th-14th centuries found on the territory of Kazakhstan are identical to each other. Most of them have burning chambers dug into the ground or underground structures of the monument. During that period, burnt bricks along with raw bricks were widely used for the construction of rectangular or square furnaces. This style was preserved in the furnaces of the following centuries.

Although the purpose of burning furnaces is to dry the material, they are divided into types depending on the usage. V.V. Ekimova who was in Khiva in 1930, divided Khorezm furnaces (khumbuz) into two types: a) furnaces for burning ditch pipes, winch vase and large tanks and b) furnaces for burning dishes. At the same time, it is mentioned that the lower side of the furnaces, consisted of two parts: the burner and the combustion chamber installed by digging into the ground and there are holes between them (Ekimova, 1959: 357-358). A.K. Pisarchik systematically analyzed the building materials and structural methods of the craftsmen of the early 19th-20th centuries of the Ferghana region, and pointed out that “brick-burning furnaces (khumdon) consisted of two parts: an underground hearth and an above-ground burning chamber” (Pisarchik, 1954: 231-234).

Results

In the excavations of 2019, the thickness of outer walls of the medieval furnace in Kyshkala are 1 m, they are made of unfired pieces 44-46x24-26x8 cm in size, the preserved height is 1,8-2 m. The furnace consists of a burner and combustion chambers. The walls of the combustion chamber are steep and the height of the eight arches covering it is 1.2 m. In the arch covering the top of the combustion chamber, there are 7 cavities (channels) for the passage of hot air and it was found that the combustion chamber has 7 arches, the base of which is slanted from the bottom to the top (outside) (Arynov etc., 2021: 255-261). At the same time, a special picture of kumbyz (furnace) for burning brick was drawn (Fig 4).

Fig. 4. Brick furnace (oven) temporary storage and fixing work. 2020

Although ancient and medieval pottery or brick burning furnaces have the same functions, it should be noted that there are a number of similarities and differences in terms of design and structure. It has been determined that all brick burning furnaces consist of two chambers: the burner and the burning part, as well as their combustion chamber are mostly dug into the ground. This served to keep their hot temperature. In addition, the thickness of the walls on both sides of some furnaces is also due to the fact that they keep heat for a long time. From this point of view, it can be seen that the outer brick wall of the Kyshkala furnace's combustion chamber was thickened and reinforced with paksa.

At present time, the word "kumbyz" is found as a dialect in some parts of Kazakhstan. Sandbuz is a house built to burn a piece of sand, make bricks, a brick factory (Dictionary of the Kazakh Literary Language, 2011: 332). Hence, we can notice that the word "kumbyz" has fully preserved its meaning in the Kazakh language. The words "kumdan" and "kumbyz" in our usage are not too far from each other. The root of both of them comes from the word "kum" (sand). However, according to the given information, it can be concluded that "kumbyz" is intended for burning bricks, and "kumdan" is for burning dishes.

Therefore, we agree with the statement of E. Akymbek: "there is every reason to call the hearth in which bricks are burnt "furnace" or "kumbyz", and the hearth in which pottery are burnt "kumdan" (Akymbek, 2017: 135).

In the medieval city of Kyshkala, a temporary storage of opened constructions, in coordination with the specialists of the customer institution, confirmatory work was conducted during the excavations, which were carried out in 2019.

When carrying out these works, it was taken into account that local residents, schoolchildren, local historians, employees of the regional Department of Culture, archaeological experts and members of the Scientific and Methodological Council under the Regional Administration for the Protection and Use of the Historical and Cultural Heritage of the Kyzylorda Region, as well as members of the Field Committee of this Council observed excavation works of the constructions, and in order to preserve the furnace for burning pottery found in the third excavation, it was completely covered with soil.

According to the technical specification of the contract №34 of 2020, the top of the furnace for burning pottery should be covered. In agreement with the employees of this institution (appendix 2), taking into consideration that there is no need to cover it, we decided to cover the outside of the furnace with unfired ricks with the thickness of 1m, with a preserved height of 0.5-0.7m, and weave outside of the furnace with unfired bricks and plaster it (2020: 22). According to this decision, the wall of the furnace which was made of unfired bricks was cleaned and a row of fired bricks 25x25, 24x24, 26x26 cm in size was laid on its edge to protect it from damage. An unburned lump 0.7-0.8 m high was built on top, on the outside it was plastered with straw clay mixed with rice husk and the top was covered with soil 0.2-0.4 m thick (Fig. 4).

Conclusion

Most of the ancient and medieval furnaces were placed near water sources or reservoirs. This is due to the fact that the potters of that time believed that clay raw materials and water mixed with clay should be close to each other. The considered Kyshkala kumdan (furnace) is also located on the right bank of the flow of the Zhanadarya Channel.

The emergence and development of brick-burning furnaces generally dates back to the 11th century. The furnaces, which are considered “brick-burning furnaces”, separated from the general furnaces for burning pottery, also belong to that period. Of course, the name «burnt brick» is probably related to the many fragments found inside it. Not only bricks were fired there, but also large vessels. In addition, many brick burning furnaces were found in the beginning.

It can be noticed that in furnaces dating back to the 11th-13th centuries, arches were made in the combustion chambers, separated by cavities, and the heat of the fire passed through the holes. It can be seen that during these centuries, the production of brick burning was set in a special way. This is confirmed by the fact that several furnaces consistently came out of the same place.

Drying and burning pottery is a very complex process. The correct output and good quality of the product directly depend on this. Saturating of the clay mixture, its good molding in the form of a brick, application to the surface with long fingers ensure uniform drying without cracking. This applies to work in front of the furnace. But if this process is performed incorrectly, the product will not come out properly during burning in the furnace. Of course, the temperature in the furnace is very important for this process. That is why the correct design and structure of the furnace played a significant role.

Reference

- Акишев К.А., Байпаков К.М., Ерзакович Л.Б., 1987. Отрар в XIII-XV веках. Алма-Ата. 256 с.
- Ақымбек Е.Ш., 2017. Ортағасырлық Ақтөбе қаласындағы кірпіш күйдіретін пеш // Қазақстан Республикасы Ұлттық ғылым академиясы, «Қоғамдық және гуманитарлық ғылымдар» сериясы №1. С. 76-87.
- Ақымбек Е.Ш., 2013. Ортағасырлық Ақтөбе қаласы шахристанындағы IX-XI ғғ. жататын тұрғын үй // ҚР ҰҒА Хабарлары. Қоғамдық және гуманитарлық ғылымдар сериясы. №3 (289). Б. 199-209.
- Ақымбек Е.Ш., 2016. Ортағасырлық Сортөбе кірпіш күйдіретін пеші // Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті хабаршы. «Тарих және саяси әлеуметтік ғылымдар»сериясы. №4(51). 248 б.
- Ақымбек Е.Ш., 2017. Савельева Т.В. Кирпичеобжигательная печь средневекового городища Актөбе // Вестник КазНПУ им. Абая, серия «исторические и социально-политические науки», №3 (54). 247 с.
- Ақымбек Е.Ш., 2017. Шу өңіріндегі ортағасырлық кірпіш күйдіретін пештер // «Түркістан аймағындағы археологиялық ескерткіштердің сабақтастығы»: Халықаралық ғылыми конференция материалдары. Материалы международной научной конференции «Преемственность археологических памятников Туркестанского оазиса». Түркістан: ИП «Сейт». 305 б.
- Байпақов К.М., Смағұлов Е.А., Ахатов Ғ.А., 2005. Ортағасырлық Жайық қала жұрты. Алматы: Gredo. 221 б.
- Джаббаров И.М., 1959. Новые материалы к истории гончарного ремесла Хорезма // Труды Хорезмской археолого-этнографической экспедиции. М. Т. 4. С. 379-396.
- Древнетюркский словарь. 1969. Ленинград: Наука. 677 с.
- Екимова В.В., 1959. Гончарное производство в Хивинском районе // Труды Хорезмской археолого-этнографической экспедиции. М. Т. 4. С. 344-378.

Каллаур В.А., 2011. Древние города Сыганак (Сунак), Ашнас или Эшнас (Асанас) и другие в Перовском уезде, разрушенные Чингис ханом в 1219 году // Протоколы заседаний и сообщений членов Туркестанского кружка любителей археологии. Историко-культурные памятники Казахстана // Авторы предисловия и составители Елеуов М., Бахтыбаев М.М. Туркестан: Туран. С. 204-211.

Калменов М.Д., 2013. Кирпичеобжигательная печь с городища Жайык // Поволжская археология. №4(6). С. 205-213.

Картаева Т., 2021. Арал аймағындағы суды қолданудың дәстүрлі жүйесі (экспедиция материалдары бойынша) // Turkic Studies Journal No 1, Vol. 3. Нур-Султан. С. 13-32.

Қазақ әдеби тілінің сөздігі. 2011. Он бес томдық / құраст.: Қ. Күдерина, О. Жұбаева, М. Жолшаева және т.б. Алматы, Т. 8. 744 б.

Қожаев М., 1996. Отырардағы керамика өндірісі. Түркістан: Мұра. 159 б.

Мамбетуллаев М., 1984. Хумбузтепе. – керамический центр Южного Хорезма // Археология Приаралья. Ташкент. Вып. 2. С. 21-39.

Мәми Т., 2007. Кейінгі орта ғасырдағы Арал өңірінің қалалары (XIII-XVIII ғғ.) Монография. Қызыорда: Принт. 252 б.

Толстов С.П., 1948. По следам древнехорезмийской цивилизации. Москва-Ленинград: Издательство АН СССР. 323 с.

Пацевич Г.И., 1950. Гончарная печь на городище Сарайчик // Труды ИИАЭ. Археология. Алма-Ата. Т. 1. С. 221-224.

Пацевич Г.И., 1956. Раскопки на территории древнего города Тараз в 1940 году // Труды Института истории, археологии и этнографии. Алматы. С. 73-76.

Пацевич Г.И., 1957. Печь для обжига кирпича в древнем городе Сарайчике // Краткие сообщения Института истории материальной культуры. М. Вып. 69. С. 111-114.

Писарчик А.К., 1954. Строительные материалы и конструктивные приемы народных мастеров Ферганской долины в XIX–начале XX в. // Среднеазиатский этнографический сборник. М. С. 216-298.

Шәлекенов У., Алдабергенов Н., Бозер Р., 2006. Орта ғасырдағы Ақтөбе. Анкара. 160 б.

Утубаев Ж.Р., 2016. Бәбіш молла оазисіндегі көзешілер елді мекені // «Қазақстанның тарихи-мәдени мұраларының өзекті мәселелері: өткені, бүгіні мен болашағы» атты тарих ғылымдарының докторы, профессор Мадияр Елеуовтың 70 жылдық мерейтойына арналған халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференция материалдары. 6 мамыр. 1 бөлім. Б. 123-127.

Reference

Akischev K.A., Baipakov K.M., Erzakovi L.B., 1987. Otrar v XIII-XV vekah [Otrar in the XIII-XV centuries]. Alma-Ata. 256 p. [in Russian].

Akymbek E.Sh., 2017. Ortogasyrlyq Aqtobe qalasyndagy kirpish kujdiretin pesh [A brick-burning furnace in the medieval city of Aktobe]. National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan, "Social and humanitarian sciences" series №1. P. 76-87. [in Kazakh].

Akymbek E.Sh., 2013. Ortogasyrlyq Aktobe qalasy shahristanyndagy IX-XI gg. zhatatyn turgyn ui [Residential house belonging to IX-XI centuries in the shahristan of the medieval city of Aktobe]. News of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan. Social and humanities series. №3 (289). P. 199-209. [in Kazakh].

Akymbek E.Sh., 2016. Ortagasyrlyq Sortobe kirpish kyidiretin peshi [The brick burning furnace of medieval Sortobe]. Bulletin of Abay Kazakh National Pedagogical University. "History and Political Social Sciences" series № 4(51). 248 p. [in Kazakh].

Akymbek E.Sh., Saeleva T.V., 2017. Kirpicheobzhigatel'naya pech' sredneveokogo gorodicha Aktobe [Brick burning furnace of the medieval city of Aktobe]. Bulletin of Abay Kazakh National Pedagogical University, "historical and socio-political sciences" series, №3 (54). 247 p. [in Russian].

Akymbek E.Sh., 2017. Shu onirindegi ortagasyrlyq kirpish kyidiretin peshter [Medieval brick burning furnace in the Shu region]. "Continuity of archaeological monuments in the Turkestan region": Proceedings of the international scientific conference. Materials of the international scientific conference "Continuity of archaeological monuments of the Turkestan oasis". Turkistan: IE "Seit". 305 p. [in Kazakh].

Baipakov K.M., Smagulov E.A., Akhatov G.A., 2005. Ortagasyrlyq Zhajyq qala zhurty [People of medieval Zhaiyk town]. Almaty: Gredo. 221 p. [in Kazakh].

Zhabbarov I.M., 1959. Novye materialy k istorii goncharnogo remesla Horezma [New materials for the history of the pottery craft of Khorezm]. Proceedings of the Khorezm archaeological and ethnographic expedition. Moscow. V. 4. P. 379-396. [in Russian].

Drevnyeturkski slovar' [Ancient Turkic dictionary]. 1969. Leningrad: Science. 677 p. [in Russian].

Ekimova V.V., 1959. Goncharnoe proizvodstvo v Hivinskom rajone [Pottery production in the Khiva region]. Proceedings of the Khorezm archaeological and ethnographic expedition. Moscow. V. 4. P. 344-378. [in Russian].

Kallaur V.A., 2011. Dervnie goroda Syganak (Sunak), Ashnas ili Eshnas (Asanas) i drugie v Perovskom uезде, razrushennye Chingis hanom v 1219 godu [The ancient cities of Syganak (Sunak), Ashnas or Eshnas (Asanas) and others in the Perovsky district, destroyed by Genghis Khan in 1219]. Protokoly zasedani i soobsheni chlenov Turkesanskogo kruzha lyubitelei arheologii. Istoriko-kul'turnye pamyatniki Kazahstan [Protocols of meetings and messages of members of the Turkesan club of archeology lovers. Historical and cultural monuments of Kazakhstan]. Authors of the preface and compilers Yeleuov M., Bakhtybaev M.M. Turkestan: Turan. P. 204-211. [in Russian].

Kalmenov M.D., 2013. Kirpicheobzhigatel'naya pech' s gorodishcha Zhaiyk [Brick burning furnace from the settlement of Zhaiyk]. Volga Archeology. №4(6). P. 205-213. [in Russian].

Kartaeva T., 2021. Aral ajmagyndagy sudy qoldanudyn dasturli zhujesi (ekspediciya materialdary bojynsha) [Traditional Water Use System in Aral Region (on expeditional materials)]. Turkic Studies Journal No 1, Vol. 3. Nur-Sultan. P. 13-32. [in Kazakh].

Qazaq adebi tilinin sozdigi [Dictionary of the Kazakh literary language]. 2011. Fifteen volumes, comp.: K. Kuderinova, O. Zhubayeva, M. Zholshaeva and others. Almaty. V. 8. 744 p. [in Kazakh].

Kozhaev M., 1996. Otyrardagy keramika ondirisi [Production of ceramics in Otyrar]. Turkestan: Mura. 159 p. [in Kazakh].

Mambetullaev M., 1984. Humbuztepe – keramicheski centr Yuzhnogo Horezma [Khumbuztepe. – Ceramic center of South Khorezm]. Archeology of the Aral Sea. Tashkent. Issue. 2. P. 21-39. [in Russian].

Mami T., 2007. Keingi orta gasyrdagy Aral onirinin qalalary (XIII – XVIII gg.) [Cities of the Aral region in the later Middle Ages (XIII – XVIII cent.)]. Monograph. Kyz'yorda: Print. 252 p. [in Kazakh].

Tolstov S.P., 1948. Po sledam drevne horezmijskoj civilizacii [In the footsteps of the ancient Khorezmian civilization]. Moscow-Leningrad: Publishing House of the Academy of Sciences of the USSR. 323 p. [in Russian].

Patsevich G.I., 1950. Goncharnaya pech' na gorodishche Sarajchik [Pottery furnace at the settlement of Saraichik]. Proceedings of the IHAЕ. Archeology. Alma-Ata. V.1. P. 221-224. [in Russian].

Patsevich G.I., 1956. Raskopki na territorii drevnego goroda Taraz v 1940 godu [Excavations on the territory of the ancient city of Taraz in 1940]. Proceedings of the Institute of History, Archology and Ethnography. Almaty. P. 73-76. [in Russian].

Patsevich G.I., 1957. Pech' dlya obzhiga kirpicha v drevnem gorode Sarajchike [Furnace for burning bricks in the ancient city of Saraichik]. Brief reports of the Institute of the History of Material Culture. Moscow. Issue. 69. P. 111-114. [in Russian].

Pisarchik A.K., 1954. Stroitel'nye materialy i konstruktivnye priemy narodnyh masterov Ferganskoj doliny v XIX – nachale XX v. [Building materials and constructive techniques of folk craftsmen of the Ferghana valley in the XIX – early XX centuries]. Central Asian ethnographic collection. Moscow. P. 216-298. [in Russian].

Shalekenov U. Aldabergenov N., Bozer R., 2006. Orta gasyrdagy Aqtobe [Aktobe in the Middle Ages]. Ankara. 160 p. [in Kazakh].

Utubaev Zh.R., 2016. Babish molla oazisindegi kozeshiler eldi mekeni [Potters settlement in Babish cemetery oasis]. «Qazaqstannyn tarihi-madeni muralarynyn ozekti maseleleri: otkeni, bygini men bolashagy» atty tarih gylymdarynyn doktory, professor Madiyar Eleuovtyn 70 zhyldyq merejtojyna arналған halyqaralyq gylymi-tazhibelik konferenciya materialdary [Materials of the international scientific-practical conference dedicated to the 70th anniversary of Professor Madiyar Yeleuov, doctor of historical sciences, entitled “Current issues of the historical and cultural heritage of Kazakhstan: past, present and future”]. May 6. Part 1. P. 123-127. [in Kazakh].

М. Елеуов

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан Республикасы
(Email: madiareleyov@mail.ru)

***А.А. Молдахмет**

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан Республикасы
(Email: arhadkz@mail.ru)

**Байланыс үшін автор: arhadkz@mail.ru*

Ортағасырлық Қышқала қаласынан ашылған құмбыз (пеш)

Аннотация. Ортағасырлық Қышқала қаласына жүргізілген көп жылдық зерттеулер нәтижесінде құрылысында толық қыш кірпіш қолданылған кесене, медресе, қыш кірпіштен қаланған қарапайым жерлеу орындары, қыш кірпіштерден салынған тұрғын үй бөлмелері мен культтік, мемориалдық құрылыс нысандарының қалдықтары анықталды. Осыншама көп кірпішті қайда күйдіріп жасағандығын білу мақсатында да бірқатар зерттеулер жүргізіліп, нәтижесінде 2019 жылы ортағасырлық Қышқала қаласындағы шахристанның шығыс бөлігінен XIII-XIV ғасырларға жататын Алтын Орда дәуіріне тиесілі кірпіш күйдіретін құмбыз (пеш) ашылып, шағын ақпараттар жарияланған болатын. Сондықтан мақалада осы кірпішті күйдіруге арналған құмбыз (пеш) сөзінің этимологиясына (шығу төркініне) байланысты кең көлемді анықтамалар бере отырып,

Қазақстанның ортағасырлық тарихындағы қалалық мәдениеттің гүлденуіне тікелей әсер еткен кірпіш өңдейтін құмбыздардың зерттелу тарихына тоқталамыз. Мұндай құмбыздар Шу өңірінен және ортағасырлық Ақтөбе қаласынан, ортағасырлық Сарайшық және Жайық қалаларынан, сонымен қатар, Сырдың орта және төменгі ағысындағы ортағасырлық қалалардан ашылды. Мақалада құмбыздардың ашылу тарихы мен онда жүргізілген археологиялық зерттеулерге тоқтала келіп, оларға салыстырмалы хронологиялық талдаулар жүргізіле отырып, алғашқы жарияланған нәтижелер қосымша материалдармен толықтырылды. Сондай-ақ, кірпіш күйдіретін немесе өңдейтін құмбыздардың (пештердің) түріне, жасалу технологиясына байланысты мәселелер қарастырылып, оларда уақытша сақтау, қорғау шараларын жүзеге асыру арқылы тарихи-мәдени құндылықтарды қайта қалпына келтіру барысында атқарылған жұмыстар баяндалады.

Кілт сөздер: Алтын Орда, Қышқала, қала, қазба, орта ғасыр, кірпіш күйдіретін құмбыз (пеш), оттық камерасы, күйдіру камерасы, арка.

М. Елеуов

*Казахский национальный университет им. аль-Фараби, Алматы, Республика Казахстан
(Email: madiareleyov@mail.ru)*

***А.А. Молдахмет**

*Казахский национальный университет им. аль-Фараби, Алматы, Республика Казахстан
(Email: arhadkz@mail.ru)*

**Автор для корреспонденции: arhadkz@mail.ru*

Кумбыз (печь), открытый в средневековом городе Кышкала

Аннотация. Многолетние исследования средневекового города Кышкала выявили мавзолей, в строительстве которого использовался полный керамический кирпич, медресе, простые захоронения из керамического кирпича, жилые помещения, построенные из керамического кирпича и остатки культовых, мемориальных строительных объектов. Также был проведен ряд исследований, чтобы выяснить, где было сожжено так много кирпичей, в результате чего в 2019 году в восточной части Шахристана в средневековом городе Кышкала был открыт песок (печь) для обжига кирпича, относящийся к эпохе Золотой Орды, относящейся к XIII-XIV векам. Поэтому в статье, давая обширные определения, связанные с этимологией слова «песчаник» (печь) для обжига этого кирпича, мы рассмотрели историю изучения кирпичных печей средневековой истории Казахстана, которые оказали непосредственное влияние на процветание городской культуры. Такие кумбузы были открыты в Чуйском регионе и средневековом городе Актобе, средневековых городах Сарайшык и Урал, а также средневековых городах среднего и нижнего течения Сыр-Дарьи. В статье, касаясь истории открытия кумбызов и проведенных там археологических исследований, авторы привели дополнительные материалы, в которых были впервые обнародованы результаты с проведением сравнительного хронологического анализа их. Также рассматриваются вопросы, связанные с типом, технологией изготовления кумбызов (печей), обжигающих или перерабатывающих кирпич, излагается работа, проделанная в ходе реконструкции историко-культурной ценности путем осуществления выполненных в них временных охранных мероприятий.

Ключевые слова: Золотая Орда, керамика, город, раскопки, средневековье, пески для обжига кирпича (печь), горелка, обжиговая камера, арка.

Information about authors:

Madiyar Yeleuov, Doctor of Historical Sciences, Professor, Department of Archeology, Ethnology, and Museology, Al-Farabi Kazakh National University, 71 Al-Farabi ave., Almaty, Republic of Kazakhstan.
<https://orcid.org/0000-0002-6459-8019>

Arkhad Aitzhanuly Moldakhmet, PhD student of the Department of Archeology, Ethnology and Museology, Al-Farabi Kazakh National University, 71 Al-Farabi ave., Almaty, Republic of Kazakhstan.
<https://orcid.org/0000-0002-9817-6412>

Авторлар туралы мәлімет:

Елеуов Мадияр, тарих ғылымдарының докторы, профессор, археология, этнология және музеология кафедрасы, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Әл-Фараби даңғ., 71, Алматы, Қазақстан Республикасы.
<https://orcid.org/0000-0002-6459-8019>

Молдахмет Архад Айтжанұлы, 3-курс докторанты, археология, этнология және музеология кафедрасы, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Әл-Фараби даңғ., 71, Алматы, Қазақстан Республикасы.
<https://orcid.org/0000-0002-9817-6412>

Сведения об авторах:

Елеуов Мадияр, доктор исторических наук, профессор, кафедра археологии, этнологии и музеологии, Казахский национальный университет им. аль-Фараби, проспект аль-Фараби, 71, Алматы, Республика Казахстан.
<https://orcid.org/0000-0002-6459-8019>

Молдахмет Архад Айтжанұлы, докторант 3-курса, кафедра археологии, этнологии и музеологии, Казахский национальный университет им. аль-Фараби, проспект аль-Фараби, 71, Алматы, Республика Казахстан.
<https://orcid.org/0000-0002-9817-6412>

Бұланды (Баланды) фортификациясын зерттеу нәтижелері¹ Ж.Р. Утубаев^a, *А.М. Ерсариев^b, М.К. Суюндикова^c, *А.Д. Касенова^d

^a Ә.Х. Марғұлан атындағы археология институты, Алматы, Қазақстан Республикасы
(E-mail: utubaev_z@mail.ru)

^b Ә.Х. Марғұлан атындағы археология институты, Алматы, Қазақстан Республикасы
(E-mail: altynbek_93.14@mail.ru)

^c Ә.Х. Марғұлан атындағы археология институты, Алматы, Қазақстан Республикасы
(E-mail: makral1226@mail.ru)

^d Ә.Х. Марғұлан атындағы археология институты, Алматы, Қазақстан Республикасы
(E-mail: asema_94@mail.ru). *Байланыс үшін автор: asema_94@mail.ru

ARTICLE INFO

АННОТАЦИЯ

Кілт сөздер:

Сырдария,
Шірікрабат
мәдениеті,
фортификация,
қамал, бекініс,
мұнара, қақпа,
атыс ойығы,
қабырға, пақса.

FTAMP 03.41.91

DOI: <http://doi.org/10.32523/2664-5157-2023-2-49-66>

Мақалада Сырдарияның төменгі ағысында орналасқан, б.д.д. I мыңжылдықтың екінші жартысымен мерзімделетін Бұланды (Баланды) I ескерткішінің қорғаныс жүйесі жайлы баяндалады. Ескерткішті мекен еткен тұрғындар Іңкәрдария мен Жаңадария арасында тартылған каналға негізделген суармалы егіншілікпен айналысқан. Шірікрабат археологиялық экспедициясының 2007-2014 жылдары ескерткішке жүргізген зерттеуі барысында қорғаныс жүйесіне қатысты біршама құрылыс орындары анықталды. Қазба-зерттеу жұмыстары барысында алынған мәліметтерге сүйене отырып, бекініс қабырғаларын салудың негізгі кезеңдерін бөліп көрсетеміз, олар өз кезегінде бірнеше сатыларға бөлінеді. Сондай-ақ зерттеу нәтижесі ескерткіштің қорғаныс жүйесі өте ерте кезеңде салынғандығын көрсетеді. Бекініс қабырғаларының бұрыштары жоспарлы түрде шығып тұрған жартылай шеңберлі мұнаралармен күшейтілген. Бекініс қабырғалардың іргетасы тұтас монолитті тығыз сазды пақсадан көтеріліп, кейін ішкі жағынан ені 1,3-1,4 м, биіктігі 1 м-ге жуық пақса алаңы жанаса қатар тұрғызылған. Ұзын қорғаныс қабырғалары да пішіні жебе тәрізді, атыс ойықтары бар жартылай шеңберлі мұнаралармен күшейтілген. Бүгінге дейін алынған археологиялық деректерге сүйенсек, Бұланды I бекінісі үлкен іргелі ғимарат болғандығын көрсетті. Ескерткіштің архитектуралық жоспары мен құрылыс тәсілдерін толық түсіну үшін, хронологиясы бойынша бір кезеңмен мерзімделетін көршілес аймақтарда орналасқан археологиялық ескерткіштермен салыстырмалы талдау жүргізілді. Зерттеу нәтижесінде Бұланды I бекінісінің қорғаныс жүйесін қамтамасыз ететін нысандар құрылысы екі кезеңнен тұратындығы анықталды.

Received 23 October 2022. Revised 15 November 2022. Accepted 03 June 2023. Available online 30 June 2023.

For citation:

J.R. Utubaev, A.M. Yersariyev, M.K. Suyundikova, A.D. Kasenova Results of the study of Balanda (Bulanda) fortification // Turkic Studies Journal. – 2023. – Vol. 5. – No 2. – P. 49-66. DOI: <http://doi.org/10.32523/2664-5157-2023-2-49-66>

Дәйексөз үшін:

Ж.Р. Утубаев, А.М. Ерсариев, М.К. Суюндикова, А.Д. Касенова Бұланды (Баланды) фортификациясын зерттеу нәтижелері // Turkic Studies Journal. – 2023. – Т. 5. – № 2. – 49-66 б. DOI: <http://doi.org/10.32523/2664-5157-2023-2-49-66>

¹ Жұмыс ҚР БҒМ Ғылым комитетінің нысаналы-бағдарламалық қаржыландыруы бойынша ЖТН-і BR11765630, «Қазақ даласындағы мәдени генезис: археологиялық дереккөздер негізінде материалдық және рухани мұра сабақтастығын зерттеу мәселелеріне арналған жаңа парадигмалар» жобасы шеңберінде орындалды.

Кіріспе

Бұланды егіншілік оазисі Шірікрабат қалашығынан оңтүстік-шығысқа қарай 40 шақырым жерде, Іңкәрдарияның оң жағалауында биіктігі 0,5-0,6 м сазды жерде орналасқан. Оазистің жалпы ауданы 150-200 га, негізгі суландыру жүйесі Бұланды I бекінісінен 2 шақырым жерде, Іңкәрдария өзенінен тартылған. Каналдың бастапқы 1 шақырымы негізгі арнаның бойымен жүргізіліп, кейін оазистің халық қоныстанған солтүстік-шығыс бөлігіне жақындағанда, бірнеше қосымша арықтарға бөлінеді. Қазіргі таңда каналдың ені 10 м, ортасы тегіс, екі беті жал күйінде сақталған, кейбір жерлерде каналдың ені 3,5-4 м болатын арықтар тартылған (Андрианов, 1969: 200; Вайнберг, Левина, 1993: 20).

Оазистің адамдар қоныстанған бөлігінің ауданы 8 га шамасында. Үй-жайлар мен жеке шағын тұрғын үйлердің орындары керамика сынықтары шашылған аласа төбелер күйінде сақталған. Қазіргі кезде жиырмаға жуық үй-жай орындары анықталып отыр, дегенмен олардың жалпы саны одан да көп болуы мүмкін, оған тақыр бетіндегі көп мөлшердегі шашылған керамика дәлел бола алады. Үй-жайлардың негізгі бөлігі Бұланды I бекінісінің солтүстігі мен оңтүстігінде, сондай-ақ, негізгі каналдың сол жағалауында орналасқан.

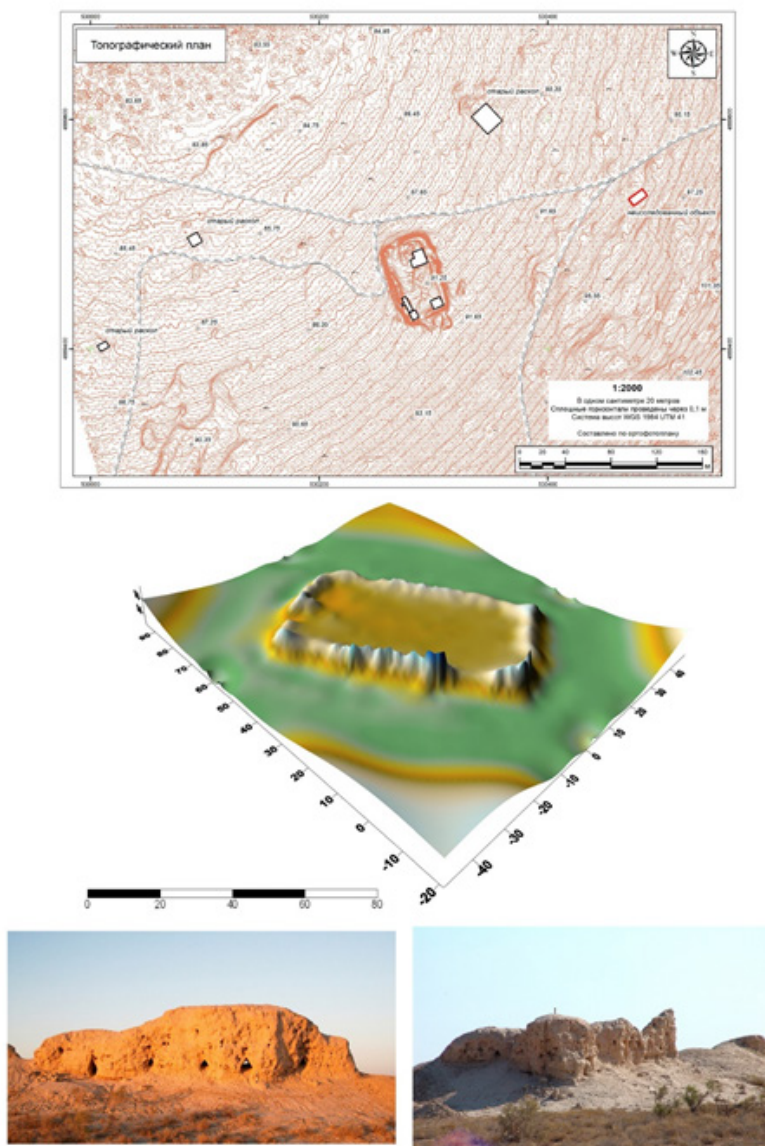
Көне қалалар мен елді-мекендердің қорғаныс жүйесін зерттеу барысында, ескерткіштің архитектуралық жоспары мен құрылыста қолданған тәсілдері, материалдарына қарап, қалалардың пайда болу және даму кезеңдеріне байланысты жасалған болжамдар мен тұжырымдар ғылыми тұрғыдан нақтылана түсетіндігі белгілі. Бұланды I бекінісінің қорғаныс жүйесіне қатысты алғашқы зерттеулерді Шірікрабат археологиялық экспедициясы 2007 жылдан бастап жүргізген. Осы жылы Бұланды I ескерткішінің қорғаныс жүйесіндегі құрылымын анықтау мақсатында бекіністің оңтүстік-шығыс және оңтүстік-батыс бөлігіндегі қорғаныс қабырғаларына қазба жүргізіліп, кесік салынған (қазба-1, қазба-2). Бекіністің қорғаныс қабырғасын тұрғызуда қолданған құрылыс материалдарының сипаты мен өлшемдеріне қатысты деректер нақтыланған. Мақалада аталған зерттеу барысында ескерткіштің қорғаныс жүйесіне қатысты анықталған мәліметтер жан-жақты талданып, ұқсастығы жағынан жақын болған көрші аймақтардағы ескерткіштердің қорғаныс жүйесімен салыстыра отырып сараланады.

Тақырыптың зерттелу деңгейі

Оазистің орталығы болып саналатын Бұланды I бекінісінің жалпы көлемі – 80x130 м. Ескерткіш жобасында тікбұрышты, бұрыштары дүниенің төрт бұрышына қарай бағытталған, қабырғалары пішіні жартылай шеңберленген мұнаралармен күшейтілген (сурет 1).

Оазис аумағында бекініс пен жекелеген үйлерден өзге ғұрыптық және жерлеу орындары бар. Бұланды I бекінісінен шығысқа қарай 1 шақырым жерде бірегей сәулет ескерткіші болып саналатын Бұланды II күмбезді ғимараты орналасқан (Толстов және т.б. 1963: 70-71). Бастапқы бұл нысан ғұрыптық мақсаттағы ғимарат және жерлеу орны-кесене ретінде көрсетілген (Вайнберг, Левина, 1993: 21). Кейін қайта зерттеу барысында ескерткіш оазис тұрғындарына ғұрыптық ғимарат пен ғибадатхана ретінде қызмет көрсеткен деп тұжырымдалды (Дарменов, Утубаев, 2011: 157-161).

Оазистің құрылымын нақты айтатын болсақ: орталықта бекіністі үй-жай, магистральды каналдың жағасында шағын жеке үйлер орналасқан, ал оазистің шетінде жерлеу орындары мен ғұрыптық ғимарат бой көтерген. Үйлердің жоспары Хорезм аймағындағы ескерткіштерге өте жақын ұқсас екендігін атап өткен жөн. Мысалы, Қорғасын (қарақалп. Qo'rg'oshin) қонысын алып қарайтын болсақ, қоныстың орталығы Қорғасын қала (қарақалп. Qo'rg'oshinqala) (90x150 м) бекінісі жоспарында тікбұрышты, биік төбеде салынған, ал шағын жеке үй-жайлар магистральды каналдың жағасында жайғасқан, үй-жайлардың арасынан шағын арықтар өтеді.

Сурет 1. Бұланды I бекінісі. Топографиялық жоспары. Ескерткіштің компьютерлік үш жақты өлшемді моделі. Мұнара

Сондай-ақ осындай үлгідегі ұқсас құрылыстар антикалық кезеңмен мерзімделетін, көлемі жағынан біршама үлкен Аяз-қала қонысында да бар екендігін атап өткен жөн (Неразик, 1976: 35-41). Мұндай бекіністер антикалық дәуірмен мерзімделетін шашыраңқы типтегі хуторлық қоныстанудың Хорезмге тән үлгісі болып саналады (Неразик, 1979: 43; Незарик, 1987: 160-161). Бұланды оазисіндегі ескерткіштерді осы топқа жатқызуға толық негіз бар.

Ескерткішті Хорезм археологиялық-этнографиялық экспедициясы 1959 жылы ашып, 1960-1961 жылдары археологиялық зерттеулер жүргізілген. Қазба жұмыстары жүргізілген негізгі нысан Бұланды II күмбезді кесенесі болса, ал Бұланды I бекінісіне барлау қазба жұмыстары жүргізіледі. Қазба жұмыстары барысында алынған археологиялық материалдар негізінде б.д.д. III-II ғғ. мерзімделетін Бұланды I ескерткіші үлкен бекіністі ғимарат болған деп қорытынды жасалды (Толстов, 1962: 172-174; Толстов және т.б. 1963: 67-68).

Содан бергі жарты ғасырға жуық үзілістен кейін 2007 жылы Шірікратат археологиялық экспедициясы ескерткіште археологиялық зерттеу жұмыстарын жүргізді. Сонымен қатар оазистегі ғұрыптық және жерлеу орындарына қосымша барлау қазбасы салынды (Курманқұлов, Утубаев, 2013: 109-140).

Зерттеу материалдары мен әдістері

Ескерткішті зерттеу кезінде далалық және зертханалық-талдау жұмыстарын қамтитын археология ғылымында мақұлданған дәстүрлі әдістеме негізге алынды. Бекініс қабырғасының құрылымын анықтау үшін үш жерде көлемі 4x4 м және 2x5 м болатын кесік салынды. Тазалау жұмыстары барысында құрылыс нысандары қам кірпіштен тұрғызылғандығы ескеріліп, қалашықтар мен қоныстарды зерттеудегі әдістер қолданылды. Қазбаға дейін нысанның үстіңгі беті тазартылып мәдени қабаттары қағазға түсірілді. Табылған артефактілер стратиграфиялық қабаттарға сәйкес тіркелді, сондай-ақ, артефактілерге салыстырмалы-типологиялық әдісті қолдана отырып талдаулар жүргізілді.

Ескерткіштің стратиграфиялық көрсеткіші, аралық мәдени қабаттары, горизонттары графикалық тәсілмен (қазба мен кесік сызбалары 1:20 масштабта және фотофиксация жолымен түсірілді) жүргізілді. Стратиграфиялық қабаттар 000-ден жоғары сандармен бекітілді және т.б. қазба барысында табылған барлық материалдар стратиграфиялық қабаттарды нөмірлеу арқылы тіркелді.

Қазба барысында табылған археологиялық материалдарға камералды өңдеу жүргізілді, қыш бұйымдары қолдану мақсаты мен жасалу технологиясына қарай талданды, көршілес аумақтар мен өзге де ескерткіштерден табылған бұйымдармен ұқсастықтарына салыстырмалы талдау жүргізілді.

Бұланды I ескерткішінің қорғаныс қабырғалары 3 м биіктікте сақталған. Бекініске кіретін қақпа солтүстік-батыс бөлігінде қарапайым архитектуралық шешіммен дәліз ретінде тұрғызылған. Бекініс қабырғаларының бұрыштары жоспарлы түрде шығып тұрған, жартылай шеңберлі мұнаралармен күшейтіліп, іргетасы тұтас монолит тығыз сазды пақсадан салынған. Ұзын қорғаныс қабырғалары да жартылай шеңберлі мұнаралармен күшейтілген. Оңтүстік-батыс қабырғаның бойындағы жақсы сақталған мұнаралар бір-бірінен 20 м қашықтықта орналасқан. Қабырғалар мен мұнараларда пішіні жебе тәрізді атыс ойықтары бар. Қорғаныс құрылыстарына жүргізілген қазба жұмыстары басталғанға дейін-ақ мұнаралар қорғаныс қабырғаларынан бөлек, негізгі

қабырғаны күшейту мақсатында сыртқы бетінде тұрғызылған жартылай шеңберлі пішіндегі шығыңқы бөлігі екендігі белгілі болды. Бұланды I бекінісінің қорғаныс қабырғаларының салыну жүйесінің баламасы Хорезмнің сол жағалауындағы Көзеліқыр (түрікм. Kūzeligyr) қалашығында анықталды, онда бекініс қабырғасынан 30-35 м қашықтықта ішкі дәлізден оқшауланбаған жартылай сопақша тәрізді сыртқа қарай шығып тұрған мұнарасы бар. Әрбір осындай шығыңқы мұнарада саңылау тәрізді үш данадан тұратын атыс ойықтары бар, олардың екеуі оң және сол жақ бөлігінде орналасқан, мұндай атыс ойықтар бүйір тұстан келген жауды нысанаға алуға мүмкіндік береді (Вишневская, Рапопорт, 1997: 154).

2007-2014 жылдардағы зерттеу жұмыстары кезінде Бұланды I ескерткішінің қорғаныс жүйесі мен құрылысындағы ерекшеліктерін анықтауға және ішінара қайта қалпына келтіруге мүмкіндік туды. Бекіністің қорғаныс қабырғасына қазба салынып, ескерткіштің оңтүстік бөлігіндегі сыртқы қабырғаның құлаған бөлігін тазалау кезінде біршама мәліметтер алынды.

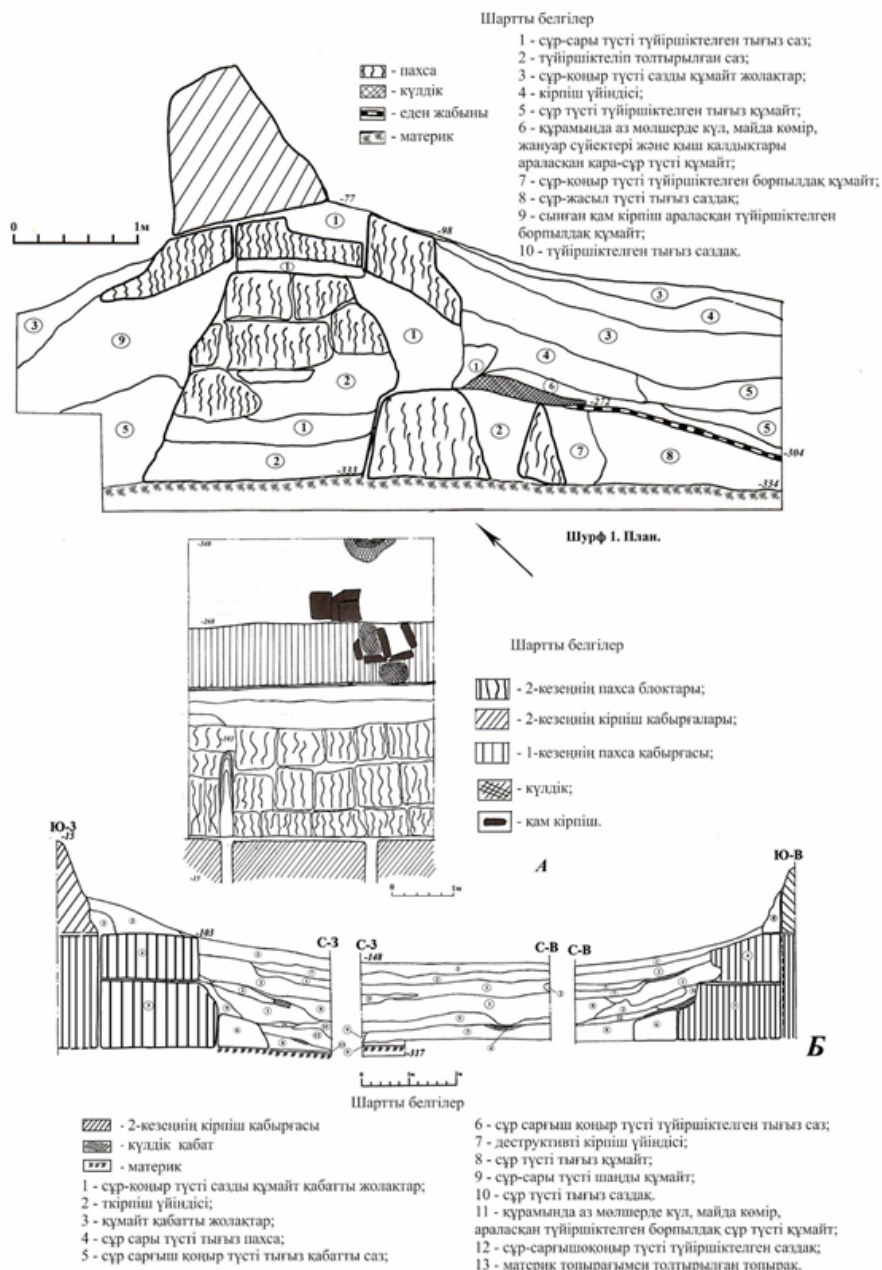
Алынған мәліметтер негізінде қорғаныс қабырғаларының салынған мерзімін негізгі 2 кезеңге бөліп көрсетуге болады. Әрбір кезең екі сатыға бөлінеді. Бұланды I бекінісінің қорғаныс жүйесіне қатысты құрылыстардың салынуына қатысты мәліметтер №2 қазба мен қорғаныс қабырғасының құлаған бөлігін тазалау барысында жан-жақты алынды.

I-кезең. Құрылыстың алғашқы кезеңіне ені 1,5 м және биіктігі 0,7 м – стилобат қабырғасы жатады. Шамасы, бастапқыда материк деңгейінде ені 1 м болатын пақсадан монолит салынған, содан кейін стилобаттың ені аздап ұлғайтылады; пақсадан тұрғызылған қабырғаның ішкі бетінен есептегенде шамамен 20-25 см қашықтықта пақсадан тағы бір қабырға тұрғызылған, қабырғаның төменгі ені 38-40 см. Қабырғаның көлденең қимасы үшбұрышты пішінде. Екі қабырға арасындағы кеңістік жұмбаздалған лай қабатымен толтырылған. Осылайша, стилобаттың жалпы ені 1,6 м-ге жетті, стилобаттың сыртқы жағы I кезеңнің сыртқы қорғаныс қабырғасымен жалғасады. Қабырға сұр-сары түсті тығыз жұмбаздалған саз балшықты лай аралас қабаттарымен тұрғызылған. Лай қабаттарының қалыңдығы – 20-35 см. Тұрғызылған стилобатқа ені 50 см-ден 1 м-ге дейінгі тік бұрышты немесе трапеция пішінді пақса блоктары өрілген. Осылайша, алғаш тұрғызылған сыртқы қабырғаның жалпы биіктігі шамамен 1,7 м болды. Бекіністің осы бөлігіндегі I кезеңмен мерзімделетін қабырғаның төменгі бөлігінің ені 3,4 м-ге жеткен. Сыртқы қабырға мен стилобаттың іргетасы бір деңгейде – қадалық (реперлік) нүктеден – 3,01 м тереңдікте анықталған материкте орналасқан. Ескерткіштің оңтүстік бұрышында жүргізілген қазба жұмыстары кезінде анықталғаны: I кезеңмен мерзімделетін сыртқы қабырғаның ені шамамен 2 м. Қабырға сұр-қоңыр түсті жұмбаздалған тығыз пақсадан тұрғызылып, ішкі жағынан сыланған. Кейбір жерлерде сылақтың қалыңдығы 5-7 см-ге дейін жетеді. Дәл осы қабырға бекіністің жалғыз қорғаныс қабырғасы болған деген болжам бар. Шамасы, біраз уақыт өткен соң алғашқы тұрғызылған қабырғаның ішкі жағынан тағы бір стилобат орнатылған, қабырғаның осы бөлігіндегі ені 1,8-1,82 м, ал биіктігі 0,8 м құрайды. Нысан сұр-қоңыр түсті тығыз саз кесектен тұрғызылған. Кейінгі тұрғызылған стилобат құрылысын I кезеңнің 2 сатысына жатқызуға болады. Бекіністің оңтүстік бұрышындағы I-ші кезеңдегі сыртқы қорғаныс қабырғасының ені 4 м болды. Ескерткіш құрылысының ерте кезеңіне жататын мәдени қабаттар қазбаның барлық бөліктерінде кездеседі. Қабырғалар бір мезгілде немесе аз ғана үзіліспен тұрғызылған секілді. Сыртқы қабырғаға жанаса орналасқан стилобат, қарсы тарапты жебемен атқылайтын алаң ретінде арнайы жасалған (сурет 4).

Осыған ұқсас құрылыс ескерткіштің шығыс бөлігінде жүргізілген №1 қазба барысында анықталды. Мұндағы сұр-қоңыр түсті жұмбаздалған пақсадан тұрғызылған сыртқы қабырғаның ені 2 метрге жуық. Сондай-ақ ішкі жағынан оңтүстік-батыс бөлігіндегі секілді, сыртқы қабырғаға ені 1,80-1,82 м және биіктігі 0,8 м құрайтын сұр-қоңыр түсті тығыз саз кесектен жасалған стилобат тұрғызылған. Сыртқы бекініс қабырғасында, бекіністің шығыс бұрышынан 1,4 м қашықтықта, ені 0,8 м болатын сыртқа кіріп шығуға арналған өткелдің орны анықталды. Біздің пайымдауымызша, бұл «есік» болуы мүмкін, мұндай үлгідегі «есік» – ерте антикалық Хорезмнің қорғаныс жүйелерінде жиі кездесетін конструкциялық элементтердің бірі, мысалы осындай «есік» Көне Үргеніштегі Қырық-Молла қалашығында (Юсупов, 1998: 211-217) және Хорезмнің оң жағалауындағы Қорғасынқала (қарақалп. Qo'rg'oshinqala) бекіністерінде кездеседі (Коляков, 1991: 98-99). «Есіктердің» негізгі қызметі қорғаныстағы жауынгерлердің немесе жергілікті тұрғындардың бекіністен көзге түспей жасырын түрде сыртқа шығып кетуіне арналған болуы мүмкін... Дегенмен, есіктердің қолданылуына қатысты басқа да көзқарастар бар, солардың бірі сыртқы бекініс қабырғасының жертөле бөлігіндегі осы өткелдер арқылы бекініс аумағына құрылыс материалдары – ескерткіштен тыс аумақтарда жасалған кірпіштер жеткізілген болуы мүмкін. Мысалы, Хорезмнің сол жағалауындағы Қалалықыр (түрікм. Galalygyr) II ғұрыптық орталығының солтүстік және батыс қорғаныс қабырғаларында осындай «кішкене қақпа» анықталған. Құрылыс жұмыстары аяқталған соң мұндай «қақпалардың» орнын қам кірпіш пен саз балшықты қолданып бітеп тастаған (Калалы-ғыр 2, 2004: 24). Пақсадан тұрғызылған қабырғалар да, қақпа қабырғасы секілді ішкі жағынан сыланған, сылақтың қалыңдығы 5-7 см. Келесі факт қақпаның төменгі деңгейі стилобаттың жоғарғы деңгейімен сәйкес келеді, яғни сыртқы қабырғадағы қақпа мен стилобат бір мезгілде тұрғызылған. Осы фактінің негізінде сыртқы қабырға мен стилобат тұтас бір жоба болады және бір уақытта немесе аздаған үзіліспен тұрғызылған деп болжаймыз. Осылайша, I кезеңде ескерткіштің шығыс бөлігіндегі сыртқы қорғаныс қабырғасының ені шамамен 4 м.

II-кезең. Алғашқы кезеңде пақсадан тұрғызылған қабырға, атыс ойықтары орнатылып сазды кірпіштен тұрғызылған екінші кезеңдегі бекініс қабырғасының негізгі іргетасы болып табылады (сурет 4). №3 қазба жұмыстарының нәтижесінде I кезеңдегі бекініс қабырғасының ішкі жағынан тағы бір пақсадан тұрғызылған қабырғаның бар екендігін көрсетті, оның ені 0,5-0,7 м. Қосалқы қабырғаның жоғарғы жағы қадалық нүктеден 340 см тереңдікте анықталды. Қабырға ұзақ уақыттар бойына мәдени қабаттармен жабылып қалғанымен, тұрғызылған кезінде де осы деңгейде болған секілді. Осылайша пақсадан тұрғызылған қабырғаның ішкі жағында қамалдың барлық периметрі бойынша жүріп өтетін текпішек салынған деп болжауға негіз бар, осыған ұқсас құрылыс қалдықтары бекініс қабырғасының оңтүстік-батыс бөлігіндегі №2 қазбада, сондай-ақ №1 қазба барысында да анықталды. Алайда құрылыс жобасы барлық жерде бірдей болмаған секілді. Құрылыс жұмыстарының II кезеңіне №1 қазба жұмыстары кезінде ашылған сыртқы қабырғаның оңтүстік-шығыс бөлігіндегі ені 1,1-1,2 м және биіктігі 0,4-0,3 м аласа төбешік-суфаны жатқызуға болады. Суфа қабырғадан алшақтау жерде орналасқан; суфа және пақсадан тұрғызылған қабырға арасында ені 15-20 см болатын жікті байқауға болады, суфа 50x30x12 см, 52x30x12 см, 50x25-27x10 см болатын тікбұрышты қам кірпіштен қаланған. Суфаның сыртқы бетін бойлай екі қатар жұқа (жарты кірпіш) қабырға қаланған. Кірпіштерді қалау барысында саз балшық біркелкі қолданылмаған, сонымен қатар қабырғаны тұрғызу барысында бүтін және сынық

кірпіштер де пайдаланылған. Ені 0,85 м болатын осы екі қабырғаның арасындағы кеңістік сынық, жарты және бүтін қам кірпіштермен толтырылған. Суфаның жоғарғы жағы балшықпен сыланған болуы мүмкін, бірақ сылақ іздері сақталмаған. Суфаның шығыс бөлігі I кезеңде тұрғызылған стилобаттың ішкі шығыс бұрышымен жанасады. Бекіністің оңтүстік бұрышында II кезеңге жататын құрылыс іздері анықталмады.

Сурет 2. Бұланды I бекінісі. Бекініс қабырғасына салынған кесік. Қазбаның жоспары мен қабырғаға салынған кесік.

Талдау

Хорезмдегі ерте кезеңдердегі қорғаныс жүйесі бар қоныстардың іргетасы пақсадан салынып, екі айнала қорғаныс қабырғаларымен қоршалып, ішкі дәлізге орын қалдырылған (Толстов, 1958: 144-146; Хожаниязов, 1981: 43-56, Рапопорт, 2000: 26-27). Сондай-ақ Хорезм аймағындағы бекініс қабырғаларының қалыңдығы 2-2,5 м кірпіш немесе пақсалы монолитті дуалдан тұрғызылып, бір кезеңмен мерзімделетін, қорғаныс қабырғалары бар, бірақ ішкі дәлізі жоқ қоныстар да кездеседі. Солардың бірі – Үстірттің оңтүстік-шығыс беткейіндегі Ақшұңғыл (қарақалп. Aqchungul) қонысы. Ескерткіш төртбұрышты саз кірпіштен тұрғызылған, сыртқы монолитті қабырғасының ені 3,6 м (Хожаниязов, 1982: 82-83). Бұл Хорезмнің шетіндегі қуатты шекаралық бекіністің бірі болуы мүмкін. Хорезм бекіністерін салу кезінде қолданылған құрылыс материалдары бойынша негізінен б.д.д. IV-II ғғ. салынғаны белгілі. Бұл бекіністерді кәсіби құрылысшылар нақты архитектуралық жоспар бойынша тұрғызған секілді, ал Хорезмнің солтүстік-батыс шетіндегі Ақшұңғыл қонысының қорғаныс қабырғаларын қорғаныс жүйесінің салыну техникасы жайлы білімі бар жергілікті тұрғындар салған. Шірікрабат мәдениеті ескерткіштерін салу кезінде де осындай үлгідегі құрылыс техникалары қолданылған. Құрылысшылар Бұландыдағы қарапайым қорғаныс жүйесімен қатар Алып-қала, Қабыл-қала, Шірік 3 ескерткіштері және Шірікрабат және Бәбіш мола қалашықтарының бекініс қабырғаларын Хорезмдік үлгіде дамыған құрылыс техникаларын қолдана отырып салған (Тажекеев, 2011: 179-189). Сонымен қатар, Бұланды I бекінісінің алғашқы қорғаныс қабырғаларын салған құрылысшылардың қорғаныс құрылысының заңдылықтары туралы тәжірибелерін қолданған. Сол себепті бекіністің ерте кезеңдегі бекініс қабырғасында «жасырын» немесе «қосымша» қақпаның болуын басқаша түсіндіру мүмкін емес.

Екінші кезеңде бекіністегі қабырғаның тұрғызылу барысында Хорезмдік үлгідегі құрылыс дәстүрінің ерекшеліктері біршама ескеріле отырып салынған. Себебі екінші кезеңдегі бекініс қабырғалары тік бұрышты қам кірпіштен тұрғызылған. Сонымен қатар, бекініс қабырғаларында жебе тәрізді атыс ойықтарынан Хорезмдік фортификация дәстүрінің әсері анық байқалады. Дегенмен, қам кірпіштер барлық уақытта 1:2 өлшемінде болмаған, мысалы, Көзеліқыр қалашығы құрылысының бастапқы кезеңінде өлшемі 52x26x10 см тікбұрышты қам кірпіш пайдаланылған болса, Бұланды I бекінісінің қорғаныс қабырғасының тұрғызу кезінде өлшемі 40 см шаршы кірпіштер қолданылған.

Көзеліқыр қалашығындағы кірпіш өлшемінің біртіндеп өзгеруі қалашық өмірінің соңғы кезеңдерінде (б.д.д. VI аяғы – V ғ. бірінші жартысы) байқалады, бұл кезде тікбұрышты кірпішпен қатар ұсақ көлемді – 34x34x10-12 см, сондай-ақ 40x40x10 см форматтағы шаршы пішіндегі кірпіштер де қолданылған (Толстов, 1962: 99; Вишнева, Рапопорт, 1997: 159). Б.д.д. V ғасырдың екінші жартысы – IV ғасырдың басында (Дингильдже үй жайында) Хорезмде өлшемі – 45-43x44x40x11-12 см үлкен форматты төртбұрышты қам кірпіш қолданыла бастаған. Тікбұрышты немесе «Ұзын» (М.Г. Воробьева бойынша) кірпіштің өлшемі – 5:4 (54-50x42-40x13-12 см; 52x40x42x12 см) болған, бірақ мұндай өлшемдегі кірпіштер құрылыс кезінде аз мөлшерде қолданылған (Воробьева, 1973: 89). Хорезмде төртбұрышты форматты кірпішке түпкілікті көшу б.д.д. V-IV ғғ. болған секілді, зерттеушілердің пікірінше, Қалалы-қыр I қалашығының сарайы мен қорғаныс

қабырғаларын салу кезінде пішіні тіктөртбұрышты кірпіштер пайдаланылған (Рапопорт, 1963: 147). Б.д.д. IV ғасырдың екінші жартысында (ежелгі Хорезм дәуірінің антикалық кезеңі) Хорезмде қабырғаларды тұрғызуда өлшемі 40-44x40-44x10-12 см болатын тіктөртбұрышты пішіні үлкен кірпіштер қолданылған (Воробьева және т.б., 1963: 184; Гертман, 1998: 136; Қалалы-гыр 2, 2004: 24). Сонымен қатар, Хорезм сәулетшілері тікбұрышты кірпіштерді тек белгілі бір құрылыстарда, мысалы, күмбез салу кезінде қолданған (Қой-Қрыглан-қала, 1967: 26-27). Орта Азияның оңтүстік аймақтарында, мысалы, Бактрияда өлшеміне байланысты «бір жарым» деп аталатын тікбұрышты қам кірпішті қолдану б.д.д. V-IV ғасырларда кеңінен тарағандығын айта кету керек (Мокробородов, 2013: 12-20). Бактрия аймағындағы осындай стандартты тікбұрышты қам кірпіш б.д.д. IV ғасырдың аяғы – III ғасырдың бірінші жартысында негізгі құрылыс материалы ретінде қолданылды. Б.д.д. III ғасырдың ортасынан бастап, Кампыртепеді алынған мәліметтерге сәйкес, мұндай кірпіштерді өлшемі 40 см және одан да көп қыры бар төртбұрышты қам кірпіштер алмастырды (Болелов, 2014: 84; Ртвеладзе, 2017: 17).

Дегенмен қам кірпіштің өлшемі мен форматын хронологиялық өлшем деп санауға болмайды. Ал Хорезмдік құрылыс дәстүрінің Шірікрабат мәдениетінің құрылыс техникасына әсері туралы гипотезаны алсақ, онда белгілі бір кірпіш өлшемінің қолданылуынан көрінетін ұқсас тенденцияларды назардан тыс қалдыруға болмайды. Бұланды I бекінісінен анықталған тікбұрышты және тіктөртбұрышты кірпіштің құрылыс конструкцияларындағы комбинациясы өте айқын. Мұндай ұқсастық Шірікрабат қалашығында да анықталған, онда төртбұрышты кірпішпен бірге қабырға кірпіштерін қалаған кезде өлшемдері 38-40x35-38x8-10 см және тікбұрышты 46-48x35-38x8x10 см кірпіштер қатар қолданылған (Лоховиц, 1963: 214; Трудновская, 1963: 204). Осылайша, Сырдарияның төменгі ағысы және Хорезмдегі б.д.д. V ғасырдың екінші жартысында немесе соңында – IV ғасырдың басында тұрғызылған ескерткіштердің ұқсастығын атап өткен жөн, жоғарыда айтылғандай, бұл уақытта тікбұрышты және тіктөртбұрышты кірпіштер қатар қолданылған (Хабдулина, 2022: 116-129). Сырдарияның төменгі аймағындағы ерте темір дәуірі ескерткіштерінің (сақ кезеңі) құрылысында қам кірпішті қолдану дағдыларын, б.д.д. V-IV ғғ. басынан бастап Әмударияның төменгі ағысын мекендеген тұрғындардың әсері деп болжауға толық негіз бар.

Нәтижелер

Зерттеу барысында алынған стратиграфиялық мәліметтерге сәйкес, I кезеңдегі қорғаныс қабырғасының қызмет ету кезеңі мен II кезеңдегі кірпіштен тұрғызылған қорғаныс қабырғасының құрылысы арасында біраз уақыт өткен деп айтуға болады. Сонымен, №2 қазбаға салынған кесікте алғашқы қорғаныс қабырғасының ішкі алаңына төселген пақса массиві анық байқалды. Кейін монолит сапалы пақса блоктарымен қайта өріледі. Осылайша, ені 2,8 м пақсадан тұрғызылған қабырғаның іргетасы пайда болады. Осы іргетастың сыртқы бөлігінде тікбұрышты қам кірпіштен өрілген қабырға тұрғызылған, қабырғада жебе тәрізді атыс ойықтары орналасқан. Ескерткіштің оңтүстік бөлігінде жақсы сақталған қорғаныс қабырғасының жалпы биіктігі 3,34 м құрайды. Бұланды I ескерткішінің оңтүстік бөлігіндегі қазба жұмыстары кезінде I және II кезең қабырғалары арасындағы пақса қабаты анықталған жоқ. Кірпіштен қаланған

қабырға тікелей ерте кезеңдегі қабырғаның үстіне тұрғызылған. II кезеңнің кірпіш қабырғасына жебе тәрізді атыс ойықтары орнатылған. Қазба жұмыстары барысында атыс ойықтарының екеуін жартылай ашуға мүмкіндік туды, атыс ойықтарының биіктігі 55-60 см, жоғарғы ені 34 см, төменгі ені 20 см. Тікбұрышты пақсадан тұрғызылған жартылай шеңберлі мұнаралар да қабырғамен бір уақытта салынғаны анықталды, мұнаралар қорғаныс қабырғасынан 3 метр сыртта орналасқан. Мұнаралар тікбұрышты пақса мен шикі кірпішті араластыра отырып тұрғызылған.

№1 қазбада II кезеңде тұрғызылған кірпіш қабырға сақталмаған. Бұл аймақта тек жөндеу жұмыстарының іздері ғана байқалады, шамасы жөндеу жұмыстары кірпіштен өрілген қабырғаның құрылысына дейінгі уақытта болған секілді. Айта кету керек, мұндағы алғашқы қабырға біртіндеп бүліне бастағандықтан, жөндеу жұмыстары жүргізілген. №1 қазбадағы пақсадан өрілген жөндеу жұмыстары қабырға құрылысының II кезеңіне дейінгі уақытта жүргізілген. Саз балшықтан тұрғызылған стилобаттың үстіңгі биіктігі 0,4 м болып, өлшемі 50x30x12 см, 52x30x12 см, 50x25-27x10 см тікбұрышты қам кірпішпен өрілген. Сонымен қатар – «есік» қабырғамен бір уақытта салынған деген болжам бар. Алғашқы қабырғалардың үстіндегі барлық кірпіш қаландылары II кезеңнің 1 сатысымен мерзімделеді. Қорғаныс қабырғасын салудың соңғы кезеңінде пішіні жебе тәрізді атыс ойықтары орнатылған. Кірпіш қабырғаларға іргетас болған ерте кезеңдегі пақсадан тұрғызылған қабырғаның үстіне пақса стилобаты орнатылған. Олардың бірінің төменгі бөлігі оңтүстік-шығыс қабырғада, шығыс мұнараның жанынан анықталды. II кезеңнің жоғарғы бөлігі кірпіштен өрілгенін сыртқы қабырғалардағы кірпіш үйіндісінен байқауға болады.

Шамасы, ескерткіштің өмір сүруінің соңғы кезеңі, №1 қазба жұмыстары кезінде анықталған көптеген шұңқырлардың әсерінен қорғаныс қабырғасы толық бүлінген. Әр жерден түскен шұңқырлар кірпіш қаландысымен стилобатты бүлдірген. Барлық шұңқырлар сұр түсті құм топырақпен толтырылған. Бұл шұңқырлар ескерткіштің өмір сүруінің соңғы кезеңінде астық сақтау үшін қолданылған болса керек. Кірпішпен өрілген қабырғаның жоғарғы жағына, бекініс қабырғасының ішкі жағымен жанасатын алаң салынған. Атыс ойықтары бар мұнараның сыртқа шығатын жолдары да бітеулі болған. Бекініс қабырғаларының қорғанысы, қабырғалар мен мұнаралардың үстіңгі бөлігінде орналасқан алаңдар арқылы жүзеге асырылды деп болжаймыз.

Қорытынды

Бұланды I бекінісіне жүргізілген археологиялық қазба жұмыстарын қорытындылай келе, урбанизацияның айқын белгілері бар ежелгі егіншілік мәдениеттің және бекіністің архитектурасы мен құрылыс техникаларының пайда болуына, ең алдымен, Орта Азияның оңтүстік бөлігіндегі ежелгі егіншілік мәдениеттері әсері етті деп тұжырымдаймыз. Соның ішінде Хорезмдік қорғаныс жүйесін қалыптастыруда мол тәжірибесі бар құрылысшылардың әсері бар екендігін байқауға болады.

Бұланды I ескерткішіне жүргізілген зерттеу жұмыстары барысында анықталған қорғаныс жүйесі өте архаикалық кезеңдегі құрылыс дәстүрімен салынған. Алғашқы кезеңде бекіністің қабырғасы пақсадан тұрғызылып, кейін ішкі жағынан ені 1,3-1,4 м,

биіктігі 1 м-ге жуық пақса алаңы жанаса салынған, осылайша бекіністің қорғаныс жүйесі күшейтілген.

Алғашқыда Хорезм археологиялық және этнографиялық экспедициясының 1959-1960 жылдары жүргізген зерттеу нәтижелеріне қарап, Бұланды I бекінісі үлкен бекіністі үй болған деген тұжырым жасайды. Ал Шірікрат бат археологиялық экспедициясының 2007-2014 жылдары жүргізген зерттеулерінен алынған археологиялық деректер, ХАЭЭ жасаған тұжырымды толық нақтыламады. Себебі бекіністің ішкі ауласының басым бөлігінде күрделі құрылыс жұмыстарының ізі анықталмады. Жүргізілген қазба жұмыстары барысында бекіністің қорғаныс жүйесі 2 кезеңде тұрғызылғандығын көрсетті. Бұланды I бекінісі үлкен іргелі ғимарат болғанымен, ғимаратты тұрғызу кезінде жоспарланған өзге де құрылыс жұмыстары қандай да бір себептермен толық аяқталмай қалған болуы мүмкін.

Әдебиет

Андрианов Б.В., 1969. Древние оросительные системы Приаралья. Москва: Наука. 252 с.

Болелов С.Б., 2014. Кампыртепа – античная крепость на Оксе: стратиграфия, периодизация, хронология // SCRIPTA ANTIQUA. Вопросы древней истории, филологии, искусства и материальной культуры. Том III. Москва. С. 84

Вайнберг Б.И., Левина Л.М., 1993. Чирикратская культура // Низовья Сырдарьи в древности. Москва: ИЭИА. 130 с.

Воробьева М.Г., Лапиров-Скобло М.С., Неразик Е.Е., 1963. Археологические работы в Хазараспе в 1958-1960 гг. // Материалы Хорезмской экспедиции. Москва. Вып. 6. С. 157-201.

Воробьева М.Г., 1973. Дингильдже. Усадьба 1 тысячелетия до н.э. в древнем Хорезме. Москва: Наука. 217 с.

Вишневская О.А., Рапопорт Ю.А., 1997. Городище Кюзели-гыр. К вопросу о раннем этапе истории Хорезма // ВДИ., № 2. С. 150-173.

Гертман А.Н., 1998. Знаки на кирпичах и некоторые вопросы организации древневосточного строительства: (по материалам древнего Хорезма) // Приаралье в древности и средневековье. Москва. С. 136-150.

Дарменов Р.Т., Утубаев Ж.Р., 2011. Баланды 2 (Буланды). Культовое сооружение чирикратской культуры IV-II вв. до н.э. // Археология Казахстана в эпоху независимости: итоги и перспективы. Том II. Алматы. С. 157-161.

Итина М.А., Яблонский Л.Т., 1997. Саки Нижней Сырдарьи (по материалам могильника Южный Тагискен) // РАН Ин-т археологии; Ин-т этнологии и антропологии. Москва: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН). С. 176-183.

Калалы-гыр 2: Культовый центр в Древнем Хорезме IV-II вв. до н.э. / Отв. ред. Б.И. Вайнберг; Ин-т этнологии и антропологии им. Н.Н. Миклухо-Маклая; Гос. музей Востока. 2004. Москва: Вост. лит. 286 с.

Кой-Қрыглан-кала – памятник культуры древнего Хорезма, IV в. до н.э. – V в. н.э. 1967. / Отв. ред. С.П. Толстов, Б.И. Вайнберг. Москва: Наука. 160 с.

Коляков С.М., 1991. Раскопки крепости Кургашин-кала // Новые открытия в Приаралье. Вып. 1. М. С. 98-99.

Курманкулов Ж.К., Утубаев Ж.Р., 2013. Баланды (Буланды) – памятник античности. Алматы. С. 109-140.

Лоховиц В.А., 1963. Раскопки квадратного погребального сооружения на городище Чирик-Рабат // *Материалы Хорезмской экспедиции*. Москва. Вып. 6. С. 214-220.

Мокробородов В.В., 2013. Формат сырцового кирпича как дополнительный источник по хронологии памятников раннежелезного века // *Археология Узбекистана*. № 1 (6). Самарканд. С. 12-20.

Махортых С.В., 2019. Каменные блюда VII-VI вв. до н.э. из скифских памятников лесного Поднепровья // *Маргулановские чтения*. Нур-Султан. С. 351.

Неразик Е.Е., 1976. Сельское жилище в Хорезме (I-XIV вв.). *Труды ХАЭЭ*, том IX. Москва. С. 35-41.

Неразик Е.Е., 1979. Материалы по землепользованию и землевладению в Хорезме первых веков н.э. // *Археология и этнография Средней Азии*. Москва. С. 43.

Неразик Е.Е., 1987. Археологический комплекс первых веков н.э. из Хорезма // *Советская археология*. №2. С. 160-161.

Рапопорт Ю.А., 1963. Раскопки дворцового здания на городище Калалы-гыр в 1958 г. // *Материалы Хорезмской экспедиции*. Москва. Вып. 6. С. 141-156.

Рапопорт Ю.А., Неразик Е.Е., Левина Л.М., 2000. В низовьях Окса и Яксарта. Образы древнего Приаралья. Москва. 209 с.

Ртвеладзе Э.В., 2017. Кампыртепа – Александрия Оксианская: Город-крепость на берегу Окса в эллинистическое и постэллинистическое время. МТЭ., вып. X. Ташкент. С. 17.

Тажекеев А.А., 2011. Крепости чирикратской культуры // *Отан тарихы*. Алматы. №4. С. 179-189.

Толстов С.П., 1958. Работы Хорезмской археолого-этнографической экспедиции АН СССР 1949-1953 гг. // *Тр. ХАЭЭ*. Т. II. Москва. С. 7-258.

Толстов С.П., 1962. По древним дельтам Окса и Яксарта. Москва: Изд-во восточной лит-ры. 324 с.

Толстов С.П., Жданко Т.А., Итина М.А., 1963. Работы Хорезмской археолого-этнографической экспедиции АН СССР в 1958-1961 гг. // *МХЭ*. Вып. 6. Москва. С. 3-90.

Трудновская С.А., 1963. Круглое погребальное сооружение на городище Чирик-Рабат // *Материалы Хорезмской экспедиции*. Москва. Вып. 6. С. 201-213.

Утубаев Ж.Р., 2013. Погребальные сооружения баландинского оазиса // *Известия НАН РК*. Серия общественных и гуманитарных наук. 3 (289). Алматы. С. 28-35.

Хабдулина М., 2022. История создания музея-заповедника «Бозок» // *Turkic Studies Journal*, Т. 4., № 2. С. 116-129.

Хожаниязов Г., 1981. История развития фортификации античного Хорезма // *Советская археология*. № 2. С. 43-56.

Хожаниязов Г., 1982. Акчунгуль – новый памятник эпохи античности северо-западного Хорезма. *Археология Приаралья*. Ташкент: Фан. Вып. I. С. 81-86.

Юсупов Х., 1998. Выдающиеся архитектурные памятники древнего Гурганджа // *Приаралья в древности и средневековье* // Москва. С. 211-217.

Reference

Andrianov B.V., 1969. Drevnie orositelnye sistemy Priaralya [Ancient irrigation systems of the Aral Sea region]. Moscow. 252 p. [in Russian].

Bolelov S.B., 2014. Kampyrtepa – antichnaia krepost na Okse: stratigrafia, periodizasia, hronologia [Kampyrtepa – ancient fortress on the Oks: stratigraphy, periodization, chronology]. SCRIPTA ANTIQUA. Voprosy drevnei istorii, filologii, iskusstva i materiälnoi kültury. V. III. Moscow. 84 p. [in Russian].

Vajnberg B.I., Levina L.M., 1993. Chirikrabatskaya kultura. Nizovya Syrdari v drevnosti [Chirikrabort culture. The lower reaches of the Syr Darya in ancient times]. Moscow. 130 p. [in Russian].

Vorobeva M.G., Lapirovo-Skoblo M.S., Nerazik E.E., 1963. Arheologicheskie raboty v Hazaraspe v 1958-1960 gg. [Archaeological work in Khazarasp in 1958-1960 yy.]. Materialy Horezmskoj ekspedicii. Moscow. Issue 6. P. 157-201. [in Russian].

Vorobeva M.G., 1973. Dingildzhe. Usadba 1 tysyacheletiya do n.e. v drevnem Horezma [Dingilje. Manor of the 1st millennium BC in ancient Khorezm]. Moscow: Nauka. 217 p. [in Russian].

Vishnevskaya O.A., Rapoport Yu.A., 1997. Gorodishe Kyuzeli-gyr. K voprosu o rannem etape istorii Horezma [The settlement of Kyuzeli-gyr. On the question of the early stage of the history of Khorezm]. VDI, № 2. P. 150-173. [in Russian].

Gertman A.N., 1998. Znaki na kirpichah i nekotorye voprosy organizacii drevnevostochnogo stroitelstva: (po materialam drevnego Horezma) [Signs on bricks and some questions of the organization of ancient Eastern construction: (based on the materials of ancient Khorezm)]. Priarale v drevnosti i srednevekove. Moscow. P. 136-150. [in Russian].

Darmenov R.T., Utubaev Zh.R., 2011. Balandy 2 (Bulandy). Kultovoe sooruzhenie chirikrabatskoj kultury IV-II vv. do n.e. [Balanda 2 (Bulanda). A religious building of the Chirikrabort culture of the IV-II centuries BC.]. Arheologiya Kazahstana v epohu nezavisimosti: itogi i perspektivy. V. II. Almaty. P. 157-161. [in Russian].

Itina M.A., Yablonskii L.T., 1997. Saki Nizhnej Syrdari (po materialam mogilnika Yuzhnyj Tagisken) [Saki of the Lower Syr Darya (based on the materials of the Southern Tagisken burial ground)]. RAN in-t arheologii; in-t etnologii i antropologii. Moscow: «Rossijskaya politicheskaya enciklopediya» (ROSSPEN). P. 176-183. [in Russian].

Kalaly-gyr 2: Kultovyui centr v Drevnem Horezme IV-II vv. do n.e. [Kalaly-gyr 2: A cult center in Ancient Khorezm of the IV-II centuries BC.]. 2004. Moscow. 286 p. [in Russian].

Koj-Kryglan-kala – pamyatnik kultury drevnego Horezma, IV v. do n.e. – V v. n.e. [Koi-Kryglan-kala is a cultural monument of ancient Khorezm, IV century BC – V century AD.], 1967. Moscow. 160 p. [in Russian].

Kurmankulov Zh.K., Utubaev Zh.R., 2013. Balandy (Bulandy) – pamyatnik antichnosti [Balandy (Bulandy) – monument of antiquity]. Almaty. P. 109-140. [in Russian].

Lohovic V.A., 1963. Raskopki kvadratnogo pogrebalnogo sooruzheniya na gorodishe Chirik-Rabat [Excavations of a square burial structure at the Chirik-Rabat settlement]. Materialy Horezmskoj ekspedicii. Moscow. Issue 6. P. 214-220. [in Russian].

Mokroborodov V.V., 2013. Format syrcovoego kirpicha kak dopolnitelnyj istochnik po hronologii pamyatnikov rannezheleznogo veka [Raw brick format as an additional source on the chronology of monuments of the Early Iron Age]. Arheologiya Uzbekistana. № 1 (6). Samarkand. P. 12-20. [in Russian].

Mahortyh S.V., 2019. Kamennye blyuda VII-VI vv. do n.e. iz skifskih pamyatnikov lesnogo Podnepryva [Stone dishes of the VII-VI centuries BC from the Scythian monuments of the forest Dnieper]. Margulanovskie chteniya – 2019. Nur-Sultan. P. 351. [in Russian].

Nerazik E.E., 1976. Selskoe zhilishe v Horezme (I-XIV vv.) [Rural dwelling in Khorezm (I-XIV centuries)]. Trudy HAEE, V. IX. Moscow. P. 35-41. [in Russian].

Nerazik E.E., 1979. Materialy po zemlepolzovaniyu i zemlevladieniyu v Horezme pervyh veko n.e. [Materials on land use and land ownership in Khorezm of the first centuries AD.]. Arheologiya i etnografiya Srednei Azii. Moscow. 43 p. [in Russian].

Nerazik E.E., 1987. Arheologicheskij kompleks pervyh vekov n.e. iz Horezma [Archaeological complex of the first centuries AD from Khorezm]. Sovetskaya Arheologiya. №2. P. 160-161. [in Russian].

Rapoport Y.A., 1963. Raskopki dvorcovogo zdaniya na gorodishe Kalaly-gyr v 1958 g. [Excavations of the palace building on the settlement of Kalaly-gyr in 1958]. Materialy Horezmskoj ekspedicii. Moscow. Issue 6. P. 141-156. [in Russian].

Rapoport Y.A., Nerazik E.E., Levina L.M., 2000. V nizovyah Oksa i Yaksarta. Obrazy drevnego Priaralya [In the lower reaches of the Oxus and Jaxartes. Images of the ancient Aral Sea region]. Moscow. 209 p. [in Russian].

Rtveladze E.V., 2017. Kampyrtepa – Aleksandria Oksianskaia: Gorod-krepost na beregu Oksa v ellinisticheskoe i postellinisticheskoe vremia [Kampyrtepa – Alexandria of the Oxian: A fortress city on the banks of the Oxus in Hellenistic and post-Hellenistic times]. MTE., Issue X. Tashkent. 17 p. [in Russian].

Tazhekeev A.A., 2011. Kreposti chirikrabatskoj kultury [Fortresses of the Chirikrabad culture]. Otan tarihy. Almaty. №4. P. 179-189. [in Russian].

Tolstov S.P., 1958. Raboty Horezmskoj arheologo-etnograficheskoy ekspedicii AN SSSR 1949-1953 gg. [Works of the Khorezm Archaeological and Ethnographic Expedition of the USSR Academy of Sciences 1949-1953.]. Tr. HAEE. V. II. Moscow. P. 7-258. [in Russian].

Tolstov S.P., 1962. Po drevnim deltam Oksa i Yaksarta [Along the ancient deltas of the Oxus and Jaxartes]. Moscow: Izd-vo vostochnoj lit-ry. 324 p. [in Russian].

Tolstov S.P., Zhdanko T.A., Itina M.A., 1963. Raboty Horezmskoj arheologo-etnograficheskoy ekspedicii AN SSSR v 1958-1961 gg. [The works of the Khorezm Archaeological and Ethnographic Expedition of the USSR Academy of Sciences in 1958-1961.]. MHE. Issue 6 Moscow. P. 3-90. [in Russian].

Trudnovskaya S.A., 1963. Krugloe pogrebalnoe sooruzhenie na gorodishe Chirik-Rabat [Round funerary structure on the settlement of Chirik-Rabat]. Materialy Horezmskoj ekspedicii. Moscow. Issue 6. P. 201-213. [in Russian].

Utubaev Zh.R., 2013. Pogrebalnye sooruzheniya balandinskogo oazisa [Funerary structures of the Balandinsky oasis]. Izvestiya NAN RK. Seriya obshestvennyh i gumanitarnyh nauk. 3 (289). Almaty. P. 28-35. [in Russian].

Habdulina M., 2022. Istoriya sozdaniya muzeya-zapovednika «Bozok» [The history of the creation of the museum-reserve «Bozok»]. Turkic Studies Journal, T. 4., No 2. P. 116-129. [in Russian].

Hozhaniyazov G., 1981. Istoriya razvitiya fortifikacii antichnogo Horezma [The history of the development of the fortification of ancient Khorezm]. Sovetskaya arheologiya. № 2. P. 43-56. [in Russian].

Hozhaniyazov G., 1982. Akchungul - novyj pamyatnik epohi antichnosti severo-zapadnogo Horezma. Arheologiya Priaralya [Akchungul is a new monument of the antiquity era of northwestern Khorezm. Archeology of the Aral Sea region]. Tashkent: «Fan». Issue I. P. 81-86. [in Russian].

Yusupov H., 1998. Vydayushiesya arhitekturnye pamyatniki drevnego Gurgandzha. Priarale v drevnosti i srednevekove [Outstanding architectural monuments of ancient Gurgan]. The Aral Searegion in antiquity and the Middle Ages]. Moscow. P. 211-217. [in Russian].

J.R. Utubaev

*A.Kh. Margulan Institute of Archaeology, Almaty, Republic of Kazakhstan
(E-mail: utubaev_z@mail.ru)*

A.M. Yersariyev

*A.Kh. Margulan Institute of Archaeology, Almaty, Republic of Kazakhstan
(E-mail: altynbek_93_14@mail.ru)*

M.K. Suyundikova

*A.Kh. Margulan Institute of Archaeology, Almaty, Republic of Kazakhstan
(E-mail: makpal1226@mail.ru)*

***A.D. Kasenova**

*A.Kh. Margulan Institute of Archaeology, Almaty, Republic of Kazakhstan
(E-mail: asema_94@mail.ru)*

*Corresponding author: asema_94@mail.ru

Results of the study of Balanda (Bulanda) fortification

Abstract. The article considers the fortification of the Balanda I fortress, which is located at the ancient Syr Darya delta, where the agricultural Chirikrabort archaeological culture was widespread in the second half of the I millennium BC. Balanda Fortress is the center of a small agricultural oasis of the IV + II centuries BC, which was based on the main canal, between the channels of the Inkardarya and Zhanadarya lower reaches of the Syr Darya, as a whole. The center of the settlement and the entire oasis was the fortified manor-fortress of Balanda. During the field works of Chirikrabort expedition in 2007-2014, it was possible to identify and partially reconstruct the constructions of defense. Based on the data obtained, it is possible to distinguish at least 2 main periods of the construction of fortress walls, which, in turn, are divided into stages. The system of fortification revealed during the excavations of Balanda I seems to be quite archaic.

The corners were protected by semicircular towers, which were a solid monolith of brickwork on a base-a plinth made of dense clay-pakhsa, to which a pakhsa platform with a width of 1.3-1.4 m and a height of no more than 1 m was attached from the inside. The long walls of the fortress were also flanked by semicircular towers. The walls and the protruding towers were cut with arrow-shaped loopholes. Based on archaeological data, the Balanda Fortress was a large fundamental building.

Keywords: Syr Darya, Chirikrabort culture, fortress, fortification, tower, gates, loophole, wall.

Ж.Р. Утубаев

*Институт археологии им. А.Х. Маргулана, Алматы, Республика Казахстан
(E-mail: utubaev_z@mail.ru)*

А.М. Ерсариев

*Институт археологии им. А.Х. Маргулана, Алматы, Республика Казахстан
(E-mail: altynbek_93_14@mail.ru)*

М.К. Суюндикова

*Институт археологии им. А.Х. Маргулана, Алматы, Республика Казахстан
(E-mail: makpal1226@mail.ru)*

***А.Д. Касенова**

*Институт археологии им. А.Х. Маргулана, Алматы, Республика Казахстан
(E-mail: asema_94@mail.ru)*

*Автор для корреспонденции: asema_94@mail.ru

Результаты исследования фортификации Баланды (Буланды)

Аннотация. В статье публикуется фортификация крепости Баланды I, которая находится на территории древней дельты Сырдарьи, где во второй половине I тыс. до н.э. была распространена земледельческая чирикратская археологическая культура. Крепость Баланды является центром небольшого земледельческого оазиса IV-II вв. до н.э., который базировался на магистральном канале, между протоков Инкардарьи и Жанадарьи в низовьях Сырдарьи. Центром поселения и всего оазиса была укрепленная усадьба-крепость Баланды. В полевом сезоне 2007-2014 гг. в процессе исследования памятника нам удалось выявить и частично реконструировать довольно сложную историю строительства оборонительных сооружений Баланды. На основании полученных данных можно выделить, по крайней мере, 2 основных периода строительства крепостных стен, которые, в свою очередь, подразделяются на этапы. Система фортификации, выявленная в ходе раскопок Баланды I, представляется довольно архаичной. Углы были защищены полукруглыми в плане башнями, которые представляли собой сплошной монолит кирпичной кладки на основании-цоколе, сложенном из плотной глины-пахсы, к которой изнутри была приставлена пахсовая площадка шириной 1,3-1,4 м и высотой не более 1 м. Длинные стены крепости также были фланкированы полукруглыми башнями. Стены и башни-выступы были прорезаны стреловидными бойницами. На основании археологических данных крепость Баланды была крупным фундаментальным зданием.

Ключевые слова: Сырдарья, Чирикратская культура, крепость, укрепления, фортификация, башня, ворота, бойница, стена.

Авторлар туралы мәлімет:

Утубаев Жанболат Раймқұлұлы, тарих ғылымдарының кандидаты, жетекші ғылыми қызметкер, ерте темір дәуірі археологиясы бөлімінің меңгерушісі, Ә.Х. Марғұлан атындағы Археология институты, Достық даңғ., 44, Алматы, Қазақстан Республикасы.

ORCID <http://orcid.org/0000-0002-6484-2923>

Scopus ID <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57220056938>

Ерсариев Алтынбек Манақұлы, әл-Фараби атындағы ҚазҰУ докторанты, кіші ғылыми қызметкер, Ә.Х. Марғұлан атындағы Археология институты, Достық даңғ., 44, Алматы, Қазақстан Республикасы.

ORCID <http://orcid.org/0000-0002-5261-5934>

Суюндікова Макпал Кожаметқызы, әл-Фараби атындағы ҚазҰУ докторанты, кіші ғылыми қызметкер, Ә.Х. Марғұлан атындағы Археология институты, Достық даңғ., 44, Алматы, Қазақстан Республикасы.

ORCID <http://orcid.org/0000-0002-8184-7830>

Касенова Асемгуль Дәуренқызы, тарих ғылымдарының кандидаты, жетекші ғылыми қызметкер, Ә.Х. Марғұлан атындағы Археология институты, Достық даңғ., 44, Алматы, Қазақстан Республикасы.

ORCID <https://orcid.org/0000-0002-8401-6610>

Scopus ID <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=56866320100>

Information about authors:

Utubaev Zhanbolat Raimkulovich, Candidate of Historical Sciences, Leading Researcher, Head of the Department of Early Iron Age Archaeology, A.Kh. Margulan Institute of Archaeology, 44 Dostyk ave., Almaty, Republic of Kazakhstan.

ORCID <http://orcid.org/0000-0002-6484-2923>

Scopus ID <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57220056938>

Yersariyev Altynbek Manakhuly, PhD student of the Al-Farabi Kazakh National University, Junior Researcher, A.Kh. Margulan Institute of Archaeology, 44 Dostyk ave., Almaty, Republic of Kazakhstan.

ORCID <http://orcid.org/0000-0002-5261-5934>

Suyundikova Makpal Kozhahmetovna, PhD student of the Al-Farabi Kazakh National University, Junior Researcher, A.Kh. Margulan Institute of Archaeology, 44 Dostyk ave., Almaty, Republic of Kazakhstan.

ORCID <http://orcid.org/0000-0002-8184-7830>

Kasenova Asemgul Daurenovna, Candidate of Historical Sciences, Leading Researcher, A.Kh. Margulan Institute of Archaeology, 44 Dostyk ave., Almaty, Republic of Kazakhstan.

ORCID <https://orcid.org/0000-0002-8401-6610>

Scopus ID <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=56866320100>

Сведения об авторах:

Утубаев Жанболат Раймкулович, кандидат исторических наук, ведущий научный сотрудник, руководитель отдела археологии раннего железного века, Институт археологии имени А.Х. Маргулана, пр. Достык 44, Алматы, Республика Казахстан.

ORCID <http://orcid.org/0000-0002-6484-2923>

Scopus ID <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57220056938>

Ерсариев Алтынбек Манакович, докторант КазНУ имени аль-Фараби, младший научный сотрудник, Институт археологии им. А.Х. Маргулана, пр. Достык 44, Алматы, Республика Казахстан.

ORCID <http://orcid.org/0000-0002-5261-5934>

Суюндикова Макпал Кожакметовна, докторант КазНУ имени аль-Фараби, младший научный сотрудник, Институт археологии им. А.Х. Маргулана, пр. Достык 44, Алматы, Республика Казахстан.

ORCID <http://orcid.org/0000-0002-8184-7830>

Касенова Асемгуль Дауреновна, кандидат исторических наук, ведущий научный сотрудник, Институт археологии имени А.Х. Маргулана, пр. Достык 44, Алматы, Республика Казахстан.

ORCID <https://orcid.org/0000-0002-8401-6610>

Scopus ID <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=56866320100>

ЭТНОМӘДЕНИЕТ/ ETHNOCULTURE/ ЭТНОКУЛЬТУРА

Ішкі Орда (Бөкей Ордасы) хандары мөрлерінің реконструкциясы: мөр символдары мен атрибуттарын анықтау¹

*Т. Картаева^a, Е. Даубаев^b, Э. Алтынбекова^c

^aӘл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық Университеті, Алматы, Қазақстан Республикасы (E-mail: kartaeva07@mail.ru). *Байланыс үшін автор: kartaeva07@mail.ru

^bТ. Жүргенов атындағы Ұлттық Өнер Академиясы, Алматы, Қазақстан Республикасы (E-mail: yestay1@mail.ru)

^c«Остров Крым» (Қырым аралы) ғылыми-реставрациялық лабораториясы, Алматы, Қазақстан Республикасы (E-mail: elina.altyn@gmail.com)

ARTICLE INFO

АННОТАЦИЯ

Кілт сөздер:
Ішкі Орда,
мөр түрлері,
хан мөрлері,
реконструкция,
билік атрибуты,
символ, ою-өрнек,
мөр тұғыры,
дәстүрлі орта.

XX ғасырға дейінгі Қазақ тарихының билік жүйесі тарихында маңызды орын алған, қолданыста болған мөрлерді келесідей топтастыруға, жүйелеуге болады: археографиялық таңбалары бар мөрлер; өрнектері, кескіндемелік белгісі бар мөрлер; портреттік бейнесі бар мөрлер; елтаңбалық белгісі бар мөрлер; иесінің аты жазылмаған таңбалары бар мөрлер; иесінің аты жазылған таңбалы мөрлер; иесінің аты жазылмаған өрнектелген мөрлер; иесінің аты жазылып өрнектелген мөрлер.

XFTAMP 03.29.00

DOI: <http://doi.org/10.32523/2664-5157-2023-2-67-92>

Қазақтың хан, сұлтандары мөрлерін жүзік түрінде соқтырғанымен, күнделікті қолдарына тағып жүрмеген, құжаттарды куәландырған кезде тұғырын саусаққа «айнатеріс» тәсілімен, яғни сүйір келетін басын жоғары қаратып киіп («құсмұрын» жүзіктің тағылуынан теріс) немесе тұғырынан қолға ұстап басқан. Ал, би, бай, болыс, тархан, батыр, старшындар мөрлері дөңгелек, дөңес, төртбұрыш, тасты болып келген, егер олардың қолында мөр болмаса, руының таңбасын сызып, қолын куәландырған.

Хан, сұлтандардың жүзікті мөрінің қалыбы, яғни бейнесі, әскер байрағы басына қондырылған байрақ басының бейнесіне сәйкес келген. Байрақ басы да, мөр де – билік атрибуты. Екі билік атрибутының да басының жоғары қарай «құсмұрын» типінде сүйір болып келуі, билік атрибутының дәстүрлі ортада танылған жүйесі болғанын дәлелдейді.

Қазақ хан, сұлтандарының түпнұсқа мөрлері, отаршылдық әсерінен сақталмаған. Авторлар мөр реконструкциясын жасау, мөр бетіндегі символдар құпиясын ашу тәжірибесімен бөліседі.

Received 22 December 2022. Revised 25 December 2022. Accepted 19 May 2023. Available online 30 June 2023.

For citation:

T. Kartaeva, E. Daubaev, E. Altynbekova Reconstruction of the seals of the khans of the Inner Horde (Bukey Horde): identification of symbols and attributes of seals // Turkic Studies Journal. – 2023. – Vol. 5. – No 2. – P. 67-92. DOI: <http://doi.org/10.32523/2664-5157-2023-2-67-92>

Дәйексөз үшін:

Т. Картаева, Е. Даубаев, Э. Алтынбекова Ішкі Орда (Бөкей Ордасы) хандары мөрлерінің реконструкциясы: мөр символдары мен атрибуттарын анықтау // Turkic Studies Journal. – 2023. – Т. 5. – № 2. – 67-92 б. DOI: <http://doi.org/10.32523/2664-5157-2023-2-67-92>

¹ Мақала «№АP09261323-Орталық Азия көшпелілерінің этникалық мәдениетіндегі символдар мен атрибуттардың қасиеттілігі» іргелі ғылыми жобасы негізінде жазылды.

Кіріспе

Қазақ елінің билік жүйесіндегі хандар мен сұлтандардың мөрлерінің типін, мөр бетіндегі таңбалық белгілерін мөр басылған мұрағаттық құжаттар арқылы айғақтаймыз. Музей қорларындағы түпнұсқасы сақталған мөрлер негізінен билер, молдалар, ишандар, батырлар, рубасылар, старшындар, жазбагерлерге тиесілі. Хан, сұлтандар мөрлерінің түпнұсқасының сақталмауы мөр реконструкциясын, яғни қайта жаңғыртылған нұсқасын жасауды күн тәртібіне қояды. Хан, сұлтандар өз қолдарын растаған мөрлерінің түпнұсқасы сақталмағандықтан қайта жаңғыртылған нұсқасы дипломатиялық жазба деректер мен фольклорлық деректер негізінде жүзеге асады. 2019 жылы Ішкі Орда (Бөкей Ордасы) хандығында билік құрған Бөкей сұлтанның 1812 жылға дейін, Бөкей ханның 1812-1815 жылдары, Шығай сұлтанның 1812-1824 жылдары, Жәңгір ханның 1823-1845 жылдары қолданған мөрлері қайта қалпына келтірілді. Бұл реконструкциялық мөрлер авторлардың шешімімен Батыс Қазақстан облыстық Хан Ордасы тарихи-мәдени, архитектуралық-этнографиялық музей-қорығы қорына табысталған.

Материалдар мен әдістер

Тарихи мөрлерге қатысты деректерді келесідей жүйелейміз: археологиялық деректер (Алтын Адам мөрі, тас мөрлер, қыш мөрлер, ағаш мөрлер, т.б.); мұрағаттарда сақталған дипломатиялық құжаттар (хан, сұлтандардың қатынас хаттары, жарлықтары); жазба деректер (Абу-л-Фазл Байхаки, И.Казанцев, т.б.); фольклорлық деректер (Шыңғыс хан, Мұхаммед пайғамбардың, Сүлеймен пайғамбардың (кейін Су патшасы Сүлеймен атанған) мөрлері туралы аңыздар; эпостық жырлар).

Хан мөрлерін қайта қалпына келтіру үшін нақты ғылыми мәлімет, хандардың мұрағаттарда сақталған мөр соққан хаттары, жарлықтары мен қатынас қағаздары болып табылады. Мөрмен бекітілген дипломатиялық құжаттар ҚРМОМ қолжазбалар қорында, ҚР Орталық мемлекеттік мұрағатында, ҚР Орталық мемлекеттік кинофотоқұжаттар және дыбыс жазбалар мұрағатында, Ресей, Түркия, Қытай мемлекеттері мұрағаттарында сақтаулы. Бөкей Ордасы хандарының мөрлерін қайта қалпына келтіру тарих, этнология, мұрағаттану, музейтану, өнертану, этнофольклор ғылымдарының пәнаралық байланысы негізінде жүзеге асты десе болады. Пәнаралық байланыс – қазіргі таңдағы ғылымның өскелең талабы. Мөр реконструкциялары ұста-зергер Естай Даубаевтың шеберханасында, зергерлік өнердегі дәстүрлі балқыту, оймыштау, қалыптау, қаралау әдістері (Арғынбаев, 1987; Шойбеков, 1991; Джанибеков, 1982; Масанов, 1961) негізге алып соғылды.

Мәселенің зерттелуі

Мемлекеттік маңызы бар тарихи мөрлер туралы ақпарат гуманитарлық ғылымдар саласындағы зерттеулерде кездеседі (Х.Арғынбаев, Ә.Марғұлан, И.В.Ерофеева, Н.Әлімбаев, Е.Ш.Шаймерденов, Қ.Омарханов, В.Л. Янин, Р. Шойбеков, т.б.). И.В. Ерофееваның «Символы казахской государственности (позднее средневековье и новое время)»

атты еңбегінің ғылыми қарымдылығы зор (Ерофеева, 2001). Бұл еңбек – ҚР Орталық Мемлекеттік мұражайында, РФ Орынбор мұражайында сақталған Қазақ хандығы билігі тұсындағы дипломатилық маңызы бар хаттарды жинап, жүйелеп, ғылыми түсініктемесімен қоса, факсимилие нұсқасын берген, иллюстрациялы ғылыми туынды. Еңбекте Қазақ хандығында билік құрған хандардың мөрлерінің үлкейтілген суреті мен мөр бетіндегі жазудың транскрипті берілген.

Б.С.Какабаевтың «Должностной знак народного судьи в дореволюционном Казахстане. Труды Центрального музея» атты мақаласында ҚР Мемлекеттік Орталық музейі қорында сақталған билердің кеуделік лауазымдық белгілерінің ғылыми атрибуциясы берілген (Какабаев, 2004: 364-368). Мақалада қазақтың әдеттік құқығын жүргізген қазақ билерінің лауазымдық кеуде белгілерінің жасалуы мен оның бетіне түсетін жазулардың өзгеруіне қоғамның, әкімшілік биліктің әсерін зерттеуге ден қойған. Е.Ш.Шаймерденовтың «Қазақстан Республикасының мемлекеттік рәміздері» атты танымдық еңбегінде тарихи мөрлерді рәміздік белгі ретінде қарастырып, Шыңғыс хан сияқты тарихи дәуірлерде билік жүйесінде болған тұлғалар қолданған мөрлер туралы аңыздар айтылады (Шаймерденов, 2001).

Қ. Омархановтың «Қазақ елінің дәстүрлі құқығы» атты монографиялық еңбегі қазақ ру-тайпаларының таңбаларының таралу тарихын, қазақ хандары, би-сұлтандары, қазақ батырлары таңбасын басқан мұрағаттық құжаттарды келтіре отырып, тарихи мөрлердің құқықтық-дипломатиялық рөлін көрсетеді (Омарханов, 2004).

Т.Дайрабайдың «Түркістан» газетінде жарияланған «Ақ патшаның сарайында болған ақсақалдар, қазақ депутациясы жөнінде бірер сөз» атты мақаласында берілген билер мен ру басыларының дөңгелек, дөңес типіндегі мөрлері хан мөрлерінің билік статусына сай типінің бөлек болатынын айғақтай түседі (Дайрабай, 2014).

Алайда, мөрлерге қатысты жазба деректер, ғылыми, ғылыми-танымдық зерттеулер мөрлерді соғу әдісін, оның материалын, мөр бетіндегі символдар мен атрибуттардың мәні мен мағынасын сараптауға жауап бермейді. Бізге дейінгі авторлардың еңбектерінен біз ұсынып отырған зерттеу еңбегінің ерекшелігі құсмұрын типті хан мөрлерінің билік байрағы типімен ортақтығы талданады. Сондай-ақ, жазба және нарративті құжаттар негізінде хан мөрлерінің тарихи реконструкциясын жасаумен бірге, қолданбалы музеология, қолданбалы этнология бағытында шеберханалық тәжірибе алаңында мөр реконструкциясын жасаудың маңызы зор. Бұл авторлық тәжірибе реконструкциялық туындының ғылыми зерттеу арқылы келетінін дәлелдейді.

Талдау

Мөрлі жүзік пен тұғырлы мөрдің қолданыс аясы. Мөр – құжаттардың шынайылығын айғақтайтын маңызды факт. Ол тек билік атрибуты ғана емес, ертеде ойшылдар, жазбагерлерде қағазға түсірген өз жазбаларын мөрмен растап отырған. Мөрдің бірнеше түрі болған, соның бірі мөрлі жүзік болса, екіншісі қасбеті бедерленіп жасалған, қолға ұстауға ыңғайлы сапқа орнатылған түрі (Ерофеева, 2001: 10-15).

Дәстүрлі қазақы ортада хандар, сұлтандар, билер, әскербасылар, болыстар, старшындар, керуенбасы сынды лауазымды тұлғалар жазған хат, құжаттарын куәландыру

үшін басатын арнаулы белгінің жүзік түрінде қолға тағатын түрін – *мөрлі жүзік* деп атаған. Мөрлі жүзіктің басты қызметі – құжаттың шынайылығын дәлелдеп, құқықтық күшке иелігін бекітуі. Олар негізінен әсем нақышты сәні бар ірі күміс жүзіктер түрінде болып, үстіңгі жағына араб әріптерімен мөр иесінің және олардың атақты әкелерінің толық аты-жөні ойылып жазылды. Бұл куәландырғыш белгілерді қазақ билеушілері ішкі іс жүргізудің әр түрлі актілік құжаттарын және халықаралық шарттарды растау үшін қолданды (Қазақтың этнографиялық категориялар, ұғымдар мен атауларының, 2017: Т. 4., 393). Мөр – араб тілінен енген «*муһр*» сөзі. Көне түркі тіліндегі жазба деректерде «ал тамға», («қызыл мөр») және «көк тамға» («көк мөр») деген сөздер кездеседі. Махмұд Қашқари сөздігінде «ол хатты тамғалады» «ол бітік тамғалады», «ол хатқа хан тамғасын басты» деп түсіндерген (Махмұд Қашқари, 1997: 474).

Жүзік түріндегі мөрдің барлық түрін ұста, зергерлер соққан. Мөрлі жүзік соғу технологиясында қолданылатын қалыптау, безеу, сымкәптеу, күміс бетіне күміс қондыру, қақтау, аптау сияқты дәстүрлі әдістер әшекейлік күміс жүзік соғуда қолданылатын әдістермен бірдей. Ерекшелігі тек оның мөр ретіндегі статусын анықтайтын ресми жазулары мен бедерлері, лауазымдық мазмұны. Мөрлі жүзіктің бетіне тас орнатылмай, тек металдан соғылса, бетіне жазу, ою-өрнек, таңба шекілді. Жазу мазмұнын оның иесінің шыққан тегін растайтын арнаулы таңбасы, тапсырушының қалауы бойынша лауазым белгісі, мемлекет аты, иесінің аты-жөні құраған (Бабаяров, Асанов, 2020: 6-26). Мөрлі жүзіктегі таңбаны иесінің, яғни тапсырыс берушінің қалауына қарай шеку, безеу, сымкәптеу тәсілдері, қалыптау арқылы орнатқан. Ал жазуы безеу тәсілімен ойып басылған. Мөрлі жүзікті оң қолдың саусағына таққан. Жүзіктің мөр қызметін атқаратын бөлігі, яғни қалқанының беті қалың етіліп, күмістен арнайы қалыпта құйылған. Қазақ эпосындағы:

*«Хат берген даулы жерге мөр басатын,
Қолында қызыл алтын жүзігі бар»,*

– деген жолдардағы «*қызыл алтын*» сөзі күміс бетіне апталған алтынды меңзейді (Қазақ эпосы, 1982).

Мөрлі жүзікке орнатылған асыл тастар мөрлі жүзікті таққан адамның әлеуметтік дәрежесін білдіреді. Асыл тас жүзіктің қас бетіне орнатылып, мөр тасы қызметін атқарды. Тастың «*асыл*» аталуы да тегін емес. Байырғы қазақы дүниетанымда әрбір тас бәрін көріп, бағып тұрған сиқырлы күш ретінде түсінілген. Гауһар, лағыл, сутас, сыңғыр, меруерт, жауһар, інжу сияқты бағалы, асыл тастарға жаудың мысын басады, сәттілік серік болады деген көзқарас қалыптасқан. Дәстүрлі қазақ тұрмысында асыл тастарға деген оң көзқарас бүгінге дейін сақталып отыр. Мөрлі жүзіктің көзі ретінде қондырылған тастың беті тегіс етіп өңделіп, оған иесінің руының таңбасы басылды. Таңба иесінің аты-жөні, қызмет дәрежесін растайтын белгі саналды. Әрі мөрлі жүзік көлемді соғылып, оң қолға тағылатындықтан, билік иесінің қолынан анық көрініп тұрды.

Мөрлі жүзікке иесінің лауазымын растайтын шыққан тайпасының таңбасы, асыл тастар орнатылғандықтан көлемді етіп жасалады. Мөрлі жүзік иесінің қолында тағулы жүргендіктен, иесіне атқаратын билік қызметіне сенімділік тудырған, шешім қабылдауға, қандай да бір дауды шешуде өзіне күш-қуат беріп, сенімін арттырып тұрған, әрі құжатты растауға қолдануға ыңғайлы болған. Жүзік түріндегі мөр қолданысқа ыңғайлы болған. Мөрлі жүзіктер жеке тұлғаға тиесілі болғандықтан, жалғыз дана

етіліп, тапсырыспен соғылған. Мөрлі жүзіктің бетіне белгілер «*айнатепис*» тәсілімен түсіріледі, себебі қағаз бетіне басқанда оқылатын қалыпқа түседі. Мөрлі жүзік үнемі қолда жүргендіктен, иесі үшін лауазымды ер адамдар тағатын балдақ жүзіктің орнына саналған. Хан, сұлтандар, батырлар құжаттарды растап мөр басқанда, «*жазғандарымды куәландыру үшін мөрімді бастым*» деген сөздермен аяқтап отырған.

ҚР Мемлекеттік Орталық музейінде жалпы саны 98 дана лауазымдық мөр сақталған. Олардың қатарында мөрлі жүзіктер немесе жүзікті мөрлер бар (Какабаев, 2004: 364-368). КП 26358/1, КП 26358/2, КП 12138, КП 23454, нөмірлі мөрлі жүзіктер ХІХ ғасырдың аяғы – ХХ ғасырдың бас кезіне саяды, бетінде арабграфикалы жазулар шекілген (Қазақтың этнографиялық категориялар, ұғымдар мен атауларының, 2017: Т. 4: 392-393).

Мөрлі жүзіктердің қалыптасу тарихы терең. Ежелгі Мысыр елдерінде әр түрлі асыл тастармен әшекейлеп, қымбат бағалы металдардан құйып жасаған. Атақты патша ІІ Тутмос алтыннан жасалған жүзікті мөрінің бетінде иероглифтер таңбаланған. Онда Хуу патшаның үлкен пирамиданы салғызғаны және пирамиданы салған сәулетшінің есімі жазылған. Ерте мемлекеттерде мөрлі жүзіктің қайсысы болмасын патша салтанатына лайық етіп соғылған. Жүзіктердің қалқанында өрнектері және жазба белгілері көрсетілетін болған. Жүзікті мөрлер Ерте антикалық мемлекеттерде де кең қолданыста болған. Бізге жеткен тарихи деректер бойынша Ежелгі Рим билеушілерінің қолдарында бір емес бірнеше жүзікті мөрлер болған, бірі құжат үшін, бірі құпия хат үшін, әр түрлі қазыналарды сақтайтын қобдишаларға мөр соғу үшін қолданған (Янин, 1970: 55).

Ислам діні таралған кезеңге дейінгі тарихи мөрлердің бетіне құдайлар, жыртқыш аңдар, құстар, гүлдер сияқты тотемдік, фетиштік, космогониялық бейнелер салынатын. Көшпелі өркениеттің көсемдері жылқының, тау ешкінің, барыстың бейнесі бар мөрлерді пайдаланды (Янин, 1970: 42-43). Тотемдік, фетиштік мазмұндағы мөрлі жүзіктің жарқын дәлелі Есік қорғанынан табылған алтын киімді сақ жауынгерінің жүзігі саналады (Сурет 1ә).

Тұғырлы мөрлер тас, ағаш, металл және күйдірілген кірпіштен жасалды. Таңбалар басылған мөрдің көне үлгілері қола дәуіріндегі Беғазы-Дәндібай мәдениеті қазбаларынан табылған (Шәймерденов, 2001: 78-82). Археологиялық мөрлерде арыстан, барыс, бөрі, жылқы сияқты жан-жануарлар бейнесінің кездесуі байырғы тұрғындардың көне діни дүниетанымымен, исламға дейінгі көне діни реликтермен байланысты. Адамдар жыртқыш, жүйрік жануарлар бейнесін салу арқылы күш-қуат иесі атанды. Жапырақ бейнесі өсіп-өркендеу идеясымен байланысты (Сурет 1 е). Соңғы жылдарда Сырдария өзенінің төменгі ағысы бойында орналасқан Ортағасырлық Күйіккескен қаласынан күйдірілген қыштан жасалған жапырақ бейнесі салынған тұғырлы мөр табылып, ол Қызылорда облысы тарихи-өлкетану музейі экспозициясына қойылған (Сурет 1г). Адам бейнесі бар, яғни портретті мөрлер сол елдің билеушісін, немесе мөр иесін білдірді (Сурет 1а, ә, в.). Крест таңбалы мөрлер байырғы тұрғындардың әлемнің төрт бұрышына ашықтығы туралы танымын білдірді. Крест таңбалы мөрдің ең көнелерінің бірі Алтын депеден табылған (Сурет 1б). Оның қолданыста болу және жасалу уақыты б.д.д. 2-ші мыңжылдыққа саяды (История Древнего Востока, 1988: 284).

Сурет 1. а, ә) Күйдірілген қыштан жасалған мөрлер. Тесікқала. Хорезм экспедициясы; б) Крест таңбалы мөр. Алтын Дөпе қонысы; в) Есік Алтын Адамның құс қауырсынды бас киімді адам бейнеленген портретті мөрлі жүзігі; г) Жапырақ бейнесі бар қыш мөр. Ортағасырлық Күйіккескен қалашығы; д) Араб графикалы жез мөрлі жүзік. Ортағасырлық Сарайшық қаласы

Ислам дінінің таралу кезеңінің алғашқы жылдарына саятын мөрлер қатарына Қожа Ахмет Ясауи мөрінің алатын орны ерекше. 1895 жылы Әбубәкір Диваев Қожа Ахмет Ясауидің мөрін тауып, ғылыми айналымға ендірген, сол арқылы «әулеттік эмблемаларды тұтыну салты алғаш Ресей жерінде пайда болды» деген пікірді теріске шығарды.

Ерте орта ғасырлық мемлекеттерде мөрдің қолданыс аясы туралы жазба деректер қатарын Абу-л-Фазл Байхаки (Абу-ль-Фадль Мухаммад ибн Хусейн аль-Байхаки, 995 жылы Байхакта туылған – 1077 жылы Газниде өлген) атпен танымал тәжік тарихшысы жазып қалдырған «*Та’рих-и Байхаки*» кітабы. Онда Масуд I сұлтанның (1030-1041) билік құрған жылдарындағы саяси оқиғалар бейнеленген. Бұл еңбекте Масуд сұлтан тарапынан берілген грамота, жарлықтардың әрқайсысын мөрмен бекіту арқылы растап отырғаны айтылған (Абу-л-Фазл Байхаки, 1969).

Қазақ хандығының билік басында болған хан, сұлтандардың мөрлерінің өрнектері мен порумы ислам діні қағидаттарына сай соғылды, яғни ислам дінінің қағидатына сай зергерге тапсырыс берілді. Яғни жиектері су өрнегімен, космогониялық, геометриялық ою-өрнектерімен, мөр бетіндегі қолтаңбаларымен ерекшеленеді.

КП 26358/1 нөмірлі мөрлі жүзік екі мүйіз оюдың қосарланған бейнесінде соғылып, араб графикалы «*Нышанбай йүз башы Мұхаммад Сабырбай оглы*» деген жазу жапырақты көгеріс өрнектерімен қатар үйлесімде түсірілген, ал екі шекесіне бесжұлдыз шекілген. (Қазақтың этнографиялық категориялар, ұғымдар мен атауларының, 2017: Т. 4., 392).

Бүгінгі күнге сақталып жеткен мөрлі жүзіктердің саны некен-саяқ. Мөрлі жүзіктердің дипломатиялық маңыздылығын айғақтайтын жазба деректер – тарихи құжаттар, келіссөздер, хаттар. Абылай ханның жас кезінде иемденген мөрінде «Абылай бахадүр сұлтан» деген жазу болған. Халық Абылайды хан көтергенде, ол өзінің жаңа лауазымына лайық басқа мөр соқтыртқан. Уәли хан билік басына келгенде, әкесі Абылай ханның мөрін уақытша қолдануды жалғастырған.

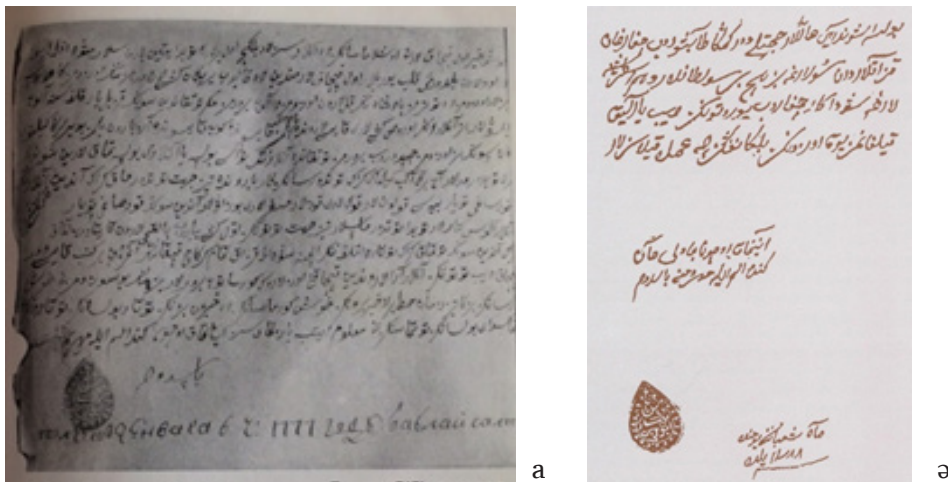

а

ә

Сурет 2. а) Абылай сұлтанның мөрі (Абылай ханның жас кезінде қолданған мөрі);
ә) Абылай ханның (1771-1780) мөрі

Сурет 3. а) Абылай ханның Ресей патшасына жазған хатының соңғы беті. 1777 жыл (Омарханов, 2004: 43); ә) Уәли ханның Сібір корпусы генерал-поручигі Н.Г. Огаревке жазған хаты. Әкесі Абылай ханның мөрмен расталған. 22 мамыр 1788 жыл (Ерофеева, 2001).

Рулық таңбасы шекілген мөрді негізінен батырлар, билер, ру басылары өздеріне меншікті соқтырған мөрі болмаса, қандайда бір құжатқа қол қойған кезде, өз тектерінің тұсына рулық таңбасын басқан. Рулық таңбасы оның мөрінің қызметін қоса атқарған.

Мұрағаттарда сақталған тарихи дәуірлерге саятын келісім-шарттар, актілер, хаттар мемлекеттің және жеке адамдардың мөрлерімен бекітілген. Тарихи дәуірлерден сақталған құжаттардан мөрлердің қазақтың дәстүрлі билік жүйесінде атқаратын рөлі жоғары болғанын көреміз.

Хан, сұлтандар жазған дипломатиялық құжаттарға басылған мөрлер негізінен «құсмұрын» немесе «құстұмсық» жүзік түрінде күмістен соғылған, бірақ әшекей ретінде әйелдер тағатын құстұмсық жүзіктен айырмашылығы – бүйірі жалпақ келген. Мөрді басқанда тұмсығы жоғары қаратып түсіріп отырған. Ал, би, болыс, тархан, старшындар мөрлері дөңгелек, дөңес, төртбұрыш, тасты болып келген (Казанцев, 1867: 302). Мысалы, жаппас руының биі Тайпы Жаңбыршыұлының мөрі төрт бұрышты дөңестеліп біткен. Осындай төрт бұрышының ұшын дөңестеп өңдеген мөрлерді шекті руының биі Есет Көтібаров, Сырдария билері Есет Төлепов пен Сердалы Бекшорин, т.б. иемденген. Сырдария өңірі, Қыпшақ биі, хоружний Тұрсынбай Бүркітбаевтың мөрі дөңес (жұмыртқа формалы) болған (Дайрабай, 2014).

Жүзікті құсмұрын түрінде соғу қазақ халқының зергерлік өнерінде, халықтың білімінде құсты еркіндіктің символы ретінде танумен байланысты.

Қазақ тарихында тарихи дәуірлерден белгілі мөрлердің қатарында күмістен басқа, қалайы, ағаштан жасалған мөрлер де кездеседі. Қазақ хандығы дәуірінде және орыс отаршылдығы дәуірінде мөрлердің қолданыстық аясы кең болған. Мемлекет арасындағы келісім-шарттар, хаттар мөрлермен расталғанда ғана заңды саналды. Хатқа бірнеше адам қол қойғанда, мөрі жоқ рубасылар, батырлар өз руының таңбасын сызып түсіріп, тұсына атын жазды (Омарханов, 2004: 50-51, 212-213).

Хан, сұлтандардың мөрлері ою-өрнектерімен, мөр бетіндегі қолтаңбаларымен ерекшеленеді.

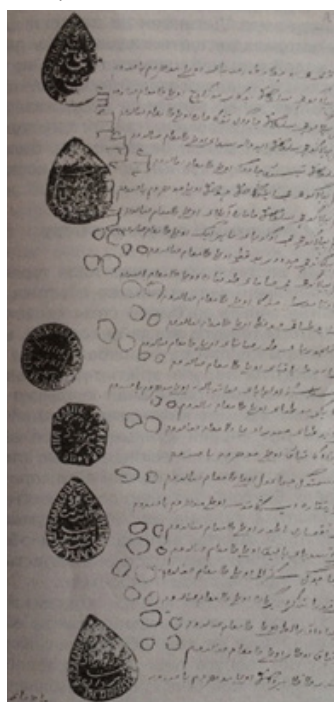
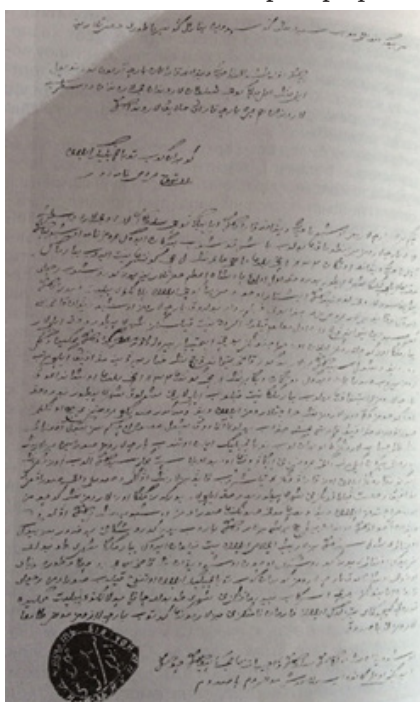

а

ә

Сурет 4. а) Барақ ханның (1749-1750) мөрі; ә) Әбілмәмбет ханның (1739 – шамамен 1771) мөрі (Ерофеева, 2001: 45, 40).

Сурет 5. Мөрлі жүзік таңбалары мен ру таңбалары басылған құжат. Шоң би Едігеұлы мен рубасылардың Ресей патшасына жазған хаты. 1835 жыл (Омарханов, 2004: 212-213).

Көне дәуірлердегі мөрлер, дөңгелек, доғал, төртбұрыш, қалқан, тамшы, яғни әр түрлі формада болды.

Ежелгі көшпелі қоғамда мөр қолданылғаны жайында жазба деректер баршылық. Далалық көшпелілердің, әсіресе көне түріктердің билік иелері қаған, йабғұ, шад, тархан, бек, әскери қолбасшылары мен батырлары арнайы мөр тұтынған. Ол мөрлер мемлекеттік істерде және ру-тайпалық, еларалық қарым-қатынастарда белгілі бір лауазымдық иелерінің куәлігі ретінде кеңінен қолданылды. Мысалы, көне түркі дәуіріне қатысты «Құтлұқ» деген лауазымдық атағы жазылған қола мөр табылған. Жазба деректерде кездесетін көне түрікше «тамға, тамғачы, алтын тамған тархан» деген сол мөр-таңбалардың көне аталымын, оның ресми түрде қолданылғанын, сол мөрлердің арнайы сақтаушысы болғандығын айғақтайды (Ерофеева, 2001: 19).

Мөрлер тарихи дәуірлерде билік басындағылардың куәландыру белгісі ретінде қызмет етсе, екінші жағынан зергерлік өнердің нақыштарын да паш етті. Тарихи мөрлерде ою-өрнектердің кездесуі – мемлекеттің ұлттық болмысын білдіретін белгі.

Мөрлі жүзіктің қасиеттенуі туралы аңыздар. Атақты тұлғалар ұстаған мөрлі жүзіктің сакральды, яғни қасиетке ие мәні болуы жайлы шығыс халықтары арасында түрлі тарихи аңыздар таралған. Аңыздың бірінде, Шыңғыс хан туғанда, қолына асыл тасынан жасалған мөрін уыстап жатқан екен (Шәймерденов, 2001: 78-82). Тағы бір аңыздың желісінде Сүлеймен пайғамбардың тылсым күшінің құпиясы қолындағы алты қырлы мөрлі жүзігімен байланысты болған. Сүлеймен пайғамбар жүзіктің көмегімен жан-жануар, жәндіктердің, табиғаттың тілін білген. Дауылды да бағындыра алатын қасиетке ие болған. Мөрлі жүзігі әрі тұмардың қызметін атқарған (Сулейман, URL).

Ибн Омар (р.а.) Мұхаммед Пайғамбардың мөрлі жүзігі хақында келесідей мәліметті жеткізген: «Алла Елшісі (с.ғ.с.) күмістен жүзік жасатып алды. Оны қолына тағып жүретін. Содан соң ол Әбу Бәкірдің қолында болды. Одан кейін Омардың қолында болды. Одан кейін Арис құдығына түсіп кеткенге дейін Османның қолында болды. Оның «Мұхаммед – Алланың елшісі» деген нақышы бар еді»; «Пайғамбар күміс жүзік алды. Ол оны мөрі ретінде пайдаланды және саусақтарына тақпады».

Анас ибн Мәлік сахаба Пайғамбарымыз (с.ғ.с.) қолданған мөрлі жүзік хақында келесідей естеліктер айтып жеткізген: «Пайғамбар жүзігі күмістен жасалған Эфиопия тасымен болатын»; «Пайғамбар жүзігі күміс еді. Тасы да күміс»; «Алла елшісі шетелдіктерге хат жазғанда олар мөрсіз қабылдамайтынын айтады. Ол сонда Яла ибн Умайға жүзікке тапсырыс берді»; «Алла елшісінің жүзігінде үш жол болды: бірінде – «Мұхаммед», бірінде – «Елші», бірінде – «Алла» сөздері жазылған»; «Алла елшісі Иран патшасы Кисрға, Византия императоры Кайсарға (Герациус) және Эфиопия королі Наджашиға (Негус) хат жазбақ болғанда олар мөрсіз қабылдамайтынын айтты. Сонда Алла елшісі күміс жиекті жүзік құюға бұйырды. Жүзікте «Мұхаммед – Алла елшісі» деген жазу болды»; «Пайғамбарымыз дәретханаға кірмес бұрын қолынан жүзікті шешетін»; Алла елшісі күміс жүзік алды. Бұл жүзік шынашағына тағылды. Кейін бұл жүзік Әбу Бәкірдің, одан кейін Омардың, одан кейін Арис құдығына түсіп кеткенше Османның шынашағында болды. Онда «Мұхаммед – Алланың елшісі» деген жазу ойып жазылған болатын» (Мұхаммед Пайғамбарымыз жүзік тақты ма?, URL)

Исламдық қағидат «Мұхаммед – Алланың елшісі» деген жазумен мөр соқтыртуға немесе жүзік бетіне жаздыруға тиым салады.

Пайғамбарымыз (с.ғ.с.) Нуман бин Бәширдің саусағындағы алтын жүзікті көргенде «Жәннатқа кірмей тұрып неліктен жәннат әшекейін қолдандың?», – деп сұраған екен. Сосын ол темірден жүзік соқтырып таққан. Мұны көрген пайғамбарымыз: «Неліктен тозақтың затын тасып жүрсің?» – деп сұрапты. Сосын оны да шешіп тастап, қола жүзік тағыпты. Мұны көргенде: «Неліктен сенен пұттың иісін сезіп тұрмын?», – депті. Сосын ол пайғамбарымыздан: «Қандай жүзік тағайын, Йа, Алланың Елшісі?», – деп сұраған. Сонда пайғамбарымыз «Күміс жүзік тағуыңа болады. Салмағы бір мисқалдан (4.8 гр) аспасын және оң қолыңа тақ!» – деп жауап берген екен (Мәуаһиб-и ләдунийя) (Шариғаттағы жүзік тағу хикметі, URL).

Тарихи дәуірлерде қолданыста болған мөрлі жүзіктердің негізгі денінің, әсіресе хан, сұлтандар мөрлерінің күмістен соғылуы исламдық қағидатпен, Пайғамбарымыздың (с.ғ.с.) мөрлі жүзікті күмістен соқтыруымен байланысты екені айғақ.

Мөр, мөрлі жүзік туралы аңыздардың желісі байырғы исламға дейінгі діни реликтер мен исламмен байланысты аңыздар желісімен астасып жатады. Мөрлі жүзіктің тұмар ретінде қызмет етуін мөрлерге Құран сөзінің жазылуы, аспан әлемі денелері ай, күн, жұлдыз бейнесінің салынуы, оның иесіне ерекше, қасиетті бұйым екенін айғақтайды.

Мөрлі жүзік таңбасының ізі немесе мөр басатын бояу. Мөрдің қай түрі болмасын, тарихи дәуірлерде оны құжатқа басып, бедерін түсіру үшін бояу сүргішті қолдан жасаған. Қазақ даласында бояуды алудың бірнеше жолдары қалыптасты. Мата, жүн, ағашты бояу үшін табиғи шөп сығындыларын пайдаланса, мөр үшін бидай, тарыны қазанға қатты күйдіріп қуырып, келіге түйіп, күйесін алған. Сауда саттық арқылы келген дайын табиғи бояуларда қолданылған. Ауызша жеткен деректер бойынша жергілікті билік өкілдері арнайы бояу болмай қалғанда жүзікті қара түтінде ыстап, бетін күйе жапқанда қағазға басқан (Сурет 6). Ерте түркілер мөр басуға «лав» деп аталған балауызды қолданған (Махмұд Қашқари, 1997: Т. 1: 2016)

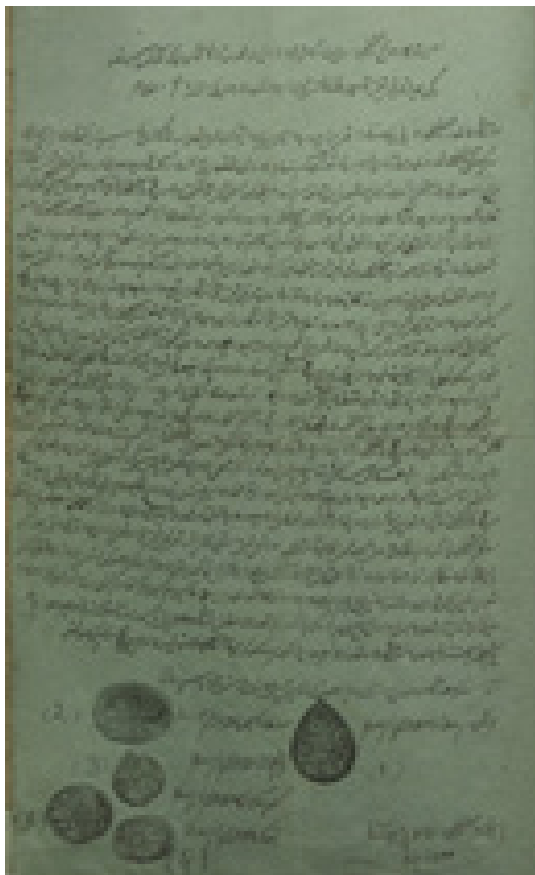

Сурет 6. Мөрлі жүзіктің қағазға басқан бедері (Омарханов, 2004).

Ішкі Орда (Бөкей Ордасы) хандары мөрлерінің реконструкциясы. Біз осы жылы Қазақ хандығы тарихындағы соңғы хандық Ішкі Орда (Бөкей Ордасы) хандығында билік құрған Бөкей сұлтанның 1812 жылға дейін қолданған мөрін, Бөкей ханның 1812-1815 жылдары қолданған мөрін, Шығай сұлтанның 1812-1824 жылдары қолданған мөрін, Жәңгір ханның 1823-1845 жылдары қолданған мөрін қайта қалпына келтірдік.

Бұл реконструкциялық мөрлер қазіргі Батыс Қазақстан облыстық Хан Ордасы тарихи-мәдени, архитектуралық-этнографиялық музей-қорығы қорына табысталды. Хан мөрлері басқа билік атрибуттары Хан көтерген ақ киіз, Хан тағы, Ханның асатаяғы, Хан байрағы сияқты түпнұсқасы сақталмаған мұралар қатарына жатады. Хандық мөрді қайта соғу – аса жауапкершілікті, алдын ала ғылыми-шығармашылық әзірлікті талап ететін іс.

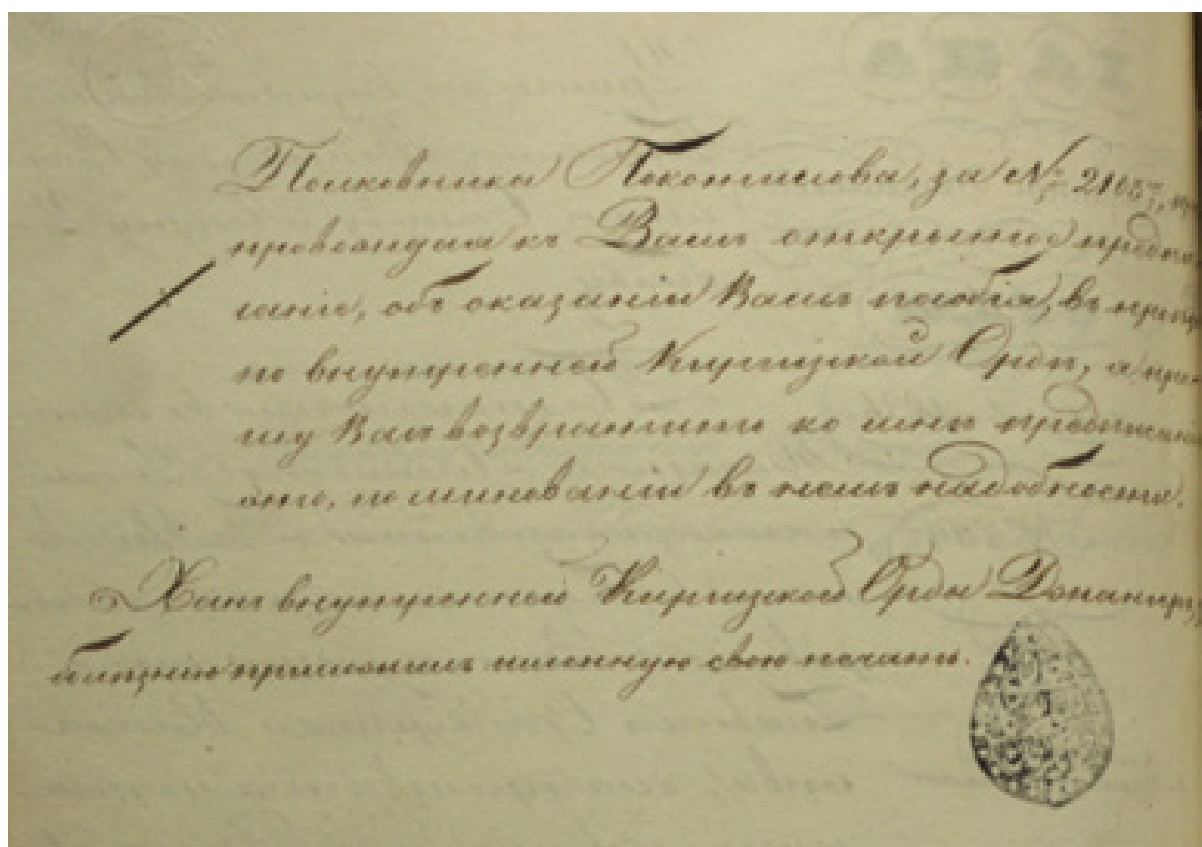
Хан мөрлерін қайта қалпына келтіру үшін мөрлер басылған архив құжаттары, археологиялық қазбалардан табылған мөрлер мен бұған дейінгі қайта соғылған, на қойылған Абылай хан мөрі (ҚРММ Этнография залы экспозициясы), Әбілқайыр хан мөрі (Ақтөбе тарихи-өлкетану музейі экспозициясы) қайта зерделенді.

Сурет 7. Бөкей сұлтан мөрі басылған құжат бөлігі. 1800 жыл 27 мамырда Кіші Жүз хандық кеңесінің Орынбор шекара комиссиясына жолдаған мәліметі. Құжатта Бөкей сұлтан мөрімен қатар рубасылар Сұлтанбек, Шақшақ, Күшікбай, Бітік мырзалардың мөрлері басылған. ҚРОММ. Қор 4, тізбе 1, іс 194, 47 парақтың арты.

Сурет 8. Жәңгір хан мөрі басылған құжат бөлігі. ҚРОММ. Қор 4, тізбе 1, іс 1965, п 18 аб.

Сурет 9. Жәңгір хан мөрі басылған құжат бөлігі. ҚРОММ. Қор 4, тізбе 1, іс 1974, п 328 аб.

Сурет 10. Жәңгір хан мөрі басылған құжат бөлігі. ҚРОММ. Қор 4, тізбе 1, іс 1974, п 217 аб.

Бөкей хан 1912 жылға дейін сұлтан кезінде қолданған мөрінің қорғанына шексіздік өрнегі салынған (Сурет 11а). Бөкей сұлтан хандық таққа отырған соң сұлтандық мөрін жойып, хандық мөрінің қорғанына жапырағын жайған бұтақ бейнесіндегі, өсіп-өркендеу идеясын беретін көгеріс өрнегін алған (Сурет 11ә).

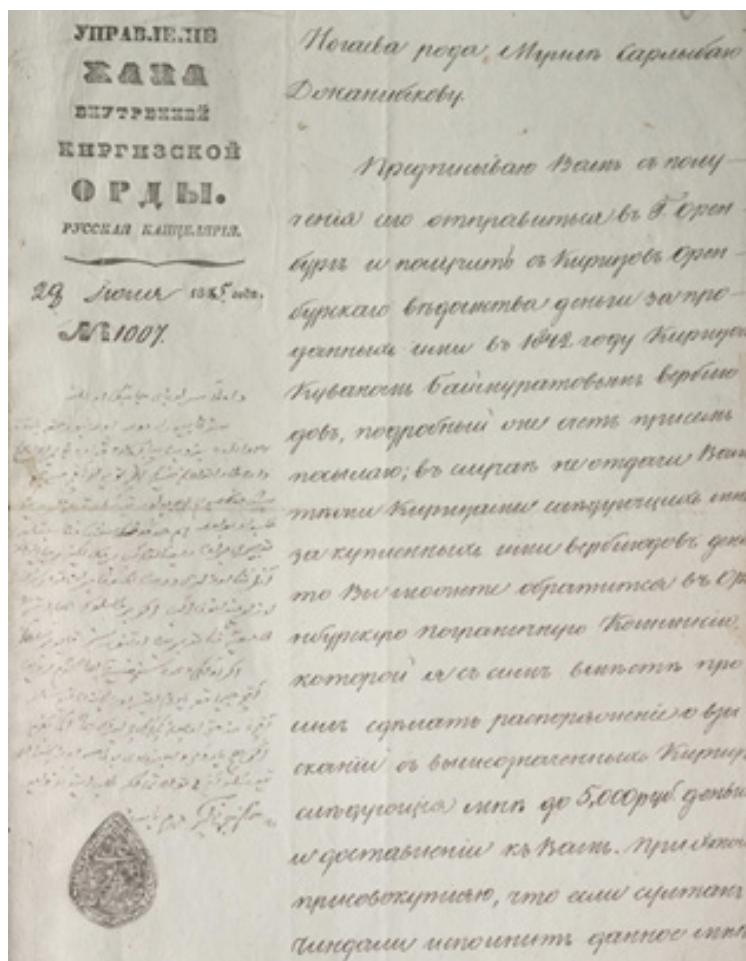
Шығай сұлтан Ресей патшасы тарапынан ресми хан титулын алмағанымен халық оны хан санаған. Бөкей Ордасына билік еткен жылдарында қолданған мөрінің қорғанында аспан әлемі денелерінен жұлдыз өрнегі салынған. Жұлдыз әрі ислам дінінің символы іспетті, әрі шарықтау, алға ұмтылу, биіктеу, өсу идеясын білдірген (Сурет 11б).

Жәңгір хан хандық билікке келген соң соқтырған мөрінің жиегіне, яғни қорғанына айнала өсіп келе жатқан немесе бүршік атқан жас шыбықты бейнелеген (Сурет 11в). Яғни, хан, сұлтандар мөрлері бір бірінен ою-өрнектері арқылы ерекшеленген. Бөкей Ордасы билеушілерінің мөрлерінің айырмашылығын, мөр қорғандарының төмендегі компьютерлік графикалық сызбалары айғақтайды (Сурет 11).

Сурет 11. Қайта қалпына келтірілген мөрлер: а) Бөкей ханның сұлтан кезінде қолданған мөр мен мөр қорғанының графикасы); ә) Бөкей ханның мөрі мен мөр қорғанының графикасы. Жазуы: Бөкей хан ибн Нұралы хан; б) Шығай сұлтанның мөрі мен мөр қорғанының графикасы. Жазуы: Шығай сұлтан бин Нұралы хан; в) Жәңгір ханның мөрі мен мөр қорғанының графикасы. Жазуы: Жаһангер хан ибн Бөкей хан

Жәңгір хан өмірінің соңғы жылдары мөр ортасындағы жазуды толығымен қалдырып, бүршікті жапырақ жайған өрнекке ауыстырған, әрі көлемін ұлғайтып, қайта мөр соқтырған. Ол жаңа мөрге өркендеу идеясының символы саналған өсімдік өрнектерін шектіру арқылы Бөкей Ордасындағы мемлекеттіліктің дамуын сипаттаған (Сурет 12-13). Ою-өрнектер тарихи дәуірлерде өрнекті салған немесе тапсырыс берген адамның ойын, мақсатын білдірген.

Сурет 12. 1845 жылы 28 шілдеде Жәңгір ханның ноғай тайпасының молдасы жазған Сарлыбай Жәнібекұлына жазған хатында басылған жаңа мөрі. ҚРОММ. И - 4 қор, 1 тізбе, 5433 іс, 60 бет.

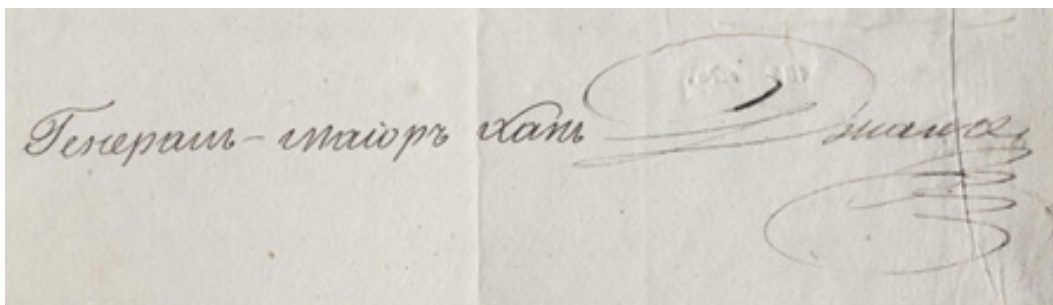
а

ә

Сурет 13. а) Жәңгір ханның өмірінің соңғы жылындағы, 1845 жылғы жаңа мөрі басылған құжат фрагменті; ә) Жәңгір ханның жаңа мөрі қорғанының компьютерлік графикасы

Жәңгір хан билік құрғанда, Ішкі Орданың канцелярлық құжаттық қағазы болған, әрі өзі құжатқа қол қойып отырған. Сол себепті мөр басуды сирек қолданған. Қол қойылған құжаттарда қол мөр басуды ауыстырған (Сурет 14).

Сурет 14. Жәңгір ханның қолтаңбасы

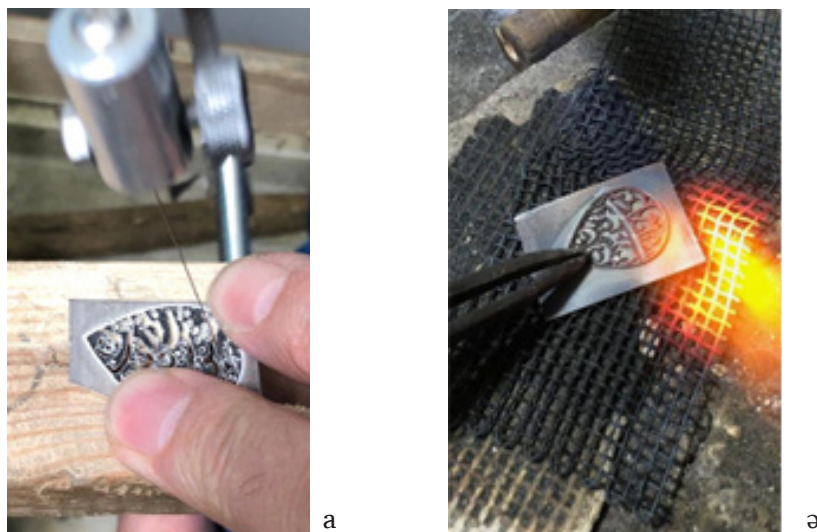
Хан, сұлтандардың мөрлері бір-бірінен қорғанындағы өрнегі және жазуымен ерекшеленеді. Хан, сұлтандардың жүзікті мөрінің бейнесі, әскер байрағы басына қондырылған байрақ басының бейнесіне сәйкес келген. Байрақ басы да, мөр де – билік атрибуты. Екі билік атрибутының да басының жоғары қарай сүйір болып келуі, билік атрибутының дәстүрлі ортада танылған жүйесі болғанын дәлелдейді.

Нәтижелер

Мөрлі жүзіктер реконструкциясы зергерлік өнерде ертеден келе жатқан, күміс бетіне күміс қондыру, күміс ою, күміс қарайту әдістерімен жасалынды. Мөрлі жүзікті жасауда компьютерлік технология да қолданылды. Яғни архивтік құжаттағы мөр бейнесі алынып, баспалық тәсілмен дәлме-дәл репродукциясы жасалынды. Баспалық репродукция негізіндегі қағаз бейнесі күміс пластинаға жапсырылып, ол арнайы құралмен ойылды.

Сурет 15. Мөр бедерін қағазға түсіріп, оны күміс бетіне жапсырып, күміске оюдың немесе мөр жазуының дәлме дәл белгісін түсіру: а – Бөкей сұлтан мөрі; ә – Бөкей хан мөрі; б – Шығай сұлтан мөрі.

Сурет 16. а) мөрлі жүзік бетінің бірінші қабатын ою; б) мөрлі жүзіктің үстіңгі беті мен оның екінші пластинка қабатын күміс бетіне күмісті отпен қыздырып қондыру технологиясы арқылы орнату.

Сурет 17. Мөрлі жүзіктің бауырын қондыру.

Архив пен музейлердің фотоқорларында сақталған суреттердің барлығында дерлік лауазымды тұлғалардың мөрлі жүзік тағып тұрғаны көрінбейді. Санкт-Петербургтегі Антропология және этнография музейінде (Кунсткамера) сақталған Вишневский түсірген «Киргизский хан с женой» деп аталатын фотосурет Жәңгір ханның әйелі Фатимамен түскен суреті деп танылған. Сурет 1845 жылға дейінгі уақытта Астраханьда түсірілген (МАЭ. Колл. №1159-34). Суретте Жәңгір хан хан салтанатына сай киінген, бірақ саусағында мөрлі жүзік жоқ (Сурет 18).

Сурет 18. Санкт-Петербургтегі Антропология және этнография музейінде (Кунскамера) сақталған Вишневский түсірген Жәңгір хан мен әйелі Фатиманың суреті. Сурет 1845 жылға дейінгі уақытта Астраханьда түсірілген (МАЭ. Колл. №1159-34) (Прищепова, 2011).

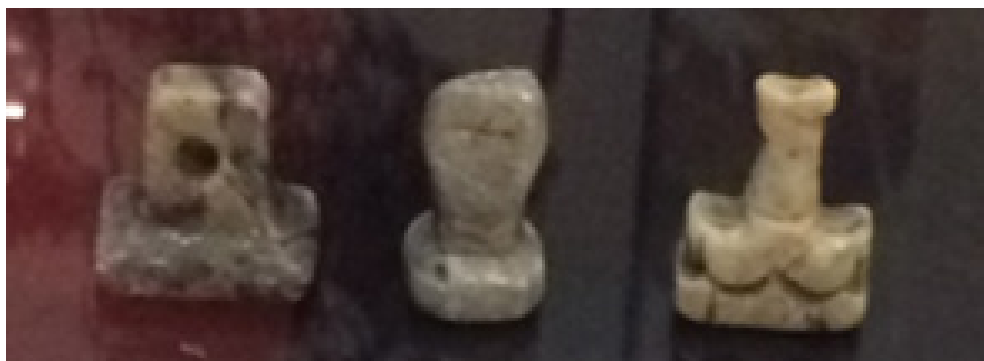
Алдын-ала зерттеу барысында билік өкілдері түскен тарихи басқа да фотодеректерді компьютерлік бақылау барысында да қолдарында мөрлі жүзік байқалмады, осыған қарап мөрлі жүзікті тек құжатты растау, жарлық, келіссөздерді бекіту кезінде таққан және мемлекеттік маңызы бар нысан болған соң арнайы бөлек ұстаған деп топшылауға болады. Жүзіктерді ағаш немесе күмістен соққан арнайы қобдишада сақтаған болуы керек. Сондай-ақ, қобдишада мөрді басарда қағазға суреті түсетін бояу қабаты да сақталуы мүмкін. Сол себепті мөр қорабы да қайта қалпына келтіріліп, қарағаштан ойылып, антик қалпына келтіру үшін ағаш ұқсату қолөнерінде қолданылатын әдіспен қатты қыздырылған майға қуырылды (Сурет 19).

Сурет 19. Қайта қалпына келтірілген хандық мөрлер қорабымен

Хан, сұлтандардың жүзікті мөрінің қалыбы, яғни бейнесі, әскер байрағы басына қондырылған байрақ басының бейнесіне сәйкес келген. Байрақ басы да, мөр де билік атрибуты. Екі билік атрибутының да басының жоғары қарай сүйір болып келуі, билік атрибутының дәстүрлі ортада танылған жүйесі болғанын дәлелдейді. Жоғары қарай сүйір біткен байрақ бастары үлгілерін ҚР Мемлекеттік Орталық музейі, Қожа Ахмет Ясауи кесенесі, Ыстамбұлдағы Топкапы музейі экспозициясынан көруге болады. Байрақ бастарында Қасиетті Құраннан аяттар жазылған.

Жетісу облыстық тарихи-өлкетану музейінде ХІХ ғасырдың екінші жартысына саятын билер ұстаған қыш тұғырлы мөрлер сақталған. Анадолы мәдениеттер музейінде экспозицияланған қыш тұғырлы мөрлердің ерекше үлгілері шығыс елдері мәдениетінде мөр жасау технологиясының ортақтығын аңғартады (Сурет 20-21).

Сурет 20. Билер қолданған, тұғырлы мөрлер. Жетісу облысы тарихи-өлкетану музейі.

Сурет 21. Анадолы мәдениеттер музейіндегі тұғырлы мөрлер экспозициясы. Анкара, Түркия.

Қорытынды

Мөр – мемлекеттіліктің тарихын айғақтайтын, хандардың жарлығын, қатынас хаттарын шынайылығын дәлелдейтін маңызды фактор. Мөрлер тарихи дәуірлерде билік басындағылардың куәландыру белгісі ретінде қызмет етсе, екінші жағынан зергерлік өнердің нақыштарын да паш етті. Тарихи мөрлерде ою-өрнектердің кездесуі – мемлекеттің ұлттық болмысын білдіретін белгі. Атаулы мөрлер мемлекет, қоғам және ғылым үшін реликвия болып саналады. Түпнұсқасы сақталмаған билік мөрлерінің маңызын анықтауда мұрағаттарда сақталған тарихи дәуірлерге саятын келісім-шарттар, актілер, хаттардағы хан, сұлтандар қолын айғақтайтын мөр бейнелерінің маңызы зор. Архивтік құжаттар хан, сұлтандарға тиесілі мөрлердің құсмұрын типтес болғанын, ал би, батыр, старшындар мөрлерінің еркін формада болғанын айғақтайды. Хан мөрлерінің түрнұсқасын табу ғылымда әзіргі түйіні шешілмеген ашық мәселе.

Әдебиет

Абу-л-Фазл Байхаки, 1969. История Масуда (1030-1041). Перевод с персидского. Введение, комментарий и приложения А.К. Арендса. 2-ое дополненное. Москва. 1009 с.

Арғынбаев Х., 1987. Қазақ халқының қолөнері: Ғылыми-зерттеу еңбек. Алматы: «Өнер» баспасы. 128 б.

Дайрабай Т., 2014. Ақ патшаның сарайында болған ақсақалдар, қазақ депутациясы жөнінде бірер сөз. Түркістан газеті, 25 желтоқсан.

Джанибеков У., 1982. Культура казахского ремесла. Алма-Ата: Өнер. 144 с.

Ерофеева И.В., 2001. Символы казахской государственности (позднее средневековье и новое время). Алматы: ИД «Аркаим». 152 с.

История Древнего Востока. Учебник. 1988. Под ред. В.И. Кузищина. 2-е изд. Москва. 623 с.

Казанцев И., 1867. Описание Киргиз-Кайсак. Санкт Петербург: Типография Товарищества «Общественная польза» по Мойке, №5. 231 с.

Какабаев Б.С., 2004. Должностной знак народного судьи в дореволюционном Казахстане. Труды Центрального музея. Алматы: Ғылым. Б. 364-368.

Картаева Т., Даубаев Е., 2019. Мөр және мөрлі жүзіктің тарихи реконструкциясы. Алматы: Қазақ университеті. 65 б.

Коробейников А.В., 2005. Историческая реконструкция по данным археологии. Ижевск. 180 с. + илл.

Қазақ эпосы. 1982. Алматы: Ғылым. 227 б.

Қазақтың этнографиялық категориялар, ұғымдар мен атауларының дәстүрлі жүйесі. 2017. Энциклопедия. 4-том. Алматы: Әлем даму интеграция. 845 б.

ҚРМОМ археологиялық коллекциясы: сақтар мен үйсіндер мәдениеті. 2011. Ғылыми каталог. Алматы: Өнер. 319 б.

Мартынов А.И., Шер Я.А., 2002. Методы археологического исследования. Москва. 240 с.

Масанов Э.А., 1961. Кузнечное и ювелирное ремесло в казахском ауле. Алма-Ата. 200 с.

Махмұд Қашқари, 1997. Түрік тілінің сөздігі (Диуани лұғат-ит-түрік). 3 томдық. Алматы: Хант.

Мұхаммед Пайғамбарымыз жүзік тақты ма? \ <http://www.ihsan.kz/kk/articles/view/1334> (Қаралған күні: 10.11.2019).

Омарханов Қ., 2004. Қазақ елінің дәстүрлі құқығы. Астана: Елорда. 280 б.

Прищепова В.А., 2011. Иллюстративные коллекции по народам Центральной Азии второй половины XIX – начало XX века в собраниях Кунсткамеры. СПб.: Наука. 452 с. + Ил.

Сулейман // Мифы народов мира. Энциклопедия. https://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Mifologia/2286.php. (Қаралған күні: 15.04.2019).

Шаймерденов Е.Ш., 2001. Қазақстан Республикасының мемлекеттік рәміздері. Алматы: Жеті жарғы. 248 б.

Шарифаттағы жүзік тағу хикметі / <http://mazhab.kz/kk/suraqtar/arturli/sharigattagy-juziktagu-hikmeti-128/> (Қаралған күні: 10.11.2019).

Шойбеков Р.Н., 1991. Қазақ зергерлік өнерінің сөздігі. Алматы: Ғылым. 88 б.

Янин В.Л., 1970. Актовые печати Древней Руси X-XV вв. Т. 1. Печати X – начала XIII в. Москва: Наука. 326 с.

Babayarov G., Asanov E., 2020. Coins of Tokharistan with old Turkic titles // Turkic Studies Journal, No 3, Volume 2. P. 6-26.

Reference

Abu-l-Fazl Baihaki, 1969. Istoriya Masuda (1030-1041). [History of Masud (1030-1041)]. Perevod s persidskogo. Vvedenie, kommentarii i prilozheniya A.K. Arends. 2-oe dopolnennoe. Moscow. [in Russian].

Argynbaev H., 1987. Kazak halkynyn koloneri [Crafts of the Kazakh people: Research work]. Gylymi-zertteu enbek. Almaty: «Oner» baspasy. 128 p. [in Kazakh].

Dairabai T., 2014. Ak patshany saraiynda bolgan aksakaldar, kazak deputaciyasy zhoninde birer soz [Several of the Kazakh deputations were at the king's reception]. Turkistan gazet, 25 zheltoksan. [in Kazakh].

Dzhanibekov U., 1982. Kul'tura kazahskogo remesla [Kazakh craft culture]. Alma-Ata: Oner. 144 p. [in Russian].

Erofeeva I.V., 2001. Simvoly kazahskoi gosudarstvennosti (pozdnee srednevekov'e i novoe vremya) [Symbols of Kazakh statehood (late Middle Ages and modern times)]. Almaty: ID «Arkaim». 152 p. [in Russian].

Istoriya Drevnego Vostoka. Uchebnik, 1988. [History of the Ancient East. Textbook.]. Pod red. V.I. Kuzishhina. 2-e izd. Moscow. [in Russian].

Kazancev I., 1867. Opisanie Kirgiz-Kaisak [Description of Kirghiz-Kaisak]. Saint-Petersburg: Tipografija Tovarishhestva «Obshhestvennaja pol'za» po Moike, №5. [in Russian].

Kakabaev B.S., 2004. Dolzhnostnoi znak narodnogo sud'i v dorevoljucionnom Kazahstane [Official badge of a people's judge in pre-revolutionary Kazakhstan]. Trudy Central'nogo muzeya. Almaty: «Gylym». P. 364-368. [in Russian].

Kartaeva T., Daubaev E., 2019. Mor zhane morli zhuziktin tarihi rekonstrukciyasi [Seals and reconstruction of seals]. Almaty: Kazak universiteti. 65 p. [in Kazakh].

Korobeinikov A.V., 2005. Istoricheskaya rekonstrukciya po dannym arheologii [Historical reconstruction according to archeology]. Izhevsk. 180 p. + ill. [in Russian].

Kazak eposy, 1982. [Kazakh epic]. Almaty: Gylym. 227 p. [in Kazakh].

Kazaktyn etnografiyalyk kategoriyalar, ugymdar men ataularynyn dasturli zhuyesi [Traditional system of ethnographic categories, concepts and names of Kazakhs. Volume 4]. 2017. Jenciklopediya. 4-tom. Almaty: Alem Damu integrasiya. 845 p. [in Kazakh].

KRMOM arheologiyalyk kollekciasy: saktar men uisinder madenieti. Gylymi katalog [Archeological collection of the State Central Museum: culture of Sakas and Uysin. Scientific catalog], 2011. Almaty: Oner. 319 p. [in Kazakh].

Martynov A.I., Sher Ja.A., 2002. Metody arheologicheskogo issledovaniya [Methods of archaeological research]. Moscow. 240 p. [in Russian].

Masanov Je.A., 1961. Kuznechnoe i juvelirnoe remeslo v kazahskom aule [Blacksmith and jewelry craft in the Kazakh village]. Alma-Ata. 200 p. [in Russian].

Mahmud Kashkari, 1997. Turik tilinin sozdigi (Diواني lugat-it-turik) [Dictionary of the Turkish language]. 3 tom dyk. Almaty: Hant. [in Kazakh].

Muhammed Paigambarymyz zhuzik takty ma? [Did Muhammad Paygambar wear the ring?]. <http://www.ihsan.kz/kk/articles/view/1334> (Accepted at: 10.11.2019). [in Kazakh].

Omarhanov K., 2004. Kazak elinin dasturli kukugy [Traditional law of the Kazakh people]. Astana: Elorda. 280 p. [in Kazakh].

Prishhepova V.A., 2011. Illyustrativnye kollektsii po narodam Central'noi Azii vtoroi poloviny XIX nachalo XX veka v sobraniyah Kunstkamery [Illustrative collections on the peoples of Central Asia in the second half of the 19th – early 20th centuries in the collections of the Kunstkamera]. Saint-Petersburg: Nauka. 452 p. [in Russian].

Suleiman. Mify narodov mira. Enciklopediya. [Myths of the peoples of the world]. URL - https://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Mifologia/2286.php. (Accepted at: 15.04.2019). [in Russian].

Shaimerdenov E.Sh., 2001. Kazakstan Respublikasynyn memleketik ramizderi. [State symbols of the Republic of Kazakhstan]. Almaty: Zheti zhargy. 248 p. [in Kazakh].

Sharigattagy zhuzik tagu hikmeti [Rules for wearing rings in Sharia]. URL – <http://mazhab.kz/kk/suraqtar/arturli/sharigattagy-juzik-tagu-hikmeti-128/> (Accepted at: 10.11.2019). [in Kazakh].

Shoibekov R.N., 1991. Kazak zergerlik onerinin sozdigi. [Dictionary of Kazakh jewelry art]. Almaty: Gylym. 88 p. [in Kazakh].

Janin V.L., 1970. Aktovye pečati Drevnei Rusi X-XV vv. Tom 1. Peçati X – nachala XIII v. [Assembly seals of Ancient Rus' X-XV centuries. Volume 1]. Moscow: Nauka. 326 p. [in Russian].

Babayarov G., Asanov E., 2020. Coins of Tokharistan with old Turkic titles. Turkic Studies Journal, No 3, Volume 2. P. 6-26.

***T. Kartaeva**

Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Republic of Kazakhstan

(E-mail: kartaeva07@mail.ru)

**Corresponding author: kartaeva07@mail.ru*

E. Daubaev

T. Zhurgenov National Academy of Arts, Almaty, Republic of Kazakhstan

(E-mail: yestay1@mail.ru)

E. Altynbekova

Ostrov Krym Research and Restoration laboratory, Almaty, Republic of Kazakhstan

(E-mail: elina.altyn@gmail.com)

Reconstruction of the seals of the khans of the Inner Horde (Bukey Horde): identification of symbols and attributes of seals

Abstract. The seals used by the authorities in the history of Kazakhstan before the twentieth century can be grouped and systematized as follows: seals with archeographic symbols; seals with patterns,

pictorial signs; seals with a portrait image; coat of arms seals; seals with stamps without the name of the owner; stamps with the name of the owner; relief seals without the name of the owner; relief seals with the name of the owner.

Although Kazakh khans and sultans stamped their seals in the form of rings, they did not wear them on their hands every day, and when certifying documents, the pedestal was worn on the finger in the «aynateris» way, i.e. with a pointed head up (a bird's nose is negative when wearing a «kusmuryн» ring) or certified with holding the pedestal in the hand. But judges, rich people, volost governors, tarkhans, batyrs and elders had round, convex, square or stone seals.

The shape, that is the image of the ring seal of the Khans and sultans, corresponded to the image of the top of the military banners. The pommel of the banner and the seal are the attribute of power. The fact that the head part of both attributes of power is directed upwards proves that they were generally recognized in the traditional environment.

The originals (originals) of the seals of the Kazakh Khans and sultans have not been preserved under the influence of colonization. The authors share their experience in reconstructing the seal and revealing the mystery of the symbols on the front of the seal.

Keywords: Inner Horde, types of seals, seals of Khans, reconstruction, attribute of power, symbol, ornament, pedestal of stamps, traditional center.

***Т. Картаева**

*Казахский национальный университет им. аль-Фараби, Алматы, Республика Казахстан
(E-mail: kartaeva07@mail.ru)*

**Автор для корреспонденции: kartaeva07@mail.ru*

Е. Даубаев

*Национальная Академия искусств имени Т.Жургенова, Алматы, Республика Казахстан
(E-mail: yestay1@mail.ru)*

Э. Алтынбекова

*Научно-реставрационная лаборатория «Остров Крым», Алматы, Республика Казахстан
(E-mail: elina.altyn@gmail.com)*

Реконструкция печатей ханов Внутренней Орды (Букейской Орды): определение символов и атрибутов печатей

Аннотация. Печати, которые были в употреблении власти в истории Казахстана до XX века, можно сгруппировать и систематизировать следующим образом: печати с археографическими символами; печати с узорами, изобразительные знаки; печати с портретным изображением; печати с гербом; печати с клеймами без имени владельца; штампы с именем владельца; рельефные печати без имени владельца; рельефные печати с именем владельца.

Хотя казахские ханы и султаны штамповали свои печати в виде перстней, но они не носили их на руках каждый день, а при удостоверении документов пьедестал носили на пальце

способом «айнатеріс» т.е. заостренной головкой вверх (птичий нос отрицателен при ношении кольца «құсмұрын») или удостоверяли с удерживанием пьедестала в руке. Бии, бай, волостные управители, тарханы, батыры и старейшины имели круглые, выпуклые, квадратные или каменные печати.

Форма, то есть изображение кольцевой печати ханов, султанов, соответствовала изображению наверхшия войсковых знамен. Наверхшие знамени и печать являются атрибутом власти. Тот факт, что головная часть обоих атрибутов власти направлена вверх, доказывает, что они были общепризнанными в традиционной среде.

Подлинники (оригиналы) печатей казахских ханов и султанов не сохранились под влиянием колонизации. Авторы делятся своим опытом реконструкции печати и раскрытия тайны символов на лицевой части печати.

Ключевые слова: Внутренняя Орда, виды печати, печати ханов, реконструкция, атрибут власти, символ, орнамент, пьедестал печати, традиционная среда.

Авторлар туралы мәлімет:

Картаева Тәттігүл, тарих ғылымдарының кандидаты, археология, этнология және музеология кафедрасының профессоры, Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, Әл-Фараби даңғылы, 71, Алматы, Қазақстан Республикасы.

<https://orcid.org/0000-0001-6180-4107>

Даубаев Естай, профессор, Темірбек Жүргенов атындағы Өнер Академиясы, Панфилов көшесі, 127, Алматы, Қазақстан Республикасы.

<https://orcid.org/0000-0002-0045-3398>

Алтынбекова Элина, «Остров Крым» (Қырым аралы) ғылыми-реставрациялық лабораториясының реставраторы, Венецианов к-сі, 6/5, Алматы, Қазақстан Республикасы.

<https://orcid.org/0000-0002-0572-5591>

Information about authors:

Kartaeva Tattigul, Candidate of Historical Sciences, Professor of the Department of Archeology, Ethnology and Museology, Al-Farabi Kazakh National University, 71 Al-Farabi ave., Almaty, Republic of Kazakhstan.

<https://orcid.org/0000-0001-6180-4107>

Daubaev Yestay, Professor, Temirbek Zhurgenov National Academy of Arts, 127 Panfilov str., Almaty, Republic of Kazakhstan.

<https://orcid.org/0000-0002-0045-3398>

Altynbekova Elina, Restorer of the Ostrov Krym Research and Restoration Laboratory, 6/5 Venezianov str., Almaty, Republic of Kazakhstan.

<https://orcid.org/0000-0002-0572-5591>

Сведения об авторах:

Картаева Таттигул, кандидат исторических наук, профессор кафедры археологии, этнологии и музеологии, КазНУ имени аль-Фараби, проспект аль-Фараби, 71, Алматы, Республика Казахстан.

<https://orcid.org/0000-0001-6180-4107>

Даубаев Естай, профессор, Национальная Академия искусств имени Темирбека Жургенова, ул.Панфилова, 127, Алматы, Республика Казахстан.

<https://orcid.org/0000-0002-0045-3398>

Алтынбекова Элина, реставратор, научно-реставрационная лаборатория «Остров Крым», ул. Венецианова, 6/5, Алматы, Республика Казахстан.

<https://orcid.org/0000-0002-0572-5591>

ҚАЗАҚТАРДЫҢ МӘДЕНИЕТІ МЕН ӨНЕРІ /
CULTURE AND ART OF THE KAZAKHS / КУЛЬТУРА И ИСКУССТВО КАЗАХОВ

**Semantics of fire and its derivatives in the ritual practice of Kazakhs:
traditions and modernity¹**

***D.K. Saikeneva^a, A.I. Ibragimov^b**

^a*Ablay Khan Kazakh University of International Relations and World Languages, Almaty, Republic of Kazakhstan
(e-mail: saiken.eva.d@gmail.com). *Corresponding author: (e-mail: saiken.eva.d@gmail.com)*

^b*Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Republic of Kazakhstan
(e-mail: aman.07@inbox.ru)*

ARTICLE INFO

ABSTRACT

Keywords:
fire, soot, ash,
Turks, rituals,
ethnographic
research,
purification, hearth,
symbol, axis mundi.

IRSTI 03.61.91

DOI: [http://doi.org/
10.32523/2664-
5157-2023-2-93-107](http://doi.org/10.32523/2664-5157-2023-2-93-107)

Fire and its derivatives (soot and ash) played an essential role in the traditional culture of the Kazakhs, whose relics are revered to this day. This article examines traditional Kazakh ideas of fire, soot, and ash, their functions and roles in ritual practice, as well as the symbolic content of these elements. Fire, as one of the elements of nature, becomes the mediator that “cultivated” man and became one of the archaic universals of culture. Being one of the most archaic elements of culture, fire is part of the cultural code. Using a functional approach, the authors of the article identify the practical functions of fire, which form the basis of the symbolic content in the ritual practice of the Kazakh people. Using the semantic method and cross-cultural analysis, the authors identify the symbolic content of fire. At the same time, this study is characterized by the collection and analysis of a wide range of materials (macro approach) from the cultures of Turkic and other peoples, which makes it possible to identify the main elements of these practices and their variants (types) in the global cultural space.

Received 30 January 2023. Revised 05 January 2023. Accepted 26 May 2023. Available online 30 June 2023.

For citation:

D.K. Saikeneva, A.I. Ibragimov Semantics of fire and its derivatives in the ritual practice of Kazakhs: traditions and modernity // Turkic Studies Journal. – 2023. – Vol. 5. – No 2. – P. 93-107. DOI: <http://doi.org/10.32523/2664-5157-2023-2-93-107>

¹The article is prepared as part of a research project on grant AP09259280 «Languages of Kazakh culture as the basis of ethnic identity: semiotics and semantics» (2021-2023) (Committee of Science of the Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan)

Introduction

Fire is one of the most archaic elements of nature that has been involved in the “cultivation” of man. Its physical properties of warming, burning and glowing were not only used in daily life, but also found their place in the ritual practises of many peoples. In the traditional culture of the Kazakh people, fire plays a central role in daily life and ritual acts. Relics of ancient beliefs associated with the purifying and protective function of fire are still preserved and practised. It is perceived as the embodiment of the sun on earth. At the semantic level, it is associated with the struggle of good against evil.

In the ritual practice of the Kazakh people, fire and its derivatives have a wide range of application and an ancient tradition. In Kazakh culture, the image of fire is common in the form of a family hearth and a ritual purification fire. And these two images are related to ancient representations of Turkic and Indo-Iranian tribes.

The use of cultural codes in rituals and everyday life was the primary method of transferring knowledge from generation to generation, encoded information, especially that from earlier times, in our case, fire and its derivatives are among the oldest cultural universals, respectively, has a rich and diverse modification. The way fire and its derived elements are used in the material culture of the Kazakh people has a rich history. A special function of the symbolic character of fire was exercised in rituals and ceremonies that functioned both as a verbal and nonverbal system of sacred communication.

Materials and research methods

The study was conducted using ethnographic material of the peoples of Central Asia, focusing on ritual practice and folklore. To address the little known or unanswered questions about fire and its derivatives, the authors use material on the Kazakh people as well as a wide range of materials describing similar representations around the world. The systematic approach helps to examine fire and its derivatives in the context of the material and spiritual culture of the Kazakh people. The main research methods were structural-functional, historical-cultural, semiotic and complex methods of cross-cultural analysis.

Research degree of the topic

In his work on early forms of religion, S.A. Tokarev has studied the cult of fire among many peoples; he believes that there is no common idea about the origin of the cult, only that fire appears in some form (Tokarev, 1990). Among Turkic peoples, it is more prominent as a hearth cult associated with ancestor worship. Among the Altai peoples, on the other hand, it is directly represented as the mistress of the hearth, something like the spirit of the house, and has no reference to the deceased ancestors of the family. L.J. Sternberg believes that the cult of fire is related to the emergence of tribal relations in which women were the guardians of the hearth, so that in most cases its image is associated with a woman or an older woman (Sternberg, 1936: 369). The Turks call her *ot-ana*, which means mother-fire.

Researchers have not separately elucidated the rituals with fire. But as a part of ritual practice or, so to speak, everyday practical magic, it is partially considered in several works devoted to the traditions and culture of the Kazakh people (Toleubayev, 1991), (Tokhtabayeva, 2017). Several works on the peoples of Central Asia deal with the use of fire in rituals and daily life (Abramzon, 1990), (Snesarev, 1969). Fire rituals also occupy a special place among the Turkic peoples of South Siberia (Direnkova, 1940), (Potapov, 1969).

The use of fire in ritual practices is also widely known in other cultures, for example, Mircea Eliade mentions the special state of “possession of fire” that is common to many mystics, shamans, and their followers worldwide (Eliade, 1957: 92-95). Mircea Eliade mentions the importance of “cosmization” of unknown territories, thus setting of fire associated with the “cosmogonic” creation of the world (Eliade, 1959).

Modern researchers have looked at the psychological state experienced by participants in various purification rituals, such as walking over glowing coals (Ilimbetova, 2022: 25-33). The authors believe that participation in such practices provides a sense of social inclusion (Fischer, Xygalatas, 2014). In this case, although the authors do not refer to B. Malinovsky’s functional theory, they clearly do not emphasize the mystical properties of fire as a purifying element, but rather its psychological functionality within the social group in question.

Richard K. Payne, in his writings on Buddhist and Hindu ritual practices, compares fire in the Homa rituals to the god Agni, all traditions in which fire is used to make offerings to the gods, as a process of purification by fire before sacrificing to the gods. Fire itself is seen as an agent of a deity who purifies the offering from the impurity of the human world (Richard K. Payne, 2015: 2). Interestingly, the purpose of this ritual can be diverse, one of the most common is purification from all kinds of negativity. Therefore, the main functions of fire are to purify all kinds of negativity and impurities.

As a result of synthesis of various religious and cultural ideas, forgetting and imposition of new interpretations, the original code of the subject world, prohibitions and beliefs loses its sacral functions, and the main elements of the traditional worldview no longer carry the meaning, become relics of an unreasonable past. The questions of particular relevance relate to the study of the code system of traditional Kazakh culture, practiced in various customs, rites, rituals, representations, inherited household objects and venerated sacred objects. A research task is to understand the meaning and significance of the universal symbols that manifest themselves in a variety of cultural artifacts.

In the framework of this research, the authors would like to consider not only fire itself but also its derivatives, such as soot and ash, in the ritual practice of the Kazakh people, in order to determine its sign content and ritual functions.

Analysis

Fire as a symbol of purification. Among ancient cults, fire takes prominent place in Zoroastrian religion. It is not an object of worship. Fire is an image of the God Ahura Mazda on the earth. Fire in Zoroastrian religion was an instrument of determining guilty, thus was a symbol of innocence and purity. Fire itself has different epithets, one of it is a destroyer of the

impure, but it is prohibited to burn anything in sacred fire. The Zoroastrians do not use fire in their rituals to purify anything, and the Mobeds (Zoroastrian priests) cover their mouths with a veil so that their breath does not contaminate the sacred fire. Although the Kazakh people and the Central Asian peoples were under the influence of Indo-Aryan tribes, the fire rituals practiced in Central Asia have no direct relation to the Zoroastrian faith. We can clearly see that fire itself is associated with purity. It is sacred and must be protected from pollution. In the life of the Kazakhs or other Central Asian peoples, fire has exactly these purifying properties and serves to free people or other things from evil influences. At the same time, it is also forbidden to pollute the fire.

The Turks believed that fire could purify evil and evil thoughts. This belief is reflected in the records of Plano Carpini and William of Rubruck from the Middle Ages, in which they describe the ideas and ritual practises of the Comanians: “And in short, they believe that everything can be purified by fire; so when ambassadors or nobles come to them or to any person, they and the gifts they bring must pass between the two flames to be purified, so that they do not bring anything poisoned or evil” (Shastina, 1957: 31). The Kazakhs have maintained this tradition in seasonal grazing. Thus, the nomads drive their cattle between two campfires to purify them from the influences of evil. Ch.Ch. Valikhanov wrote that during wintering they passed between two fires with all the cattle and people (Valikhanov, 1986: 303). It is interesting to note that a horse does not have to go through these fires. In the Kazakh culture, the horse is a sacred animal. It is believed that it was made of heavenly fire; therefore it is pure and cannot be influenced by evil things (Naurizbaeva, 2021: 21).

The Kazakh people are a descendant of both Turkic and Indo-Iranian cultures. In general, the mythopoetic thinking of the Kazakhs is based on their mythology. Therefore, some pre-Islamic traditions that still exist in daily practice are very deeply rooted, especially taboos related to fire.

Since ancient times, throughout the world, certain diseases and ailments that had no explanation attributed to the evil eye and the influence of evil spirits and tried to neutralize with various amulets, spells and purifying rituals. Among such rituals, purification by fire occupies a prominent place in the culture of Central Asia. Ethnographic information on Central Asia provides extensive material on the practice of purification by fire among the Turkic peoples. People rely on purifying fire properties in the ritual “*alas*”, which is still widely used. In case of any ailment, if the intended business does not go smoothly, some obstacles prevent the implementation of a particular business. Kazakhs use the power of fire, and resort to the following practice: take a piece of fire or matches and ignite it around the person, saying: “*Alas, alas, alas! Jala baleden kalas!*” That means getting rid of all problems and adversities. This ritual can be used not only to purify a person but to purify the room or any other objects as well. Kazakhs also use fire at the first placing of the child in the cradle. Kazakhs purify the cradle with fire or burn it in several places with a hot iron (Shulembayev, 1975: 10). In Khorezm and Biruni, if anyone leaves home for a long time, on their return they should step over and go around the fire; if after a long journey they feel sick and cleansed by fire (Snesarev, 1969: 189). In addition to the fire purifying rites, it is performed occasional fire cleansing ceremonies in daily life. In Khorezm, people held desecrated dishes over the

flame of fire, after which it could be used again. For example, in the vicinity of Shavat and other places, there was a custom to bring dishes that became haram (sacred unclean) to the fire so that its flame, according to the words of informants, “licked” the inner part of the vessel (“otga yalatadi”) (Snesarev, 1969: 191). Another example of purification with fire can be mentioned in the wedding rites of the Uzbeks. The bride can be bewitched by anyone on her way to the groom’s house, and to avoid any kind of evil influence, the chariot in which she sits must pass over a flame (Snesarev, 1969: 81). Until the XX century, Turkmens practiced the ritual jump over the fire to purify themselves. This was usually done once a year in the month of Safar, in the month of Mered, or on the last day of the year. Somehow the fire purification practice became mixed with the Islamic calendar.

Fire is a common symbol of “purification” in religious ideas about post-mortem court. Of course, unlike the Central Asian practices, it is about posthumous purification, but the concept of purifying force of fire is widespread worldwide. In many cultures and religions, burning was the only way to purify and reincarnate the soul. For example, the idea of hellfire in Christianity and Islam, where sinners purge from sins, and cremation as a way of purification. In Hinduism cremation is the only way of liberation from the temporal body. Different concepts of posthumous life have created different attitude to the cremation. Fire is one of the archaic universals that symbolizes spiritual cleansing.

Fire is the symbol of well-being. Fire as the producing and multiplying element.

Few, but still, there are examples where fire has a producing and multiplying property. The term “otau” in the Kazakh language means family, Kaskabasov offers the following etymology – “ot alu” to “take a fire” and is related to the tradition of taking the fire from the hearth of the genus at the resettlement of the genus (Kaskabasov, 1972: 74). When the sons of a family marry and establish their own house, they take a fire from the hearth of the paternal house, symbolizing the continuity of the genus.

The hearth fire is associated with the center of the universe in many traditional cultures. The house itself or the hearth acts as the center where space and time appeared at the beginning of the “ages”. Inhabited areas were considered human space in contrast to the unknown spaces surrounding them. There was a contrast between the “cultivated” space – the home and the wild nature – the Otherworld. This is probably related to the Vedic tradition of “acquiring territory”, which became legal after the fire altar was set up for Agni. Of course, this ritual is more complicated than just lighting the fire. It involves the process of mixing water with clay, preparing the place for the fire, but the main idea is that this place is considered inhabited after the lighting of the fire. Thus, on a semantic level, a family’s fireplace is considered the center of the universe. For this reason, all family customs are generally held around the fire. Even shamans stay by the fire during their transmission.

The same concept of defining the center of the “universe” exists in the traditions of the Kazakhs. The hearth in their understanding is a goddess Umay. The well-being of the family, which gives fire to the Kazakhs is also associated with the deity of fertility Umay, so one of the first rites, which makes the daughter-in-law enter the groom’s house, is the ritual of sacrificing fire or hearth. The daughter-in-law pours a spoon full of oil into the fire and pronounces “May ana, ot ana – jarilka!” which means “Mother Umay, mother of fire – bless

us!” (Toleubaev, 1991: 29). It should be assumed that in this rite there are layers of different cults, an older fire cult, and later the established cult of the mother of the earth and fertility. It is worth noting that a similar ritual exists among the Hindus. Probably it is the influence of the older Indo-Iranian concepts related to the god Agni. In the Hindus, the bridegroom, encircling his bride around the fire, addressed Agni with the following words: “Agni, bring back wives with offspring”. For the Balkan Slavs, the bride is surrounded by fire three times when she enters the house, with a poker touching the burning firewood, saying: How many sparks fly out, let so many cattle, many male children revive this house (Sternberg, 1936: 372). In these rites, fire acts as the sacral center of the house and symbolizes accumulating vital energies. The fire in the fireplace had a beneficial effect on childless women. There are reports that they treated infertility with the help of sacred fire. The barren women bared their bellies and held them for a while, facing the fire of a hearth, a fire, or lit candles. Being a symbol of well-being fire existed locked up; you cannot throw garbage into the fire and never extinguish the fire with water. They take care of fire keep lasting in the hearth. The extinction of fire is connected with the demise of the family. Thus, when the last member of any seok (genus) dies, the fire in the hearth of his/her house used to be extinguished as a sign that life in this genus had died (Katash, 1978: 53). There was no fire given to strangers out of the house, as this could lead to grace leaving the house. Even if someone has lit a pipe, he/she must not go out while the fire is burning or must empty the contents of the tube into a log (Katash, 1978: 54). The Kazakhs keep the coals of the hearth burning during the seasonal migrations and never give them to strangers, but only to near relatives. This is because the fire is directly related to the prosperity of the family (genus). The worst curse was to wish someone that the hearth fire would go out. In the past, Kazakhs treated vows very carefully, even with some fear. Ch. Valikhanov notes, “A person taking a public oath should be purified by fire”. They revered fire, feared the wrath of fire, and therefore swore with the wrath of fire ... they used to think that the reason of different diseases is the wrath of fire and that is why used to treat them with fire (Valikhanov, 1986: 304). Moreover, they swore: “Otim soksin” (“May my fire strike me”) (Tohtabaeva, 2017: 120).

In folklore, fire and its derivatives have blessing functions on fertility and often directly act as a source where life begins. In North American Indian mythology, there is a legend that a man named Pichua arose from ash (Emerson, 1884: 110). A similar idea about a person who appears from ash can be found in the Turkic epic “Kartiga Pergen”. A newborn boy, during six years, matured in ash and was fed with ash (Direnkova, 1940: 8). Ash has different functions, but in this case it is the center of the origin of life. In the opinion of Claude Levi-Strauss, it is connected with the opposition of raw-prepared, where fire or its derivatives are mediators of “cultivation” of nature, in this case – “humanization”, that is, separation of the newborn from nature and transition to human, which means the process of socialization (Levi Strauss, 1999: 318-320). The Slavs have a ritual where the newborn is “baked” in the oven. Weak and sick babies thus tried to “humanize” and transform the physical qualities necessary for a person. So the boy baked in ash shows the process of “humanizing”. The Altai alkish (good wishes in folklore) says: “You defrost frozen, mother-fire//You cook raw, mother-fire”. E.L. L’vova believes this is a mythological transformation, resulting in a qualitatively new state

(L'vova, Oktbyabrskaya et al., 1988: 141). It is worth noting here that we are also talking about the hearth, the center of the dwelling, where life is created on the semantic level. Thus, the hearth, fire and its derivatives are in one semantic series with axis mundi.

Apotropaic functions of derivatives of the fire. In Kazakh culture, soot and ash have specific protection power. We have mentioned already that Kazakh people believe in jinx. Kazakh and Kyrgyz people make a spot on the child's face with soot to protect him/her from the influence of the evil eye. They especially pay much attention to the newborn because they are still weak to resist an envious eye or evil. This kind of practice exists worldwide. For example, people in Goa smear soot around the child's eyes or anywhere else to protect from the evil eye (da Silvas Gracias, 1994: 161). In Tibetan culture, soot is also used if you need to leave the house at night with a child or if you are far from home; they use soot from the hearth and make a spot on the child's nose or chest. The Tibetans believe that the dark spot can make the child unpleasant for every evil person and it will not disturb him/her (Brown, Farwell, 2008: 118). The same can be said about the ideas of the Indians, who spray black soot – “Kala Teeka”, they call the jinx “Nazar” or use a seesaw (a mixture of soot and oil) and outline the eye of the child or leave a speck on his/her face. Thus, the beautiful baby no longer draws attention to its sweetness. But obviously, this tradition is not just about looking away from the child; soot is likely to have a different meaning. L.P. Potapov writes: “If it was necessary to go with the child from one yurta to another in the evening, they smeared him/her with soot from the caldron. And if it was necessary to go with the child during the day through the place where a person recently died, then, in this case, the face of the child is smeared with soot from the caldron” (Potapov, 1969: 278). An interesting example, Tajiks also used soot to protect the baby. When someone dies in the neighborhood, the baby's right ear is oiled with soot to prevent the dead from dragging him/her into the world of the dead (Arakelova, Asatrian 2006: 20). When children do not survive in a family, Kyrgyz sew a small fabric bag (“kurjun”) and pin it on the child's clothes on the right shoulder. Taking the child in hand, the mother goes around with him/her, begging seven houses; in these houses, they force the child to “bite” the ears (handle) of seven pots and lick soot; in a canvas bag, they put ash (Abramzon, 1949: 104). Does the soot have a particular bearing on the posthumous world, and why do these rituals emphasize that the deceased should not take the child? We believe this is because soot under the caldron, at the semantic level, is connected with the otherworld. For example, an upside-down caldron symbolizes death. According to a small number of data collected during the field works in Karaturuk (Almaty region), there was a custom to turn the caldron upside-down and break the tripod of the hearth when a man, the owner of the house died. This ritual probably stays in the same semantic level as the extinguish of the fire after death of the last man of the seek in Hakas tradition. In the folklore of the Altai people, Kang Mergen says: “For the enmity that lasted for centuries from generation to generation, I killed Kyumush Kana and now drive his white cattle. I broke the stone hearth of Kyumush Kan and scattered the ash sea..... destroyed the hearth, turned the caldron upside down” (Direnkova, 1940: 90-91). Thus, we can assume that the soot on the face of the child, taken from the lower part of the cauldron, is in direct connection with the world beyond, probably making the child invisible to evil things or giving it certain properties, which is why the dead could

not take the child. There is an interesting tradition among the Yakuts. During the Christmas season at night, those who want to know their future put the cauldron on their head (wear it as a hat) and go to the central hitching post, hugging it and asking, “Mr. Hitching post speak and prophesy!”, and wait while evil things come and tell their future (L’vova, Oktbyabrskaya et al., 1988: 205). In this tradition, hitching post acts as the center of the universe, where the boundaries between the spiritual and profane worlds disappear and a connection can be made with the inhabitants of the other world. The cauldron also has its specific functions, it acts as an element that allows the convergence between two worlds, that is, the person who wears the cauldron no longer belongs to the human world, goes into oblivion. His/her condition allows him/her to hear and communicate them. Thus, both soot and cauldron have their specific transformative power.

In Samarkand, soot is believed to have protective and evil driving properties. Therefore, when the child is very afraid, they give him/her water with soot and apply it to his/her uvula. Before putting the child in the cradle, the mountain Tajiks wash the baby by adding ash to the water (Suhareva, 1929: 138). While in these examples soot and ash are elements that make the child invisible to the wicked, in the following examples they have a different purpose: they are used to frighten the wicked. Shamans sometimes painted the face with soot before they began the transmission to scare off the evil spirits (Bereznitsky, 1999: 116). The women of the Choroti tribe in South America tattoo their faces with a mixture of ash or soot; these tattoos were used to fight evil forces (Karsten, 2010: 191). In support of the hypothesis that these tattoos served as a protection against evil forces, the authors refer to the work of M. Dobrijofer, who mentions in his notes that the Abipone tribe throws ashes into a wind vortex (they believe that there are evil spirits in this vortex). Ethnographic material on the culture of Turkic peoples is rich with examples of the use of soot and ash as apotropaic means to protect the child from evil spirits. These fire-derived elements are most likely endowed with the sacred properties of resistance to darkness. On the one hand, their nature is ambivalent; for example, in the culture of the Kazakh people there was a double attitude towards ashes. It was respected and not left in places where it could be accidentally stepped on, and it has a purifying and fertile function. On the other hand, the places where ashes were left were considered dangerous for people, because all kinds of impurities lived there, so Kazakhs believed that djins sat on the ashes at night (Basilov, 1994: 59). Moreover, they were afraid to accidentally step on the ashes because all the evil that was there could drive a person mad. We can explain the connection between fertility and the afterlife with the concept that the world after death, where the ancestors live, becomes a fund of life for the new generation. This idea was mentioned in the monograph “Traditional Worldview of the Turks of Southern Siberia”; at the same time, the world beyond is full of evil. Thus, in the Turkic culture, the otherworld is partly a carrier of life energy and a source of danger. Consequently, soot and ashes also have a dual character.

Results

1. Fire is an archaic cultural universal; therefore, it is present in the daily and ritual life of many people.

2. In Kazakh culture, the image of fire was shaped primarily as a family hearth and a purifying fire.

3. In traditional ritual practice, fire and its derivatives are an instrument for purification from evil spirits and the evil eye.

4. At the semantic level, fire is equated with the center of the universe, where life originates; therefore, it has fertility functions and symbolizes life.

5. The derivatives of fire are endowed with the same apotropaic functions and, accordingly, have a symbolic meaning of protection and resistance to evil.

6. The ambivalence of the nature of the derivatives of fire is related to their belonging to the posthumous world.

Conclusion

From the point of view of the semiotic approach, culture is a vast informational symbolic system in which scenarios of human behaviour, social laws, religious and artistic texts were created with the help of special codes. In the process of forming cultural structures, ancient people created cultural texts filled with important symbolic content. One of the ancient universals of culture is fire, which helps humans to completely separate from the animal world. In the course of evolution, fire turns from a household functional element of culture to an element of man's spiritual life. Lotman's semiotic school was the first to theoretically develop the idea of "sign", "text" and "code". Within the framework of this school, traditional culture was studied through semiotic analysis. According to Lotman, the boundary is a necessary part of the semiosphere, the semiosphere needs an "unorganized" external environment and constructs it itself when it is absent (Lotman, 1996: 191). Thus, fire in the ritual acts as a boundary of "cultivated" space.

In Kazakh culture there are conflicting interpretations of the symbolism of fire and its derivatives, possibly due to the influence of different cultures. The ambivalent character of fire and its derivatives is reflected in the rituals and beliefs that still exist today. Above all, fire symbolized the well-being of the family, for fire and its direct connection to the hearth were associated with daily needs for food, warmth, and light. For people far from home, fire and hearth become the symbol of "one's own" – "cultivated" prostration or return to "one's own" territory, man receives his protection and returns from the periphery to the center. Thus, the fire becomes a symbol of the house or hearth and a marker of the "own" – developed territory. It follows that a person returning from a long journey must perform a special ritual to become "one's own", that is, to be purified from "alien" – impure. Fire also serves as an instrument to "form" the proper image of a person, as mentioned in the example where baking a kid or cleansing a person by fire brings him/her back to normal. The fire distinguishes the influence of two worlds, the "inner" and the "outer". Fire can transfer its multiplicative properties to women. In Kazakh culture, a woman who cannot have children is considered abnormal. Therefore, they use fire to purify her and restore her childbearing capacity. Fire derivatives endowed with purifying properties symbolized purification, and ash and soot were used as amulets to protect against evil.

One of the important ideas in semiotic studies is cultural codes. They take part in emulating the cultural structures that form any community's traditional worldview. The code develops from a system of symbols representing opposition and contrast and improves the guidelines for their fusion (Eco, 1998: 67). Fire and its derivatives are therefore most closely linked to the axis mundi, the sacred location at the origin of all life in the universe. It has the ability to "create" as a result. It served as a boundary marker for "one's own" domain and served as a symbol of family harmony, purity, and wealth, all of which helped to ensure the genus's survival.

Литература

Абрамзон С.М., 1990. Киргизы и их этногенетические и историко-культурные связи / Авт. вступ. ст. С.Т. Табышалиев. Фрунзе: Кыргызстан. 480 с.

Абрамзон С.М., 1949. Рождение и детство киргизского ребёнка (Из обычаев и обрядов тьяншаньских киргизов) // Сб.МАЭ. Т. XII. Москва-Ленинград. С. 78-138.

Басилов В.Н., 1994. Албасты // Историко-этнографические исследования по фольклору. Сборник статей памяти Сергея Александровича Токарева. Сост. В.Я. Петрухин. Москва: «Восточная литература» РАН. 276 с.

Березницкий С.В., 1999. Мифология и верования орочей. СПб.: Петербургское востоковедение. 208 с.

Валиханов Ч.Ч., 1986. Избранные произведения. Москва. 414 с.

Дыренкова Н.П., 1940. Шорский фольклор. Москва-Ленинград: Издательство академии наук СССР. 448 с.

Каскабасов С.А., 1972. Казахская волшебная сказка. Алма-Ата. 260 с.

Леви-Строс К., 1999. Мифологии. В 4-х тт. Т. 1. Сырое и приготовленное. Москва - СПб: Университетская книга. 406 с.

Лотман Ю.М., 1996. Внутри мыслящих миров. Человек – текст – семиосфера – история. Москва: Языки русской культуры. 464 с.

Львова Э.Л., Октябрьская И.В., Сагалаев А.М., Усманова М.С., 1988. Традиционное мировоззрение тюрков Южной Сибири. Пространство и время. Новосибирск: Наука. Сиб.отд-ние. 225 с.

Потапов Л.П., 1969. Очерки народного быта тувинцев. Москва: Наука. 278 с.

Снесарев Н.П., 1969. Реликты домусульманских верований и обрядов у узбеков Хорезма. Москва: Наука. 336 с.

Сухарева О.А., 1929. Мать и ребенок у таджиков (обряды и представления, связанные с материнством у таджиков города Самарканда и кишлаков Кусахо, Канибадама и Шахристана) // Иран. Т. III. Ташкент. С. 107-191.

Токарев С.А., 1990. Ранние формы религии. Москва: Издательство политической литературы. 621 с.

Толеубаев А.Т., 1991. Реликты доисламских верований в семейной обрядности казахов (XIX – начало XX века). Алма-Ата: Гылым. 214 с.

Тохтабаева Ш. Ж., 2017. Этикетные нормы казахов. Часть II. Семья и социум. Алматы: Товарищество с ограниченной ответственностью «LA GRACE». 168 с.

Шастина Н.П., 1957. Путешествия на восток Плано Карпини и Гильома Рубрука. – Москва: Государственное издательство географической литературы. 270 с.

Штернберг Л.Я., 1936. Первобытная религия в свете этнографии. Ленинград: Издательство института народов севера ЦИК СССР им. П.Г. Смидовича. 571 с.

Шулембаев К.Ш., 1975. Маги, боги и действительность (Общее и особенное в религиозных верованиях казахов). Алма-Ата: Казахстан. 128 с.

Эко У., 1998. Отсутствующая структура: введение в семиологию. Москва: ТОО ТК «Петрополис». 432 с.

Arakelova V., Asatrian M., 2006. Amulets, Fortune-telling and Magic: Iran, Caucasus, Central Asia and Afghanistan // *Encyclopedia of Women & Islamic Cultures: Family, Body, Sexuality and health*. Leiden-Boston: BRILL. P. 18-21.

Brown A.M., Farwell E., Nyerongsha D., 2008. *The Tibetan Art of Parenting: From Before Conception Through Early Childhood*. Boston: Wisdom Publication. 240 p.

da Silvas Gracias F., 1994. *Health and hygiene in colonial Goa (1510-1961)*. New Dehli: Concept Publishing Company. 296 p.

Emerson E.R., 1884. *Indian myths or legends, traditions, and symbols of the aborigines of America compared with those of other countries including Hindostan, Egypt, Persia, Assyria, and China*. Boston: James R. Osgood and company. 677 p.

Eliade M., 1957. *Myths, dreams, and mysteries : the encounter between contemporary faiths and archaic realities*. New York: Harper& Row. 256 p.

Eliade M., 1959. *The sacred and the profane: the nature of religion*. New York: A Harvest Book Harcourt, Brace & World, Inc. 256 p.

Fischer R., Xygalatas D., Mitkidis P., Reddish P., Tok P., Konvalinka I., et al., 2014. *The Fire-Walker's High: Affect and Physiological Responses in an Extreme Collective Ritual*. PLoS ONE. 9(2). P. 1-6.

Ilimbetova A.F., 2022. "Healer Snake" in the Bashkir mythological and ritual tradition // *Turkic Studies Journal*, Vol. 4., No 1. P. 25-33.

Karsten R., 2010. *The Civilization of the South Indian Americans*, New York: Routledge. 572 p.

Payne R.K., Witzel M., 2015. *Homa Variations: The Study of Ritual Change across the Longue Durée*. Oxford: Oxford University press. 448 p.

Reference

Abramzon S.M., 1990. Kirgizy i ih etnogeneticheskie i istoriko-kul'turnye svyazi [Kyrgyz and their ethnogenetic and historical-cultural ties]. *Avt. vstup. st. S.T. Tabyshaliev*. Frunze. 480 p. [in Russian].

Abramzon S.M., 1949. Rozhdenie i detstvo kirgizskogo rebyonka (Iz obychaev i obryadov tyan'shan'skih kirgizov) [Giving birth and childhood of kyrgyz kid (from the customs and rituals of Tianshan kyrgyz people)]. *Sb.MAE. V. XII. Moscow-Leningrad*. P. 78-138. [in Russian].

Basilov V.N., 1994. Albasty [Albasty]. *Istoriko-etnograficheskie issledovaniya po fol'kloru. Sbornik statej pamyati Sergeya Aleksandrovicha Tokareva. Sost. V.Ya. Petruhin. - Moscow: «Vostochnaya literatura» RAN*. 276 p. [in Russian].

Bereznickiy S.V., 1999. Mifologiya i verovaniya orochej [Mythology and beliefs of the Orcs]. *St. Petersburg: «Peterburgskoe vostokovedenie»*. 208 p. [in Russian].

Valihanov Ch.Ch., 1986. *Izbrannye proizvedeniya [Selected works]*. Moscow. 414 p.[in Russian].

Direnkova N.P., 1940. *Shorskij fol'klor [Shor folklore]*. Moscow-Leningrad: Izdatel'stvo akademii nauk SSSR. 448 p. [in Russian].

Kaskabasov S.A., 1972. Kazakhskaya volshebnaya skazka [Kazakh miracle fairytale]. Alma-Ata. 260 p. [in Russian].

Levi-Stros K., 1999. Mifologiki [Mythologiques]. V 4-h tt. V. 1. Syroe i prigotovlennoe. Moscow - St. Peterburg: Universitetskaya kniga. 406 p. [in Russian].

Lotman Yu.M., 1996. Vnutri mislyashih mirov. Chelovek- tekst- semiosphera-istoriya [Within the thinking worlds. Man - text - semiosphere - history]. Moscow: Yaziki russkoi kulturi. 464 p. [in Russian].

L'vova E.L., Oktyabr'skaya I.V., Sagalaev A.M., Usmanova M.S., 1988. Tradicionnoe mirovozzrenie tyurkov Yuzhnoj Sibiri [Traditional worldview of South Siberia Turks]. Novosibirsk: Nauka.Sib.otdnie. 225 p. [in Russian].

Potapov L.P., 1969. Ocherki narodnogo byta tuvincev [Essay on folk life of Tuvan people]. Moscow: Nauka. 278 p. [in Russian].

Snesarev N.P., 1969. Relikty domusul'manskih verovanij i obryadov u uzbekov Horezma [Relics of preislamic believes and customs of Khorezm uzbeks]. Moscow: Nauka. 336 p. [in Russian].

Suhareva O.A., 1929. Mat' i rebenok u tadjhikov (obryady i predstavleniya, svyazannye s materinstvom u tadjhikov goroda Samarkanda i kishlakov Kusaho, Kanibadama i Shahrastana) [Mother and child of tadjiks (customs related to the motherhood of Samarkand and Kusaho, Kanibadama, Sharistan tadjiks)]. Iran. T. III. Tashkent. P. 107-191 [in Russian].

Tokarev S.A., 1990. Rannie formy religii [An early forms of religion]. Moscow: Izdatel'stvo politicheskoy literatury. 621 p. [in Russian].

Toleubaev A. T., 1991. Relikty doislamskih verovanij v semejnoy obryadnosti kazahov (XIX – nachalo XX veka) [Relics of preislamic beliefs in family customs of kazkah (XIX - beginning of XX century)]. Alma-Ata: Gylym. 214 p. [in Russian].

Tohtabaeva Sh.Zh., 2017. Etiketnye normy kazahov. Chast' II. Sem'ya i socium. [Etiquete norms of Kazakh. Part II Family and socium]. Almaty: Tovarishchestvo s ogranichennoj otvetstvennost'yu «LA GRÂCE». 168 p. [in Russian].

Shastina N.P., 1957. Puteshestviya na vostok Plano Karpini i Gil'oma Rubruka [The journey to the east of Plano Carpine and Wilhelm Rubruk]. Moscow: Gosudarstvennoe izdatel'stvo geograficheskoy literatury. 270 p. [in Russian].

Shternberg L.Y., 1936. Pervobytnaya religiya v svete etnografii [The primitive religion in the light of ethnography]. Leningrad: Izdatel'stvo instituta narodov severa cik sssr im. P.G. Smidovicha. 571 p. [in Russian].

Shulembaev K.Sh., 1975. Magi, bogi i dejstvitel'nost' (Obshchee i osobennoe v religioznyh verovaniyah kazahov) [Magician, gods and reality (Common and particular in religious beliefs of Kazakh)]. Alma-Ata: Kazahstan. 128 p. [in Russian].

Eco U., 1998. Otsutstvuiushaya structura: vvedenie v semiologiu [Missing structure: introduction to semiology]. Moscow: TOO TK "Petropolis". 432 p. [In Russian].

Arakelova V., Asatrian M., 2006. Amulets, Fortune-telling and Magic: Iran, Caucasus, Central Asia and Afghanistan. Encyclopedia of Women & Islamic Cultures: Family, Body, Sexuality and health. Leiden-Boston: BRILL. P. 18-21.

Brown A.M., Farwell E., Nyerongsha D., 2008. The Tibetan Art of Parenting: From Before Conception Through Early Childhood. Boston: Wisdom Publication. 240 p.

da Silvas Gracias F., 1994. Health and hygiene in colonial Goa (1510-1961). New Dehli: Concept Publishing Company. 296 p.

Emerson E.R., 1884. Indian myths or legends, traditions, and symbols of the aborigines of America compared with those of other countries including Hindostan, Egypt, Persia, Assyria, and China. Boston: James R. Osgood and company. 677p.

Eliade M., 1957. Myths, dreams, and mysteries : the encounter between contemporary faiths and archaic realities. New York: Harper& Row. 256 p.

Fischer R., Xygalatas D., Mitkidis P., Reddish P., Tok P., Konvalinka I., et al., 2014. The Fire-Walker's High: Affect and Physiological Responses in an Extreme Collective Ritual. PLoS ONE. 9(2). P. 1-6.

Ilimbetova A.F., 2022. "Healer Snake" in the Bashkir mythological and ritual tradition. Turkic Studies Journal, Vol. 4., No 1. P. 25-33.

Karsten R., 2010. The Civilization of the South Indian Americans, New York: Routledge. 572 p.

Payne R.K., Witzel M., 2015. Homa Variations: The Study of Ritual Change across the Longue Durée. Oxford: Oxford University press. 448 p.

***Д.К. Сайкенева**

Абылай хан атындағы Қазақ халықаралық қатынастар және әлем тілдері университеті,

Алматы, Қазақстан Республикасы

(e-mail: saiken.eva.d@gmail.com)

**Байланыс үшін автор: (e-mail: saiken.eva.d@gmail.com)*

А.И. Ибрагимов

Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан Республикасы

(e-mail: aman.07@inbox.ru)

Қазақтың салттық-ритуалдық тәжірибесіндегі от пен оның туындыларының семантикасы: дәстүр және қазіргі заман

Аннотация. От және оның туындылары (күйе мен күл) қазақтардың дәстүрлі мәдениетінде маңызды рөл атқарды, олардың сарқыншақтары бүгінгі күнге дейін сақталған. Бұл мақалада қазақтардың отқа, күйеге, күлге байланысты дәстүрлі түсініктері, олардың салттық практикадағы функциялары мен рөлдері, сондай-ақ осы элементтердің символдық мазмұны қарастырылады. От табиғат элементтерінің бірі бола отырып, адамды «жетілдірген» делдалға және мәдениеттің архаикалық жалпыға бірдей көрінісіне айналған. Мәдениеттің ең ежелгі элементтерінің бірі ретінде от мәдени кодтың да бөлігі болып табылады.

Мақала авторлары функционалдық тәсілдің көмегімен қазақ халқының салттық тәжірибесіндегі символдық мазмұнның негізін құрайтын оттың практикалық функцияларын анықтайды. Семантикалық әдіс пен мәдениетаралық талдауды қолдана отырып, авторлар оттың символдық мазмұнын саралайды. Сонымен бірге, бұл зерттеу түркі текті және басқа халықтардың мәдениеттерінен ауқымы кең материалды (макро тәсіл) жинауымен және талдауымен сипатталады, бұл осы тәжірибелердің негізгі элементтерін және олардың жаһандық мәдени кеңістіктегі нұсқаларын (түрлерін) анықтауға мүмкіндік береді.

Кілт сөздер: от, күйе, күл, түркілер, рәсімдер, этнографиялық зерттеулер, тазарту, ошақ, символ, axis mundi.

***Д.К. Сайкенева**

*Казахский университет международных отношений и мировых языков им. Абылай хана,
Алматы, Республика Казахстан
(e-mail: saiken.eva.d@gmail.com)*

**Автор для корреспонденции: (e-mail: saiken.eva.d@gmail.com)*

А.И. Ибрагимов

*Казахский национальный педагогический университет имени Абая, Алматы,
Республика Казахстан
(e-mail: aman.07@inbox.ru)*

Семантика огня и его производных в обрядово-ритуальной практике казахов: традиции и современность

Аннотация. Огонь и его производные (сажа и зола) играли значимую роль в традиционной культуре казахов, реликты которых почитаются по сей день. В данной статье рассматриваются традиционные казахские представления об огне, саже и пепле, их функция и роль в ритуальной практике, а также символическое содержание этих элементов. Огонь, как один из элементов природы, становится посредником, который «окультурил» человека и стал одной из архаичных универсалий культуры. Будучи одним из самых архаичных элементов культуры, огонь является частью культурного кода человека в целом и казахов, в частности.

Используя функциональный подход, авторы статьи выделяют практические функции огня, которые составляют основу символического содержания в ритуальной практике казахского народа. Используя семантический метод и кросс-культурный анализ, авторы выявляют символическое содержание огня. В то же время данное исследование характеризуется сбором и анализом широкого круга материалов (макроподход) из культур тюркских и других народов, что позволяет выявить основные элементы этих практик и их варианты (типы) в глобальном культурном пространстве.

Ключевые слова: огонь, сажа, зола, тюрки, ритуалы, этнографические исследования, очищение, очаг, символ, axis mundi.

Information about authors:

Saikeneva Dinara Kairatovna, PhD., Associate Professor of Oriental Studies Department, Ablay Khan Kazakh University of International Relations and World Languages, 200 Muratbayeva str., Almaty, Republic of Kazakhstan.

Orcid ID: 0000-0002-0333-188X

Ibragimov Aman Pesovich, Candidate of Pedagogical Science, Senior Lecturer of the Department of Art Education, Institute of Arts, Culture and Sport, Abai Kazakh National Pedagogical University, 13 Dostyk str., Almaty, Republic of Kazakhstan.

Orcid ID: 0000-0003-3203-4961

Авторлар туралы мәлімет:

Сайкенева Динара Кайратовна, PhD., Шығыстану кафедрасының ассоц. профессоры, Абылай хан атындағы Қазақ халықаралық қатынастар және әлем тілдері университеті, Мұратбаев көш., 200, Алматы, Қазақстан Республикасы.

Orcid ID:0000-0002-0333-188X

Ибрагимов Аман Илесович, педагогика ғылымдарының кандидаты, Өнер, мәдениет және спорт институтының көркемдік білім беру кафедрасының аға оқытушысы, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Достық, 13, Алматы, Қазақстан Республикасы.

Orcid ID: 0000-0003-3203-4961

Сведения об авторах:

Сайкенева Динара Кайратовна, PhD., ассоциированный профессор, кафедра востоковедения, Казахский университет международных отношений и мировых языков имени Абылай хана, Муратбаева, 200, Алматы, Республика Казахстан.

Orcid ID: 0000-0002-0333-188X

Ибрагимов Аман Илесович, кандидат педагогических наук, старший преподаватель, кафедра художественного образования Института искусств, культуры и спорта, Казахский национальный педагогический университет имени Абая, Достык, 13, Алматы, Республика Казахстан.

Orcid ID: 0000-0003-3203-4961

**ДИПЛОМАТИЯ ЖӘНЕ САЯСАТ / DIPLOMACY AND POLITICS /
ДИПЛОМАТИЯ И ПОЛИТИКА**

Изучение караханидо-китайских отношений в зарубежной англоязычной историографии (2000-2022 гг.)

А.М. Алмагамбетова

*Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Республика Казахстан
(E-mail: almagambetova2015@gmail.com)*

ARTICLE INFO

АННОТАЦИЯ

Ключевые слова:
Караханидское государство,
Китайская империя,
средневековье,
дипломатические отношения,
Великий Шелковый путь,
Ляо, Сун, Си Ся,
Цзинь.

Статья посвящена историографическому обзору трудов современных зарубежных авторов по проблемам караханидо-китайских отношений. Автор статьи изучил работы последних двадцати лет, опубликованные в авторитетных зарубежных изданиях. К числу таких работ относятся научные статьи, монографии, написанные на английском языке. Цель данной статьи – анализ проблем в изучении межгосударственных отношений между Караханидским государством и Китайской империей в эпоху позднего средневековья. Автору статьи удалось осветить основные вопросы тюрко-китайских отношений, рассматриваемых зарубежными авторами. В качестве основных методов использованы общенаучные методы, а также сравнительный, историко-генетический методы и приемы и средства критического анализа.

В процессе проведенного исследования получены следующие результаты: китайские источники подтверждают те сведения, которые были представлены в арабо-персидских источниках и не вносят более детальной или новой информации в изучение данного вопроса. Более того, в указанных караханидо-китайских отношениях имеется ряд вопросов, требующих дальнейших исследований. Особый интерес вызывает вопрос о дарах и товарах, циркулировавших между государствами, через которые также проявляются суть и цель искомых отношений. Определенный перечень даров или товаров и их предназначение демонстрируют характер отношений между сторонами, что в свою очередь влияет на дальнейший ход событий. Анализируемые англоязычные труды могут быть использованы в изучении проблем внешней политики Караханидского государства, в исследовании торговых маршрутов Великого Шелкового пути и в анализе роли Караханидов между мусульманским и китайским мирами.

МРНТИ 03.20

DOI: <http://doi.org/10.32523/2664-5157-2023-2-108-121>

Received 12 November 2022. Revised 16 November 2022. Accepted 28 May 2023. Available online 30 June 2023.

For citation:

A.M. Almagambetova The study of Qarakhanid-Chinese relations in foreign English- language historiography (2000-2022) // Turkic Studies Journal. – 2023. – Vol. 5. – No 2. – P. 108-121. DOI: <http://doi.org/10.32523/2664-5157-2023-2-108-121>

Дәйексөз үшін:

А.М. Алмагамбетова Изучение караханидо-китайских отношений в зарубежной англоязычной историографии (2000-2022 гг.) // Turkic Studies Journal. – 2023. – Т. 5. – № 2. – С. 108-121. DOI: <http://doi.org/10.32523/2664-5157-2023-2-108-121>

Введение

История Караханидов является одной из недостаточно изученных тем средневековой истории Центральной Азии. Это объясняется, в первую очередь, фрагментарностью информации в источниках и малым количеством самих источников. Во-вторых, недостаточность исследовательских работ по данной теме и периоду не дает возможности расширить спектр вопросов по этой проблеме.

Изучая историографию по вопросам истории Караханидов можно заметить, что основная информация, использованная в имеющихся исследованиях, была взята из арабо-персидских источников. Очень мало информации по китайским источникам, которые бы внесли большой вклад в изучение истории Караханидского государства. Ведь территориальное расположение Караханидского государства дает возможность предположить, что отношения с китайским государством Сун (960-1279 гг.), киданьской династией Ляо (947-1125 гг.), чжурчжэньской династией Цзинь (1115-1234 гг.) и тангутским Си Ся (1038-1227 гг.) были неизбежными и актуальными на тот момент и хотя бы упоминания этих отношений должны были войти в хроники Китая.

Материалы и методы исследования

Среди современных исследователей есть ученые, которые изучают китайские источники по средневековью и предоставили нам возможность частично понять, какие отношения были выстроены между Караханидским государством и Китайской империей в эпоху позднего средневековья. Среди таких ученых следует назвать израильского ученого Михаль Биран, американских ученых Валери Хансен и Ани Кинг, узбекского исследователя Дильнозу Дутураеву. Их работы были опубликованы в авторитетных научных журналах Европы и Америки, входящих в базу Jstore, в течение последних двадцати лет.

За последние двадцать лет в изучении истории Караханидов наблюдается активность среди западных ученых и исследователей постсоветского пространства. Особенно актуальным стало изучение таких тем, как отношения между средневековыми государствами с кочевыми и оседлыми традициями, место и значение дипломатических миссий, и влияние разных аспектов внутренней политики стран на межгосударственные сношения.

В статье рассматриваются работы авторов из разных стран для того, чтобы узнать точки зрения ученых из различных уголков мира. Исследователи из Израиля, Соединенных Штатов Америки и Узбекистана фокусируют свое внимание на рассмотрении истории Караханидов с точки зрения *longue durée* (долгосрочной) истории и истории глобализации, что является нечастым явлением в настоящее время.

При изучении англоязычных работ были определены основные проблемы, поднимаемые зарубежными авторами, и сделан обзор по проблемному принципу. В качестве методов были использованы сравнительный, историко-генетический и критический виды анализов.

Материалом для анализа послужили: статья М. Биран «Qarakhanid Eastern Trade: Preliminary Notes on the Silk Roads in the 11th-12th centuries» («Восточная торговля Караханидов: Предварительные заметки о Шелковом пути в XI-XII вв.»), статья опубликована в материалах конференции «Complexity of interaction along the Eurasian steppe zone in the first millennium CE» («Сложность взаимодействия в евразийской степной зоне в первом тысячелетии н.э.»), состоявшейся в Бонне в 2015 году. В целом статья посвящена торговым отношениям Караханидов со своими восточными соседями.

Другая работа М. Биран «Qarakhanid Studies: A View from the Qara Khitai Edge» («Караханидские исследования: взгляд с каракитайской стороны»), опубликованная в Cahiers d'Asie centrale, является частью исследования автора по истории Каракитая. Здесь автор анализирует китайские источники и историографию по истории Караханидов и рассматривает несколько утверждений, доминирующих в китайской науке.

В статье «Unearthing the Liao Dynasty's Relations with the Muslim World: Migrations, Diplomacy, Commerce, and Mutual Perceptions» («Изучение отношений династии Ляо с мусульманским миром: миграции, дипломатия, торговля и взаимное восприятие») М. Биран рассматривает отношения династии Ляо с мусульманским миром, под которым подразумеваются такие государства, как Саманиды и его преемники Газневиды с Караханидами. Данная статья опубликована в 2013 году в «Journal of Song-Yuan Studies».

Статьи Д.Дутураевой «Qarakhanid Envoys to Song China» («Караханидские посланники в Сунский Китай») 2018 года и «Between the Silk and Fur Roads: The Qarakhanid Diplomacy and Trade» («Между Шелковым и меховым путями: Караханидская дипломатия и торговля») 2016 года опубликованы в «Journal of Asian history» и «Orientierungen: Zeitschrift zur Kultur Asiens» соответственно. А ее книга «Qarakhanid Roads to China» («Караханидские дороги в Китай») опубликована в 2022 году в издательстве Brill. Все эти три работы детально рассматривают особенности и характер дипломатических и торговых отношений династии Караханидов с Китаем.

Работа В. Хансен «International Gifting and the Kitan World» («Международные дары и киданьский мир») опубликована в 2013 году в «Journal of Song-Yuan Studies» и исследует роль и место даров во внешней политике киданьской страны.

А.Кинг в «Eastern Islamic Rulers and the Trade with Eastern and Inner Asia in the 10th-11th Centuries» («Восточные мусульманские правители и торговля с Восточной и Внутренней Азией в X-XI вв.»), изданном в 2011 году в «Bulletin of the Asia Institute» дает подробный анализ торговых отношений и их влияния на политику правителей мусульманского и китайского Востока.

Степень изученности темы

В указанных выше работах рассматриваются вопросы взаимоотношений Караханидов с Китаем, проблемы китайских источников, представляющие сведения по данному вопросу, и изученность тюрко-китайских отношений в научном пространстве современного Китая.

М.Биран, В.Хансен, А.Кинг и Д.Дутураева, изучая караханидо-китайские отношения, наряду с арабо-персидскими источниками, используют сведения из хроник династий

Цзинь, Ляо и Сун, из которых известно: как в Китае назывались Караханиды, какие посольские визиты были между ними, какого мнения придерживается китайская наука по вопросу происхождения Караханидов и их исламизации.

Изучение отношений Караханидов с Китаем является малоисследованной, сложной проблемой ввиду отсутствия достаточной информации. Но такие авторы, как О. Караев («История Караханидского каганата», 1983) и О.С. Хункан («Тюркский каганат» (Караханиды), 2007) в своих работах освещали лишь борьбу Караханидов с Каракитаем и их захвате территории. Также Хункан дает короткую информацию о торговых и дипломатических миссиях Караханидов в Хотан, ссылаясь на сведения из «Ляо ши» и Сунские летописи. Более подробную информацию о китайских источниках и историографии о Караханидах дает Н. Хидает в своей магистерской работе, написанной в 1992 году. Она, являясь представителем уйгурской национальности из Китая, имеет доступ к китайским трудам и возможность читать их в оригинале.

Анализ

Одной из распространенных проблем в изучении отношений Караханидов и Китая является вопрос о названии Караханидов в китайских источниках.

В текстах «Ляо ши» (хроники династии Ляо) как и в других китайских источниках арабский халифат упоминается как «даши». Этот термин происходит от названия, которое Сасаниды дали арабам и которое позже было принято согдийцами. «Даши» этимологически связано с этнонимом Тайи, арабским племенем, проживавшим в Ираке в конце Сасанидской эпохи. Членов этого племени по-арабски называли «тази», в персидском языке - «таджик» (как в современном Таджикистане), а в китайском - «даши». Изначально «тази» называли только арабов, позже семантика слова расширилась, так стали называть всех мусульман Центральной Азии. Несмотря на то, что в «Ляо ши» есть несколько географических названий конкретных стран, ставших мусульманскими, таких, как Боси (Персия) или Ютянь (Хотан) – города-государства на юге Синьцзяна, население которого приняло ислам после его завоевания Караханидами в 1006 г., источники Ляо почти не разделяют на различные государства, возникшие на мусульманском Востоке после IX века, после упадка Аббасидов. Даже название для Караханидского государства в источниках Ляо – ближайшей мусульманской династии и ее главного партнера в исламском мире – остается предметом споров. Но ученые согласны с тем, что с одиннадцатого века термин «даши» в документах Сун и Ляо в большей степени относится к Караханидам (Biran, 2013: 223).

Согласно книге Д. Дутураевой, государство Караханидов впервые упоминается в китайских текстах Сун как Шуле го (Государство Кашгар). После завоевания Хотана Караханидами это государство стало ассоциироваться с регионом Хотан, в основном из-за частоты, с которой Караханиды отправляли послов из этого региона, и поэтому оно было названо Ютянь го (Государство Хотан). Д. Дутураева также отмечает, что в некоторых случаях Караханидов называли «даши» (мусульмане). Например, в описании Рима, относящегося к сельджукам Рима, «даши» указан как один из восточных соседей

сельджуков, находившихся на пути в Китай до Хотана. Это мусульманское государство наиболее вероятно является западным Караханидским каганатом. (Duturaeva, 2018: 180).

Слово «Хейхан», также указывающее на Караханидов, по мнению Биран, больше обозначает «каган», нежели Карахан. Кроме этого, автор, ссылаясь на известного китайского ученого Вэй Лян Тао, приводит в пример еще одно название, указывающее на Караханидов - Асаланский хуэйху. Но Биран не разделяет его мнения и считает, что это китайское название уйгурского государства, вероятнее всего уйгуров Гаочан. Речь идет об уйгурах, правитель которых имел титул «Арслан».

Судя по данным китайских источников и анализу исследователей, под Караханидами всегда подразумевались мусульмане, живущие на западе от китайских государств. Названия «даши», «хейхан», «тази» так или иначе имели отношение к Караханидам.

Происхождение династии Караханидов, принадлежность их правящей элиты к какому-либо племени или народу является одним из спорных вопросов. Если В.В. Бартольд, В. Минорский, Р. Генч придерживаются идеи происхождения Караханидов от племени ягма (Бартольд, 2020: 65; Genç, 1981: 36), то О. Караев утверждает, что они являются выходцами из чигилей (Караев, 1983: 86). Наиболее поздняя теория, основанная на нумизматических свидетельствах, была предложена Борисом Кочневым, утверждавшим, что караханидское происхождение связано с родом игдишей (идгишей) чигильской группы, входившей в состав конфедерации карлуков (Kochnev, 1996: 356).

Д. Дутураева в своей книге «Караханидские пути в Китай» обращает внимание на сведения из китайских источников династии Сун, где Караханиды рассматриваются как потомки представителей Уйгурского каганата, уйгуров Сичжоу (9-13 вв.) и уйгуров Ганьчжоу (9-11 вв.). Следуя этой традиции, в китайской науке Караханидов часто относят к уйгурскому народу. Такая позиция в китайской науке сложилась вследствие многовековой исторической взаимосвязи Жетысу с Восточным Туркестаном.

Ученый также связывает происхождение Караханидов с началом истории Караханидского государства, делает ссылку на турецкого ученого Омер Сонер Хункана о начале истории Караханидов с 766 года, когда карлуки заменили западных тюрков в Жетысу (Hunkan, 2011: 77). В настоящее время вопрос о происхождении Караханидов до сих пор остается дискуссионным.

Необходимо отметить, что вопрос об истоках Караханидов в китайских источниках тесно переплетается с проблемой происхождения данной династии. Как уже было сказано, в китайской науке доминирует мнение об уйгурском происхождении Караханидов, что напрямую связано с утверждениями некоторых китайских ученых о названии Асалан Хуэйху.

Великий Шелковый путь занимает особое место в отношениях между китайским народом и Караханидами. По мнению М. Биран, после краха династии Тан в X веке, ослабления Аббасидского халифата и упадка уйгурской конфедерации торговля через континентальный Шелковый путь была нарушена, но, несмотря на это, Великий Шелковый путь не переставал функционировать. Промежуток между X и XII веками малоизучен в истории Великого Шелкового пути и почти не зафиксирован в письменных источниках (Biran, 2001: 82). Поскольку сухопутные пути в значительной степени

были отрезаны враждебными государствами на севере, Китай переориентировал свою внешнюю торговлю на море. Морская торговля с Японией, Юго-Восточной Азией и бассейном Индийского океана процветала на протяжении всего периода Сун. Но М. Бيران утверждает, что сухопутная торговля и межкультурный обмен не только продолжались в течение всего этого периода, но и были значительными сами по себе. Намеки на продолжение связей Караханидов и Китая можно найти, прежде всего, в археологических данных, особенно в крупных раскопках гробниц Ляо в Китае. Эта гипотеза подтверждается свидетельствами экономического и городского роста в Трансоксании и Семиречье XI-XII вв., такими, как росписи в недавно раскопанном дворце Караханидов в Самарканде (Biran, 2015: 575).

Между тем, Д. Дутураева в своей статье «Между Шелковым и меховым путями: Караханидская дипломатия и торговля» и в вышеназванной книге пишет, что Караханиды были посредниками между странами-участниками торговли на трансконтинентальных дорогах. Эти дороги не ограничивались только Шелковым путем, а имелось немало больше маршрутов с разными видами товаров (Camri, 2020: 53-68). Одним из них является меховой (Пушной) путь, по которому осуществлялся обмен товарами из Европы и Востока, а именно разновидности меха и рабы. Д. Дутураева приводит в пример объяснение Ю. Пола находку саманидских дирхамов в Европе оживленной торговлей на меховом (Пушном) пути (Duturueva, 2016: 201). Данный путь соединял Волжскую Болгарию с Хорезмом, а через них товары получали Караханиды и другие восточные народы. Пушнина торговали и викинги, некоторые другие разновидности товаров, например, славянский янтарь в Китае пользовался большим спросом из-за светлой окраски. Товары викингов попадали к булгарам, а через них к хорезмским торговцам и далее в восточные страны.

Это лишний раз доказывает, что Караханиды были посредниками между европейскими и восточными странами в торговле и обмене товарами (Hidayet, 1992: 63). Несомненно, такое положение Караханидов давало им возможность устанавливать отношения с другими государствами на разном уровне. Географическое расположение между мусульманским и китайским миром имело свои преимущества и сложности.

Дипломатические визиты между этими странами определяют уровень развития их отношений и официальное признание государства. В китайских династийных источниках Сун и Ляо сохранились сведения о дипломатических визитах Караханидов. По утверждению М. Бيران, сунские источники зафиксировали 32 караханидских посольства из Хотана между 1009 и 1124 годами, большинство из них - с 1071 по 1098 год. От трех до пяти дипломатических визитов было совершено из местности Куча после 1070-х годов, когда это государство было, согласно Кашгари, пограничной заставой Караханидов. Две миссии Фулина (так китайцы называли Сельджуков), которые в то время были сюзеренами Караханидов, должны были также пройти через государство Караханидов. В общей сложности есть свидетельства примерно сорока миссий в государство Сун за 115 лет (Biran, 2015: 579; Duturueva, 2018: 183).

В статье «Караханидские посланники в Сунский Китай» Д. Дутураева пишет, что дипломатические миссии сначала сопровождалась уйгурами, скорее всего, из-за знания

ими языков, и в состав делегаций входили люди с высшими чинами и представители правящей элиты. Как известно из «Кутадгу Билиг», в посольские делегации отбирались люди со знанием иностранных языков, с представительным видом, обладающие знаниями в науке и поэзии, хорошо владеющие оружием, знающие шахматы и другие виды спорта, а главное не пристрастившиеся к алкоголю (Баласагуни, 2600-2665). Очевидно, что Караханиды придавали очень большое значение подготовке и квалификации представителей своей страны.

Еще одной из особенностей в построении отношений между Караханидами и династией Сун был тот факт, что Сунские правители не разрешали многим делегациям приезжать и оставаться в их столице надолго. Согласно М. Биран, это привело к переговорам, направленным на установление регламента такого рода визитам. В 1079 г. пришли к компромиссу, согласно которому не более одного хотанского посольства допускалось в столицу раз в два года. Однако был предоставлен неограниченный доступ к приграничным рынкам в Сичжоу и Циньчжоу. Ближе к концу века посредники обратились к правителям Сун с просьбой снять эти ограничения на том основании, что делегация проехала около 3100 миль. Данные ограничения действительно были сняты до конца правления Северной Сун, другими словами до второго десятилетия XII века (Biran, 2015: 580).

О дипломатических визитах в такие государства, как Ляо, Си Ся и Цзинь имеется очень мало информации. Биран приводит сведения из «Ляо ши» о двух делегациях из «даши» в 1020-1021 гг. и об одном браке между караханидским наследником и китайской принцессой. Биран не сомневается, что под названием Даши здесь подразумеваются Караханиды, так как в письме китайского императора Шэнцзуна Махмуду Газневидскому описывается союз с Кадыр ханом посредством брака представительницы королевского двора с его сыном Чагры тегинем (Biran, 2013: 232). Об этом свидетельствует и Марвази, на которого ссылается Д. Дутураева (Duturaeva, 2022: 117). На эти факты ссылается и Валери Хансен, использовавшая информацию из труда китайского ученого Ху Сяопен (Hansen, 2013: 288).

Из-за недостаточной информации иногда трудно определить, из какой страны прибывали посольские делегации. Согласно сведениям летописей «Ляо ши», в Ляо всего прибыло три делегации. Одна из них прибыла в 924 году во время правления императора Тайдзу, а две другие в 1020-1021 гг. к императору Шэнцзуну. Но неизвестно, из какой страны прибыла первая делегация, так как в «Ляо ши» ее название передается только как «даши». Это могли быть Аббасиды из Багдада или же Саманиды (Duturaeva, 2018: 198).

О посольских делегациях в такие государства, как Си Ся и Цзинь не имеется письменной информации, но есть археологические данные о торговле между этими странами и Караханидским государством. Когда речь идет о торговых отношениях, необходимо помнить, что страны, через которые проходили товары, могли быть просто посредниками, а не производителями самих товаров. По этой причине при находке археологических объектов очень трудно определить место производства и цель появления данного предмета (был ли он преподнесен в качестве дара или был приобретен самим хозяином в качестве товара).

В XII веке региональный баланс среди этих стран претерпел большие изменения. На смену Ляо пришла династия Цзинь (1115-1234), которая завоевала обширные территории северного Китая. В результате Сун была отрезана от торговых путей и была вынуждена полагаться на морские пути. Более того, кидане Ляо бежали в Среднюю Азию и основали Каракитайское государство (1124-1218), которое усилившись, подчинило караханидские каганаты и гаочанских уйгуров. Государство Си Ся использовало эти потрясения в своих целях, укрепив свои позиции в торговле между Востоком и Западом (Biran, 2015: 582).

В изучении торговых отношений XII-XIII веков между Караханидами и государствами времен правления Ляо, Сун, Цзинь и Си Ся существует проблема отсутствия достаточной информации, и реконструировать торговые отношения в этот период является одной из непростых задач. Прежние пути были недоступны, а новые не отличались постоянством и стабильностью. В новых геополитических условиях Хотан утратил свою роль в трансконтинентальном торговом узле. При этом Караханиды продолжали играть важную роль в восточном обмене, который, по всей видимости, поддерживался пристрастием каракитаев к китайским товарам (Biran, 2015: 582).

Большая часть товаров из мусульманской Средней Азии теперь проходила через тангутское государство Си Ся (северо-западный сосед государства Сун), рынки которой стали конечной остановкой караванов. Судя по сведениям официальной истории государства Цзинь – «Цзинь ши», караханидские купцы лишь изредка продолжали ходить на цзиньские пограничные рынки. Продолжительный торговый поток привел к постоянному поселению мусульманских купцов на землях Си Ся, но доказательства существования такого сообщества присущи только монгольскому периоду.

Таким образом, несмотря на имеющиеся дискуссионные вопросы, можно сделать вывод о том, что дипломатические отношения между Караханидами и китаезычными странами развивались в зависимости от геополитической ситуации. Государства Ляо и Сун имели официальные дипломатические отношения с караханидским государством, подкрепляемые последовательными посольскими визитами, а государства Си Ся и Цзинь поддерживали только торговые отношения по ранее существовавшему маршруту.

Следующим объектом интереса в отношениях Караханидов и вышеназванных государств является вопрос даров и товаров, циркулировавших по Шелковому пути между этими странами.

Археологические сведения и письменные источники свидетельствуют о присутствии в Ляо и Сун товаров, произведенных в мусульманских странах, а также китайских товаров в мусульманских землях. Что касается Ляо, то большинство находок в гробницах и пагодах датируются периодом с 1018 по 1058 год, то есть после подписания Шаоюаньского договора между Ляо и Сун в 1005 году. В соответствии с этим соглашением первые получили огромные объемы шелка и серебра из Сун на ежегодной основе. Этот доход позволил Ляо экспортировать большое количество китайских товаров – либо местных продуктов, либо товаров из Сун – на Запад, а также импортировать предметы роскоши. Наиболее распространенным экспортом мусульманских стран, который был обнаружен в гробницах Ляо, являются стеклянные сосуды.

По сравнению с археологическими данными письменные источники раскрывают более широкий круг товаров, многие из которых относились к виду скоропортящихся. По источнику «Цидань гоцзы» («История государства киданей»), существуют предметы, подаренные Ляо государствами на западе: Турфаном, Куча, Хотаном, Даши, Сяоши, уйгурами Ганьчжоу, уйгурами Дуньхуан и Лянчжоу. В список входят нефрит, жемчуг, рога, ладан, янтарь, агатовые сосуды, кованое оружие, обработанные шкуры, три вида шелка, стекло и хлорид аммония, который использовался для плавления металла и для обработки кожи (Biran, 2015: 584). Сами Караханиды как часть кочевого народа, в основном, занимались производством продукции животноводства и разведением скота. По этой причине их собственная продукция, сбываемая на рынках, основывалась на скотоводстве. А остальные товары завозились из других государств.

Д. Дутураева в своей книге пишет о том, что Караханиды отправляли в Сунский Китай свои местные продукты наряду с товарами из других частей мира. Среди подарков, которые они присылали китайскому императору, были животные, такие, как верблюды, лошади, ослы и львы, а также типичные товары кочевой культуры, такие, как седла, уздечки и пояса, украшенные нефритом; тип среднеазиатской парчи и ткань в цветочек; полудрагоценные камни такие, как нефрит, лазурит, зеленый нефрит, жемчуг, коралл, янтарь и слоновая кость; лекарственные и ароматические вещества, такие, как кастореум, ладан, корень костуса, гвоздика, «драконья соль» и минералы, такие, как хлорид аммония и ртуть. Разнообразие этих предметов свидетельствует о том, что Караханиды зарекомендовали себя как основные участники международной торговли в этот период (Duturaeva, 2022: 81).

В книге «Караханидские пути в Китай», кроме общеизвестных маршрутов Великого Шелкового пути, также указывается на существование таких путей, как Янтарный путь (Amber road), Ладановый путь (Francinsense road) и путь Кинхай (торговля чаем и лошадьми). В Китае из-за светлого цвета предпочитали использовать светлый балтийский янтарь, еще его называли славянским. Он импортировался из стран Прибалтики в Хорезм, а оттуда попадал к караханидским торговцам. А ладан производили на Аравийском полуострове, точнее на территории современной Саудовской Аравии. Караханиды были поставщиками лошадей в Сунский рынок и нередко они обменивались на чай сычуаньского производства (Duturaeva, 2022: 203).

«В эпоху Караханидов Янтарный путь из Балтийского региона и Благовонный путь из Аравии не прекращался в Средиземноморье, а продолжался в Среднюю Азию и далее в Восточную Азию. Чайный путь использовался тибетцами не только для перевозки китайского чая в Индию; караханидские купцы также использовали его в направлении Средней Азии и привнесли в регион новую культуру. Торговля товарами на дальние расстояния сыграла значительную роль в формировании политических структур и передаче социокультурных практик между центрами древней цивилизации. Высоко ценимые растительные компоненты, перемещавшиеся по древним маршрутам, такие, как янтарь, ладан и чай не только преображали эстетику и кухню, но также часто играли важную роль в экономическом, культурном и ритуальном контекстах. Караханиды стремились получить доступ и контроль над этими товарами, которые служили

источником большого богатства и политической власти, что привело их к крупным торговым экспедициям, новым торговым путям и даже войнам» (Duturaeva, 2022: 204).

При изучении разновидностей товаров, прибывавших в Китай из Караханидского государства необходимо помнить, что некоторые предметы являлись дарами правителям, господствовавшим в то время. Валери Хансен, ссылаясь на сведения из «Ляо ши», объясняет частые находки в могилах киданьской королевской семьи одних и тех же предметов тем, что в случае смерти представителя дворца, соседние страны присылали дорогие дары в знак почтения умершего (Hansen, 2013: 292). Это, в свою очередь, считалось обязательным для соседних стран для поддержания мирных отношений.

Аня Кинг в своей статье о восточных мусульманских правителях и торговле с восточной Азией пишет, что обмен дарами между правителями было своего рода демонстрацией власти и богатства. Товар, привезенный из дальних стран, ценился тем, насколько издалека он был привезен и насколько диковинным он был в странах восточной Азии. Такая практика наблюдалась между правителями государств Газневидов и Караханидов, где китайские товары были в приоритете (King, 2011: 182). Данный факт означает, что дары и особенность предметов, преподносимых в подарок, являлись маркерами характера отношений между государствами.

Полученные результаты

Таким образом, в данной статье были изучены работы зарубежных исследователей-медиевистов об отношениях между Караханидской династией и Китаем, которые были изданы в промежутке между 2000 и 2022 гг. Изучение караханидо-китайских отношений, рассматриваемые зарубежными учеными, включает в себя: название Караханидов в китайских источниках, проблему происхождения Караханидов, вопрос о дипломатических сношениях, роль и место Великого Шелкового пути в истории Караханидов, дары и товары, циркулировавшие между Караханидами и Китаем.

В вопросе о названии династии в китайских источниках подразумеваются мусульманские государства, которые были расположены к западу от Китая и назывались «даши», «тази», «хейхан». О происхождении Караханидов существуют разные мнения, но в китайской науке доминирует утверждение об их уйгурской принадлежности. Судя по работам зарубежных ученых, дипломатические визиты довольно часто практиковались между Караханидской династией и Китаем, и развивались в зависимости от геополитической ситуации. Касательно Шелкового пути невозможно переоценить его роль в отношениях между государствами и место во взаимообмене всех сфер жизнедеятельности стран.

Выводы

М. Биран, Д. Дутураева, В. Хансен и А. Кинг изучали данные вопросы, в основном, ссылаясь на китайскую историографию и письменные источники династий Сун, Ляо, Си Ся и Цзинь. Но сведения китайских источников не дали более детальной информации,

хотя подтвердили те знания, которые мы получили из арабо-персидских источников до настоящего времени. Для объективного анализа всегда приветствуется изучение различных источников информации из разных стран, по этой причине китайские труды являются одной из важных ниш в исследовании истории Караханидов.

Тем не менее, в караханидо-китайских отношениях существует еще много неизученных вопросов, которые привнесли бы ясность в их историю. К примеру, исследование социально-экономических и культурных аспектов данных отношений дало бы представление об интересах и стратегических планах этих стран.

Литература

- Баласагуни Ю., 1983. Кутадгу Билиг [Благодатное знание]. М.: Наука. 562 с.
- Бартольд В. В., 2020. Тюрки. Двенадцать лекций по истории турецких народов Средней Азии. Москва, Берлин: Директ-Медиа. 212 с.
- Biran M., 2015. Qarakhanid Eastern Trade: Preliminary Notes on the Silk Roads in the 11th-12th centuries. J. Bemann and M. Schmauder, eds., *The Complexity of Interaction along the Eurasian Steppe Zone in the first Millennium CE*. Bonn, BCAA7, pp. 575-95. [Электронный ресурс] – URL: https://www.academia.edu/12303429/Michal_Biran_2015d_Qarakhanid_Eastern_Trade_Preliminary_Notes_on_the_Silk_Roads_in_the_11th_12th_centuries_in_J_Bemann_and_M_Schmauder_eds_The_Complexity_of_Interaction_along_the_Eurasian_Steppe_Zone_in_the_first_Millennium_CE_Bonn_BCAA7_pp_575_95 (дата обр. 15.10.2021).
- Biran M., 2001. Qarakhanid Studies. A View from the Qara Khitai Edge / *Cahiers d'Asie centrale* [En ligne], [Эл.рес.] – URL: <https://journals.openedition.org/asiacentrale/619> (дата обр. 04.03.2020).
- Biran M., 2013. Unearthing the Liao Dynasty's Relations with the Muslim World: Migrations, Diplomacy, Commerce, and Mutual Perceptions / *Journal of Song-Yuan Studies* Vol. 43, pp. 221-251 (31 pages) Published By: Society for Song, Yuan, and Conquest Dynasty Studies. [Электронный ресурс]. – URL: <https://www.jstor.org/stable/43855195> (дата обр. 15.10.2021).
- Campi A., 2020. Symbolic diplomacy of place and space in Eurasia: “multi-vector” vs. “third neighbor” policies-impact of nomadic features on foreign policy strategies of Kazakhstan and Mongolia // *Turkic Studies Journal*, Number 3, Volume 2. P. 53-68.
- Duturaeva D., 2016. Between the Silk and Fur Roads. The Qarakhanid diplomacy and trade / *Orientierungen: Zeitschrift zur Kultur Asiens*. Ostasien Verlag, 28. [Электронный ресурс]. – URL: https://www.academia.edu/34511653/Between_the_Silk_and_Fur_Roads_The_Qarakhanid_Diplomacy_and_Trade (дата обр. 17.10.2021).
- Duturaeva D., 2018. Qarakhanid Envoys to Song China / *Journal of Asian History*, Vol. 52, No. 2. Published by: Harrassowitz Verlag. P. 179-208.
- Duturaeva D., 2022. Qarakhanid roads to China. Brill. [Электронный ресурс]. – URL: <https://brill.com/view/title/61452?contents=editorial-content>.
- Genç R., 1981. Karahanlı devlet teşkilâtı. / İstanbul: Kültür bakanlığı yayınları. 217 s.
- Hansen V., 2013. International Gifting and the Kitan World / *Journal of Song-Yuan Studies*. Vol. 43, pp. 273-302 (30 pages). Published By: Society for Song, Yuan, and Conquest Dynasty Studies [Электронный ресурс]. – URL: <https://www.jstor.org/stable/43855197> (дата обр. 9.10.2021).
- Hidayet N., 1992. Çin kaynaklarına göre Karahanlılar. Yüksek lisans tezi. Ankara. 99 s.
- Hunkan O.S., 2011. Türk Hakanlığı (Karahanlılar). İstanbul: İQ Kültür Sanat yayıncılık. 504 s.

- Караев О., 1983. История Караханидского каганата. X- начало XIII вв. Фрунзе: Илим. 301 с.
- King A., 2011. Eastern Islamic Rulers and the Trade with Eastern and Inner Asia in the 10th-11th Centuries / Bulletin of the Asia Institute. New Series, Vol. 25, pp. 175-185 (11 pages). – [Электронный ресурс]. – URL: https://www.jstor.org/stable/43896143?read-now=1&refreqid=excelsior%3A5c7e5d353c61822e3315f02daf73946a&seq=1#metadata_info_tab_contents (дата обр. 12.11.2021).
- Kochnev B.D., 1996. The Origins of the Karakhanids: a reconsideration. / Der Islam Bd.73, S. 352-357. Walter de Gruyter.

Reference

- Balasaguni YU., 1983. Kutadgu Bilig [Blessed knowledge]. Moscow: Nauka. 562 p. [in Russian].
- Barthold V.V., 2020. Turki. Dvenadtsat lektsiy po istorii turetskih narodov [Twelve lectures about Turkish peoples]. Moscow, Berlin: Direkt-Media. 212 p. [in Russian].
- Biran M., 2015. Qarakhanid Eastern Trade: Preliminary Notes on the Silk Roads in the 11th-12th centuries. J. Bemmann and M. Schmauder, eds., The Complexity of Interaction along the Eurasian Steppe Zone in the first Millennium CE. Bonn, BCAA7. P. 575-95. [Electronic resource]. – URL: Available at: https://www.academia.edu/12303429/Michal_Biran_2015d_Qarakhanid_Eastern_Trade_Preliminary_Notes_on_the_Silk_Roads_in_the_11th_12th_centuries_in_J_Bemmann_and_M_Schmauder_eds_The_Complexity_of_Interaction_along_the_Eurasian_Steppe_Zone_in_the_first_Millennium_CE_Bonn_BCAA7_pp_575_95 (Accessed:15.10.2021)
- Biran M., 2001. Qarakhanid Studies. A View from the Qara Khitai Edge / Cahiers d'Asie centrale [En ligne], [Electronic resource]. – URL: Available at: <https://journals.openedition.org/asiacentrale/619> (Accessed: 04.03.2020).
- Biran M., 2013. Unearthing the Liao Dynasty's Relations with the Muslim World: Migrations, Diplomacy, Commerce, and Mutual Perceptions / Journal of Song-Yuan Studies Vol. 43, pp. 221-251 (31 pages) Published By: Society for Song, Yuan, and Conquest Dynasty Studies. [Electronic resource]. Available at: <https://www.jstor.org/stable/43855195> (Accessed:15.10.2021).
- Campi A., 2020. Symbolic diplomacy of place and space in Eurasia: “multi-vector” vs. “third neighbor” policies-impact of nomadic features on foreign policy strategies of Kazakhstan and Mongolia. Turkic Studies Journal, Number 3, Volume 2. P. 53-68.
- Duturaeva D., 2016. Between the Silk and Fur Roads. The Qarakhanid diplomacy and trade / Orientierungen: Zeitschrift zur Kultur Asiens. Ostasien Verlag, 28. [Electronic resource]. – URL Available at: https://www.academia.edu/34511653/Between_the_Silk_and_Fur_Roads_The_Qarakhanid_Diplomacy_and_Trade (Accessed: 17.10.2021).
- Duturaeva D., 2018. Qarakhanid Envoys to Song Chin. Journal of Asian History, Vol. 52, No. 2. Published by: Harrassowitz Verlag. P. 179-208.
- Duturaeva D., 2022. Qarakhanid roads to China. Brill. [Electronic resource]. – URL: Available at: <https://brill.com/view/title/61452?contents=editorial-content>. (Accessed: 29.03.2022).
- Genç R., 1981. Karahanlı devlet teşkilâtı [The structure of the state]. İstanbul: Kültür bakanlığı yayınları. 217 p. [in Turkish].
- Hansen V., 2013. International Gifting and the Kitan World. Journal of Song-Yuan Studies. Vol. 43 (30 pages). Published By: Society for Song, Yuan, and Conquest Dynasty Studies. P. 273-302. – [Electronic resource]. – URL: Available at: <https://www.jstor.org/stable/43855197> (Accessed: 9.10.2021).

Hidayet N., 1992. Çin kaynaklarına göre Karahanlılar [The Karakhanids in Chinese sources]. Yüksek lisans tezi. Ankara, 1992. 99 p. [in Turkish].

Hunkan O.S., 2011. Türk Hakanlığı (Karahanlılar) [The Turkish Khaganate (The Karakhanids)]. İstanbul: İQ Kültür Sanat yayıncılık. 504 p. [in Turkish].

Karaev O., 1983. Istoriya Karahanidskogo kaganata. X-nachalo XIII vv [The history of the Karakhanid Khaganate. X-the beginning of XIII centuries]. Frunze: Ilim. 301 p. [in Russian].

King A., 2011. Eastern Islamic Rulers and the Trade with Eastern and Inner Asia in the 10th-11th Centuries. Bulletin of the Asia Institute. New Series, Vol. 25. P. 175-185 (11 pages). [Electronic resource]. – URL: Available at: https://www.jstor.org/stable/43896143?read-now=1&refreqid=excelsior%3A5c7e5d353c61822e3315f02daf73946a&seq=1#metadata_info_tab_contents (Accessed: 12.11.2021).

Kochnev B.D., 1996. The Origins of the Karakhanids: a reconsideration. Der Islam Bd.73, P. 352-357. Walter de Gruyter.

А.М. Алмагамбетова

*Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан Республикасы
(E-mail: almagambetova2015@gmail.com)*

Ағылшын тілді шетелдік тарихнамадағы Қарахан-қытай қатынастарын зерттеу мәселелері (2000-2022 ж.а.)

Аннотация. Мақала қазіргі шетелдік авторлардың қарахан-қытай қатынастары мәселелеріне байланысты еңбектеріне тарихнамалық шолу жасауға арналған. Мақала авторы шетелдік беделді басылымдарда соңғы жиырма жыл ішінде жарияланған еңбектерді зерттеген. Мұндай жұмыстардың қатарына ағылшын тілінде жазылған ғылыми мақалалар мен монография жатады. Бұл мақаланың мақсаты – кейінгі орта ғасырлардағы Қарахан мемлекеті мен Қытай империясы арасындағы мемлекетаралық қатынастарын зерттеудегі проблемаларды талдау. Мақала авторы шетелдік зерттеушілер қарастырған түркі-қытай қатынастарының негізгі мәселелерін ашып көрсете алған. Негізгі әдістер ретінде жалпығылымдық әдістер, сондай-ақ салыстырмалы, тарихи-генетикалық және сыни талдау түрлері қолданылған.

Жүргізілген зерттеулер қорытындысы бойынша келесі нәтижелер алынды: қытай дереккөздері араб-парсы қайнарларында келтірілген мәліметтерді растайды және бұл мәселені зерттеуге қатысты одан да гөрі егжей-тегжейлі немесе тың ақпаратты ұсынбайды. Оның үстіне, көрсетілген қарахан-қытай қатынастарында әрі қарай зерттеуді қажет ететін бірқатар мәселелер бар. Мемлекеттер арасында айналымға түскен тарту-таралғылар мен тауарлар ерекше қызығушылық тудырады, олар арқылы бұл зерделенген қатынастардың мәні мен мақсаты да көрініс береді. Тарту-таралғылар мен тауарлардың белгілі бір тізімі және оларды қолданыс мақсаты тараптар арасындағы қатынастардың сипатын танытып, өз кезегінде әрі қарайғы оқиғалардың барысына әсер етеді. Қарастырылып отырған ағылшын тілді еңбектерді Қарахан мемлекетінің сыртқы саясаты проблемаларын, Ұлы Жібек жолының сауда бағыттарын зерттеуде және қарахандықтардың мұсылман мен қытай әлемі арасындағы рөлін талдауда пайдалануға болады.

Кілт сөздер: Қарахан мемлекеті, Қытай империясы, орта ғасыр, дипломатиялық қатынастар, Ұлы Жібек жолы, Ляо, Сун, Си Ся, Цзинь.

A.M. Almagambetova

Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Republic of Kazakhstan

(E-mail: almagambetova2015@gmail.com)

**The study of Qarakhanid-Chinese relations in foreign English-language historiography
(2000-2022)**

Abstract. The article is devoted to a historiographical review of the works of modern foreign authors on the problems of Qarakhanid-Chinese relations. The author of the article has studied the works of the last twenty years published in reputable foreign editions. Such works include scientific articles, monographs written in English. The purpose of this article is to analyze the problems in the study of interstate relations between the Qarakhanid State and the Chinese Empire in the Late Middle Ages. The author of the article managed to highlight the main issues of the Turkic-Chinese relations considered by foreign authors. The main methods used are general scientific methods, as well as comparative, historical and genetic methods and critical types of analyses.

As a result of the conducted research, the following results were obtained: Chinese sources confirm the information that was presented in the Arab-Persian sources and do not contribute more detailed or new information to the study of this issue. Moreover, there are a number of issues in these Qarakhanid-Chinese relations that require further research. Of particular interest is the question of gifts and goods that circulated between States, through which the essence and purpose of the desired relations are also manifested. A certain list of gifts or goods and their purpose demonstrate the nature of the relations between the Parties, which in turn affects the further course of events. The analyzed English-language works can be used in the study of the problems of the foreign policy of the Qarakhanid State, in the study of the trade routes of the Great Silk Road and in the analysis of the role of the Qarakhanids between the Muslim and Chinese worlds.

Keywords: Qarakhanid State, Chinese Empire, Middle Ages, diplomatic relations, the Great Silk Road, Liao, Song, Xi Xia, Jin.

Сведения об авторе:

Алмагамбетова Алия Махашбаевна, докторант, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, аль-Фараби, 71, Алматы, Республика Казахстан.

ORCID: 0000-0002-3168-6610

Автор туралы мәлімет:

Алмагамбетова Алия Махашбаевна, докторант, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Әл-Фараби 71, Алматы, Қазақстан Республикасы.

ORCID: 0000-0002-3168-6610

Information about author:

Almagambetova Aliya Makhashbaevna, PhD student, Al-Farabi Kazakh National University, 71 Al-Farabi ave., Almaty, Republic of Kazakhstan.

ORCID: 0000-0002-3168-6610

ТҮРКІ ТІЛДЕРІ/ TURKIC LANGUAGES/ ТЮРКСКИЕ ЯЗЫКИ

Әлихан Бөкейхан аудармаларының этномәдени ерекшеліктері

Ш. Құрманбайұлы

Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті,

Алматы, Қазақстан Республикасы

(e-mail: sherubaykurmanbaiuly@gmail.com)

ARTICLE INFO

АННОТАЦИЯ

Кілт сөздер:

Әлихан Бөкейхан,
Қыр баласы,
этномәдени
ерекшелік,
бейімделген
аударма, барабар
аударма, дәлме-
дәл аударма,
еркін аударма,
аудармашы,
аударма.

Мақалада Ә. Бөкейхан аудармаларының негізгі тілдік ерекшеліктері қарастырылады. XIX ғасырдың екінші жартысындағы Ы. Алтынсарин, А. Құнанбайұлының алғашқы аударма үлгілері мен XX ғасыр басындағы Ә.Бөкейхан аудармаларының ұқсастықтары мен айырмашылықтары негізінде аудармадағы сабақтастық, дәстүр жалғастығы көрсетіледі. Қыр баласы (Ә. Бөкейханның псевдонимы) аудармаларының жалпы сипаты мен өзіне тән этномәдени ерекшеліктері айқындалады. Оның ресми аудармаларындағы орысша сөздердің орнына қолданған қазақ дүниетанымына тән атаулардың берілу уәжі дәлелденеді. Аудармашы қаламынан туған мәтіндерді түпнұсқасымен салыстыра талдау арқылы оның аударма түрі мен аудару әдісін таңдау себептері анықталады. Шығармашыл тұлғаның сол әдісті таңдауына себеп болған түпкі мақсаты мен көздеген мүддесіне сәйкес аудармадағы шығармашылық еркіндігінің сыры, тәржімешілік тәжірибесінің табиғаты ашылады. Ә. Бөкейхан мен А. Байтұрсынұлының және XX ғасыр басында аудармамен айналысқан замандас қаламгерлердің орыс тіліндегі әдебиеттерді аударудағы ортақ ұстанымы, олардың отандық аударматанудың арнаулы сала, мамандық ретінде қалыптасуына қосқан үлесі бір-бірімен тығыз байланыста сөз болады. Сөйтіп қазақ аударма ісі тарихының XX ғасыр басындағы жай-күйі, кезеңдік сипаты дәл сол уақытта аудармамен жүйелі түрде айналысып, өнімді еңбек еткен алаш зиялыларының көрнекті өкілі Ә. Бөкейхан аудармалары негізінде талданып-таразыланады. Әлиханның аудармадағы Ыбырай, Абай дәстүрін жалғастырумен қатар оны жаңа сатыға көтеріп, дамытқан, отандық аударматануда өзіндік орны бар шығармашыл тұлға екендігі көптеген тілдік дерек пен ол таңдаған, тәржіме барысында пайдаланған аударма тәсілдері арқылы дәлелденеді.

XFTAP 16.21.33

DOI: <http://doi.org/10.32523/2664-5157-2023-2-122-137>

Received 27 March 2023. Revised 30 March 2023. Accepted 29 May 2023. Available online 30 June 2023.

For citation:

Sh. Kurmanbaiuly Ethnocultural features of Alikhan Bukeikhan's translations // Turkic Studies Journal. – 2023. – Vol. 5. – No 2. – P. 122-137. DOI: <http://doi.org/10.32523/2664-5157-2023-2-122-137>

Дәйексөз үшін:

Ш. Құрманбайұлы Әлихан Бөкейхан аудармаларының этномәдени ерекшеліктері // Turkic Studies Journal. – 2023. – Т. 5. – № 2. – 122-137 б. DOI: <http://doi.org/10.32523/2664-5157-2023-2-122-137>

Кіріспе

Аударматанудың қазіргі даму деңгейі мен айқындалған талабы тұрғысынан қарағанда, аударма мәтін түпнұсқаға толық сәйкес келуге тиіс. Яғни аударылған мәтіннің түпнұсқаға мазмұндық, құрылымдық, стильдік тұрғыдан дәлме-дәл сәйкес келуіне, теңтүпнұсқалылыққа, аутенттілікке баса мән беріледі. Бұларды аударма мәтінге қойылатын негізгі талаптар деуге болады. Осы талаптарды негізге ала отырып, кейбір зерттеушілер мен филолог мамандар ХХ ғасыр басындағы еркін аударылған аударма мәтіндерге бүгінгі талап, аударматанудың қазіргі деңгейі тұрғысынан қарап, оларда дәлдік жетіспейді деп санайды. Мәселеге бұлай қарау арқылы аударматану теориясы мен тәжірибесінің даму, қалыптасу тарихын ғылыми-лингвистикалық тұрғыдан шынайы зерделеп, объективті бағалау қиын. Біздіңше, қазақ аудармасының даму тарихын таразылауда әр кезеңнің келбеті, уақыт талабы, қазақ қоғамының сол кезеңдердегі жай-күйі, мәдени-білім деңгейі мен соған сәйкес ұлт зиялыларының алға қойған мақсат-мұраттары сөзсіз ескерілуі қажет. Сонда ғана біз аударматанудың ғылым ретінде қалыптасуы мен оның кәсіп ретінде танылып, тәжірибесі орнығуының кезеңдік ерекшеліктері мен ғасырлық даму жолын талдап-таразылап, саралау мүмкіндігіне ие бола алсақ керек. Бұл тұрғыдан келгенде, ХІХ ғасырдың екінші жартысындағы Ы.Алтынсарин мен Абай қаламынан туындаған алғашқы аудармалардан бастап, ХХ ғасыр басындағы қазақ зиялыларының барлық аударма еңбектері хронологиялық тұрғыдан рет-ретімен, жүйелі түрде зерттелгені жөн.

Материалдар және зерттеу әдістері

Зерттеу жұмысын жүргізу барысында негізгі материал ретінде Ыбырай Алтынсарин, Абай Құнанбайұлы, Әлихан Бөкейхан, Ахмет Байтұрсынұлы сынды ұлы тұлғалардың аударма еңбектері, түпнұсқа қолжазбалары, аударматанушы ғалымдардың зерттеу монографиялары мен мақалалары, көркем аудармалар, тарихи деректер пайдаланылды. Жұмыста салыстырмалы, салыстырмалы-тарихи зерттеу, салыстыру, талдау, сипаттау, қорытындылау әдісі қолданылды.

Тақырыптың зерттелу дәрежесі

Аударма тарихының бұл кезеңін түгендеуге үлес қосып, алғашқы аударма үлгілерінің ерекшеліктерін анықтауға арналған М.Әуезов, Қ.Жұмалиев, Ж.Бісмағұлов, Ә.Сатыбалдиев бастаған бірқатар ғалымдардың зерттеу еңбектері, ғылыми мақалалары бар. Бірақ бұл кезең аудармалары түбегейлі зерттеліп болды деуге ертерек. Әлі де нақтылайтын, басын ашатын, жан-жақты әрі тереңірек қарастыратын мәселелер аз емес. Аударма мұрасы түгенделіп, әдеби-лингвистикалық тұрғыдан арнайы қарастырылып, аудармашылық шеберлігі, тәржіме тәжірибесі мен өзіне тән тілдік-стильдік ерекшелігі жөнінде тиісті деңгейде айтылмай келе жатқан белгілі қалам иелері де жоқ емес. Сондай тұлғалардың бірі – Әлихан Бөкейхан.

Әлихан Бөкейхан – Ыбырай мен Абайдан кейін олар бастаған істі жалғастырып, ХХ ғасыр басында аудармамен айналысқан көрнекті алаш зиялысы. Бұл кезеңде Шәкәрім,

А.Байтұрсынұлы, Ж.Аймауытұлы, М.Жұмабаев, М.Әуезов, С.Көбеев сияқты көрнекті қаламгерлер орыс және әлем классиктерінің еңбектерін орысшадан қазақшаға аударды. Әсіресе көркем шығармалар көбірек аударылды. Сонымен қатар 20-жылдары пән оқулықтары мен ғылыми, ғылыми-танымдық еңбектер де қазақшаға аударыла бастады. Міне, осы істің қайнар бастауында тұрған, басы-қасында болған алаш зиялысының бірі ғана емес, бірегейі, ең көрнекті өкілі – Әлихан Бөкейхан. Сондықтан да ірі тарихи тұлға шығармашылығының осы қырына жете назар аударылуы қажет.

Аударма жасау ісінде қазақта Қыр баласының алдында сайрап жатқан сара жол, үлгі алатындай үлкен аудармашылық мектеп, қалыптасқан дәстүр, мол тәжірибе, ол ұстанатындай айқындалған, бекіген аудару қағидаттары болды деу қиын. Орысшадан қазақшаға аударудың оған дейінгі тәжірибесі туралы сөз болғанда, Ыбырай мен Абайдың, Шәкәрімнің қадау-қадау аударма еңбектерін ғана атай аламыз. Аз да болса осы аударма үлгілері алғашқы тәржіме тәжірибесі, әлі игерілмей тың жатқан алқапқа, жаңа салаға салынған соны соқпақ еді. Сол соқпақты кеңейтіп, бұл істі жалғастырған және аудармашылықты арнайы кәсіп, мамандық ретінде қалыптастыруға негіз қалаған Ә.Бөкейхан, А.Байтұрсынұлы, Ж.Аймауытұлы бастаған алаш оқығандары ізашарларының еңбектерін ескерусіз қалдырмағаны анық. Сонымен бірге ХХ ғасыр басында аудармамен айналысқан замандас қаламдастардың, алаш білімпаздарының да бір-бірінен үйреніп, өзара тәжірибе алмасқаны сөзсіз. Ә.Бөкейхан да солардың бел ортасында болды. Олар отандық аударматанудың іргесі жаңадан қаланып, аудармашылық кәсіптің жеке сала ретінде дамып тармақтала бастаған алғашқы кезеңінде қатарласа, қанаттаса еңбек ете жүріп шыңдалған шығармашыл тұлғалар болды. Қазақ ренессансын туғызып, қалғып кеткен қазақ даласын қайта оятып, қайта өрлеткен алаш оқығандарының қай-қайсы да ізденімпаз, шетінен білімдар, шетінен талантты еді. Сол себепті олардың бір-біріне берері де, бір-бірінен алары да аз болған жоқ. Елдік, еркіндік үшін жан аямай күресе жүріп, қазақ даласына білім шуағын шашып, ғылым сәулесін сепкен үркердей топтың арасынан маңдайы жарқырап ұлт көсемі Әлихан мен ұлт ұстазы Ахметтің шығуы кездейсоқ құбылыс емес. Ғасыр басында олар қалыптастырған құнарлы да қуатты ғылыми-шығармашылық орта ұлтымызға М.Жұмабаев, Ж.Аймауытұлы, Х.Досмұхамедұлы, Е.Омаров, Ә.Ермеков, Қ.Кемеңгерұлы, М.Дулатұлы сынды ірі оқымыстыларды, аса дарынды шығармашыл тұлғаларды берді.

«Қазақ өмірінде көркем аударма (орысшадан қазақшаға аудару) тарихының алғашқы бетін Ы.Алтынсарин ашты» (Сатыбалдиев, 2008: 14). Ұлы ағартушы Ы.Алтынсарин аударма жасауда ең алдымен педагог ретінде бала тәрбиесіне қажетті тәрбиелік, тағылымдық мәні жоғары, көлемі шағын шығармаларды аударуды мақсат етті. Соған сәйкес Ыбырай аудармаларының негізгі тақырыбы – еңбек, еңбекқорлық, адалдық, кішіпейілділік, әділдік, үлкенге құрмет көрсету болды. Ал Абай ақын ретінде көркемдік деңгейі биік, орыстың ірі ақындарының поэзиялық шығармаларын аударды. Негізінен А.Пушкин, М.Лермонтов, И.Крыловтың 50-ден астам өлеңін аударғаны белгілі.

Аудармамен айналысқан алаш оқығандары Ыбырай мен Абай аудармаларымен таныс болды. Тыңға түрен салған тұңғыштардың ізденістері, азды-көпті тәжірибесі мен бұл жолда ұстанған бағыт-бағдары ізін жалғастырушыларға ой салғаны, бастау көзі болғаны сөзсіз.

Бұл жерде біз әсіресе Торғай топырағында туып, аға тәлімгерінің ұстаздық жолын жалғастырған Ахметтің Ыбырай еңбектерін терең танып, одан тәлім ала отырып, ол салған соқпақты сара жолға айналдырып, оның педагогикалық және тіл-әдебиет саласындағы ізденістерін жаңа деңгейге көтеріп, жеке пән, дербес ғылым саласы ретінде дамытқанына еш күмәніміз жоқ. Соның ішінде олардың аударма саласындағы ұстанымдарында да сабақтастық, үндестік бар деп білеміз. Оған көз жеткізіп, дәлел айту үшін алдымен Ы.Алтынсарин еңбегіне жүгініп, оның ой-тұжырымдарына тереңірек үңілген орынды.

Орыс тілінен қазақшаға аударуды алғаш қолға алып, «Нені және қалай аудару керек?» деген сұраққа ең алғаш жауап іздеген Ыбырай ойланып-толғана келіп, өзіндік тоқтам жасайды. Ол алдымен аударуға тиісті шығармаларды іріктеп, таңдап алуда басшылыққа алатын негізгі ұстанымын анықтайды.

Ы.Алтынсарин «Қазақ хрестоматиясының» («Киргизская хрестоматия») алғы сөзінде былай деп жазады: «Кітапта берілген әңгімелердің ең алдымен қазақ рухында (түпнұсқада: в духе киргизов – ШҚ.) болуын қаперге алдым. Сондықтан да әңгімелерді таңдап алу едәуір қиындық келтірмей қоймады. Әрбір жеке мақала (әңгіме, шығарма – Ш.Қ.) жөнінде жан-жақты ойлану қажеттілігі туындады» (Алтынсарин, 1879: IV).

Зер сала қарасақ, осындағы «қазақ рухында» деген тіркесте үлкен мән жатыр. Хрестоматияны құрастырушы оған енетін әңгімелердің ең алдымен қазақ рухына сай болуына баса назар аударған. Оның ондай әңгімелерді таңдауда қиындыққа тап болуының себебі де осы таңдауынан туындап отыр. Өйткені қанша жерден шебер, білімді, жазғандары өте мазмұнды болғанымен ол аударуды көздеп отырған шығармалардың авторлары – өзге мәдениет өкілдері. Сондықтан олар дүниеге өздері сусындаған мәдениет тұрғысынан, өз ұлтының таным-түсінігі, дәстүр-салты тұрғысынан қарайды. Жалпыадамзаттық құндылықтар туралы сөз қозғағанның өзінде олардың жазғандарында өз ұлтының болмысы, дүниетанымы, мінез-құлқы көрініс тауып жатады. Мұндай өзгешеліктер болмаса, этнография, этнология, этнопсихология, этнопедагогика, этномәдениеттану, этнолингвистика сияқты ғылым тармақтары туындамаған болар еді. Қазақ баласының қамын ойлап, оған білім мен тәрбиені қоса беруді көздеп отырған ұлы ағартушы-педагог Ыбырай Алтынсарин өз этносының өзгешелігін, төл қасиеттерін жақсы білгендіктен, соны ескергендіктен және оның сақталуын, бұзылмауын қалағандықтан, ұлтының болмысына лайық, сұранысын өтейтін, жанына жақын келетін, ол жатсынбай қабылдайтын рухани азық іздеп қиналған. Рух – рухани күш, ішкі қуат, ішкі сенім. Қазақ рухы – қазақтың жаны. Міне, ұстаз Ыбырайдың халқына, халқының болашағы саналатын жас буынға қазақ рухындағы дүниелерді беруге баса назар аударып, бұл талапты бірінші орынға шығаруының сыры осында жатыр.

Хрестоматия түзуші автордың осы алғы сөзіндегі: «Қазақ халқы – бұзылмаған халық, оның ұмтылыстары бір белгіленген тар шеңбермен шектелмейді, ол еркін ойлайды» (Алтынсарин, 1906: III) деген пікірі де ағартушының негізгі ұстанымы мен ол жөніндегі біздің осы пайымымызды да растай түседі. Ол таза болмысын сақтап, бұзылмай келген, өзіндік еркін ойлау қабілетінен айрылмаған халқына жат түсінік таңып, оны бөтенше ойлауға тәрбиелеп, этникалық төл сипаттарынан айырғысы келмейді. Ы.Алтынсарин аудармаларының бір жарым ғасыр өтсе де еш құнын жоймай, қазақ баласына қызмет етіп келе жатқандығы олардың адамгершілік, ізгілік, адалдық, әділдік дәнін егуші, бала

жасына лайық, тәрбиелік мәні зор болуымен қатар олардың қазақ танымына барынша бейімделгендігін де ескермеске болмайды.

Ыбырай қазақ рухына жат емес әрі өзінің педагогтік-ағартушылық мақсатына сай келетін тағылымды туындыларды Л.Н. Толстой, И.А. Крылов, И.М.Паульсон, К.Д. Ушинский еңбектері арасынан таңдап алғаннан кейін барып, оларды аударады. Аударғанда ол керек жерінде дәлдікті сақтаумен бірге, түпнұсқаның көп жерін еркін аударады.

Аудармадағы дәлдік пен еркіндік туралы сөз қозғағанда, осы XIX ғасырдың екінші жартысында жасалған Ыбырай, Абай аудармалары мен XX ғасыр басындағы алғашқы аударма үлгілерінен көп мысал келтіруге болады. Тек Ыбырайда ғана емес, Абай аудармаларында да дәлдікпен қатар түпнұсқаға байланбай еркін аударған тұстар аз емес. Ыбырай, Абай аудармалары жөнінде сөз еткен белгілі ғалымдар мәселенің бұл қырына да назар аударып, зерттеулерінде атап өтті.

Мәселен, Қ.Жұмалиев Ыбырай аудармалары туралы былай деп жазады: «Ол әңгімелерді аударғанда Алтынсарин барлық жерде түпнұсқасын бұлжытпай, сол күйі аударуды принцип етіп қоймаған. Кейде тақырыбын, кейде сюжетін кейде баяндау әдісін өзгертіп, қайткен күнде де қазақ өміріне жақындатып, қазақ балаларына түсінікті баяндауды негізгі нысанасы еткен» (Жұмалиев, 1948: 53).

Көрнекті әдебиетші ғалым Қ. Жұмалиев «қайткен күнде де қазақ өміріне жақындатып, қазақ балаларына түсінікті баяндауды негізгі нысанасы еткен», – деп, аудармашының басты ұстанымын дұрыс атап көрсетіп отыр.

Ал Абай аудармаларына қатысты бір еңбегінде М. Әуезов: «Абай өзі сүйген орыс классиктерін кейде дәл, кейде еркін аударып отырса да, әр кезде барынша көркем, шебер өлеңнің үлгісін берген. Бұл жөнінде ақынның ізденуі, өзіндегі тіл байлығы мен ірі талант, ерекше ынта, зер салуы өзгеше көрінеді» (Әуезов, 1985: 7), – десе, келесі зерттеуінде осы пікірін одан да нақтылай түсіп: «Абай аударған «Евгений Онегин» - ол шығарманың өзі емес, Абайға керекті болған тұқылы ғана болып шығады. Бұның себебі Абайдың бұл шығармаға өзінше бір өзгеше мақсатпен келуінен туған. ...Осымен қатар Татьяна, Онегин хатының өздерін аударуда да Абай не Крыловты, не Лермонтовты аударғандары сияқты дәлшілдік әдеттерін қолданбайды» (Әуезов, 1985: 13), – деп жазады.

Ғалымдар атап көрсетіп отырғанындай, алғашқы аударма үлгілерінде дәл аударылған тұстармен қатар еркін аударылған жерлер де аз ұшыраспайды. Жалпы 30-жылдардан кейінгі және одан бергі кезеңдегі аударылған еңбектер мен өткен ғасыр басындағы аудармалардың мәтіндерін салыстырсақ, алғашқыларының басым бөлігі еркін аударылғандығы айқын көрініп тұрады.

Зерттеушілер арасында тіпті Ыбырай аудармаларын түпнұсқадан мүлде бөлек, қайта жазылған авторлық төл шығарма деп танитындар да бар. Мысалы, әдебиетші ғалым Д.Ысқақұлы мынадай тұжырым жасайды: «Ы.Алтынсариннің орыс әдебиетінен жасаған аудармаларының көпшілігі тым еркін. Кей аудармаларының еркіндігі соншалық – оның қай бір шығармаларының қайсысы төл туынды, қайсысы тәржіме екендігін айырудың өзі қиынға түседі. Демек, Ы.Алтынсарин орыс әдебиетінен шығармалар аударды десек, онда оның барынша еркін жасалғандығын баса айтамыз. Ал шындығына келгенде, Ыбырай аудармаларының тақырыбын орыс жазушыларынан алды демесек, іс жүзінде түпнұсқаға

сәйкес келмейтін, тәржімеге қойылатын талаптарға жауап бере бермейтін, мүлдем жаңадан, қайта жазылған көркем шығарманы көреміз» (Ысқақұлы, 2012: 185).

Аударма мәтінге бүгінгі күн талабы тұрғысынан қарағанда, Ыбырай аудармаларын «тәржімеге қойылатын талаптарға жауап бере бермейтін» немесе толық жауап бермейтін, төл туынды деп тануға да болатын шығар. Дегенмен олардың бастапқы авторлары бар аударма еңбектер екені мәлім. Олай болса «Неліктен Ыбырай түпнұсқаны қатаң сақтамай, шығармашылық еркіндікке барды?» деген сұраққа жауап іздеуге тура келеді.

Бұл сұрақтың да жауабын ұстаз аудармашының алға қойған мақсатынан, өз айтқанынан табуға болады. Хрестоматияның алғы сөзінде: «Біріншіден, бұл еңбекті құрастырғанда мен оның біздің ана тіліміздегі әзірге жалғыз әрі тұңғыш кітап ретінде орыс-қазақ оқу орындарында тәрбиеленіп жатқан ұлдармен қатар жалпы халық жаппай оқитын кітап болуын қаладым», – (Алтынсарин, 1879: IV) дейді.

Хрестоматияны құрастырушы кітаптың оқушылар ғана емес, жалпы көпшілік қауым қиындықсыз түсініп оқи алатын еңбек болуын көздегендіктен, өзі айтқан еркін ойлы халқына еркін аударылған, қазақ танымына бейімделген мәтін ұсыну қажет деп тапқан. Дәлірек айтқанда, аудармашы қабылдаушының ақпараттық қорын ескере отырып, прагматикалық бейімдеуге көбірек барған.

Ыбырайдың аудармашылығы мен орыс тіліндегі мәтіндерді қазаққа бейімдеп беру әдісін Ахмет Байтұрсынұлы да жалғастырды. А.Байтұрсынұлының 1909 жылы Петерборда алғаш баспа бетін көрген әйгілі орыс мысалшысы И.А.Крыловтан аударған «Қырық мысалы» түгелдей тәржімеден тұрады. Оның аудармаларының арасында дәлме-дәл аударылғандары да, бейімделіп аударылғандары да бар. Дегенмен Ахаңның аудармаларын зерттеген ғалымдардың көпшілігі онда сюжет сақталғанмен, Ыбырайдағы секілді еркіндік басым екенін айтады. А.Байтұрсынұлы аудармаларын арнайы зерттеген Ж.Ысмағұлов оның И.Крыловтан аударған мысалдары туралы: «Бұл шығармаларды Ахаң түп-түгел қазақ ортасына алып келеді де, ғибраттық тұжырымдарын түп-тура қазақ қауымының шындығына бейімдеп, айтар үкімін өз тарапынан айтады. Кейде тіпті түпнұсқадағы оқиғаны өз ойына тиек етіп қана алады. Сондықтан мұндай еңбекті аударма деуден гөрі ұқсас сюжетке құрылған төл туынды деп айтуға болар еді», – (Ысмағұлов, 1990: 5) десе, ахметтанушы ғалым Ө.Әбдиманұлы: «Байтұрсынұлы өз аудармаларында Крылов ұсынған композицияларды сақтай бермейді... Крылов мысалдарының Ахмет аудармасын төл туындымыз деуге үшінші негіз олар қазақ өміріне бейімделіп, сахара тіршілігіне үйлестірілуінде. Қазақ тұрмысына сай емес образдар мен есімдер халқымызға тән бейнелермен ауыстырылған», (Әбдиманұлы, 2017: 102) – деп жазады.

Басқа да бірқатар зерттеушілер осыған ұқсас пікірлер айтады. Олардың бәрін тізбей ортақ түйіндерін жинақтай айтқанда, зерттеушілер тұжырымдары аудармадағы Ыбырай ұстанымының Ахметтен де айқын көрініс тауып отырғанын растайды.

Талдау

Аудармадағы дәл осындай сабақтастық Ә.Бөкейханнан да айқын байқалады. Қыр баласының қаламынан туған аударма мәтіндерде де түпнұсқамен толық сәйкес келетін

дәлме-дәл аударылған бөліктер де, еркін аударылған тұстары да кездесіп отырады. Оның бір еңбекті аударып отырғанда бірде дәлме-дәл аудару әдісін қолданып, енді бірде аудармашылық еркіндікке баруының себептері айқындалса, аудармашы ұстанымы да белгілі болады.

Әлихан жастайынан орыс тілінде білім алған, орыстілді ортада көп жүрген, орыс тілін кәсіби қызметінде еркін пайдаланған, қазақ оқығандарының арасындағы орыс тіліне ең жетік зиялылардың бірі болды. Оның Қарқаралыдағы орыс-қазақ бастауыш мектебі мен үш жылдық қалалық кәсіптік училищеде оқып, кейін Омбы техникалық училищесі мен Санкт-Петербургтегі ормантану институтын бітіріп, жоғары білім алғаны белгілі. Ол орыстың көркем әдебиет тілін ғана емес, ғылым, техника, экономика, БАҚ тілін де өте жақсы меңгерген, жан-жақты білім алған жоғары білімді маман. Соған сәйкес оның қаламынан шыққан аудармалардың тақырыбы да, түрі де, жанры мен стилі де әралуан. Оны нағыз кең тынысты аудармашы деуге болады. Осындай әлеуетінің арқасында ол көрнекті әлем және орыс классиктерінің көркем шығармаларын да, ғылыми, ғылымтанымдық, саяси, оқулық әдебиеттерді де, публицистикалық еңбектерді де ана тіліне аударды. Қажет жерінде ол қазақшадан орысшаға да еркін аударма білді. Осының бәрі Қыр баласының аудармаға атсалысқан өзге замандастарынан өзіндік ерекшелігі мен өресінің биіктігін, білімінің ауқымын, айрықша қарым-қабілетін де көрсетеді.

Сонымен қатар Қыр баласы шет тілдерін де білгендіктен, сол кезеңдегі аудармаға қатысты батыс, орыс ғалымдарының еңбектерімен, аударма мәтінге қойылатын талаптармен, орыс қаламгерлерінің аудармаларымен де таныс болды. Еуропа тілдерінен орысшаға аударылған көркем шығармалар мен ғылыми еңбектерді, оқулық әдебиеттерді де жақсы білді және солардың бірқатарын қазақ тіліне өзі аударды. Өзіне өте мұқият, жан-жақты білім иесі Ә.Бөкейхан оларды қазақ тіліне аударарда сол мәтіндердің түпнұсқадан орысшаға қалай аударылғанына назар аудармауы, мән бермеуі мүмкін емес. Сондай дәлме-дәл аударылған еңбектерді де, аударманың әдістерін де, аударма мәтінге қойылатын талаптарды да көріп-біліп, солай аударуға қабілеті толық жете отырып, кейде неге ол аударма барысында түпнұсқаны сақтамай еркін аударды? Бәрін біле тұра солай істегендіктен, мұны саналы әрекет, мақсатты түрде таңдалған тәсіл деуден өзге түйін жасаудың қисыны келмейді. Ендеше оның бұл саналы қадамға неліктен барғанын анықтау қажет.

Аударматанушылар арасында аудармашы еркін аударуға түпнұсқа тілді (немесе делдал тілді) жетік білмеуден немесе авторды дәл аударудан гөрі өзіне оңай болу жағын ойлағаннан барады деп пайымдаушылар да бар (Denmukhametova, Yusupova, Oner, 2022: 48-55). Мұндай біржақты пікірмен келісу қиын. Жалпы ондай аударма мәтіндерінің де болатынын, ондай аудармашылардың кездесетінін жоққа шығаруға болмайды. Алайда түпнұсқаға толық сәйкес келмейтін мәтіндердің барлығын осы себептермен ғана еркін аударылған деп кесіп айту негізсіз. Түпнұсқа тілді тамаша білетін немесе өзіне қолайлы жеңіл жолды таңдамаған аудармашы да басқа себептермен түпнұсқадан саналы түрде ауытқып, оған өзгерістер енгізуі мүмкін. Бұл жөнінде білікті аударматанушы ғалым, шебер аудармашы Ж.Ысмағұлов Абай аудармаларын мысалға келтіре отырып, өте дәлелді, дұрыс пікір айтқан: «Пушкинде Татьяна Онегинді аптасына бір көрсем де риза болар едім дейді. Ал Абайда: «Айына бірер көрсем де», – деп тұр. Сонда Абай апта

мен айды айыра алмағаны ма? Жоқ, олай емес, сөздің мағынасына тереңірек үңілейік. Отырықшы елде күн сайын бірін-бірі сан рет көретін шағын деревняның адамдары үшін аптасына бір көру – әжептәуір мерзім. Ал көшіп жүріп, малдың өрісіне қарай әр таудың қуысында, алыс ормандарды немесе өзен-көлдерді сағалап бір-бірінен алыс отыратын ауыл адамдары апта түгіл айында бір көріссе де тәуба дер еді», (Ысмағұлов, 2006: 63) – деп жазады.

А.Пушкиннің «Хоть редко, хоть в неделю раз, В деревне нашей видеть вас» деген өлең жолдарындағы «неделя» сөзін Абайдың «ай» деп өзгерту себебін ғалым осылай дәйектейді. Ә.Бөкейхан аудармаларындағы мұндай мысалдар төменде келтірілді.

Өзі аударма жасап отырған орыс тілін жетік меңгерген, қажет деп тапқан жерінде дәлме-дәл аударудың жарқын үлгісін көрсете білген қыр баласының аудармаларында түпнұсқаға сәйкес келмейтін мәтін бөліктерінің кездесетініне қарап, оған жоғарыдағыдай мін таға алмаймыз. Екіншіден бүкіл саналы ғұмырында, саяси, кәсіби қызметінде де әр ісіне асқан жауапкершілікпен қарап, табандылығымен, қайсарлығымен танылған тарихи тұлғаны аудармаға келгенде оңай жол іздеді деу де қисынсыз.

Еркін аудармада әдетте бастапқы мәтіннің түпнұсқадағы қалпы толық сақтамай, жалпы мазмұны беріледі. Мұндай аудармада түпнұсқаның стилі мен формасы да түрлі дәрежеде өзгереді, мазмұнын да дәлме-дәл беру мақсат етілмейді. «Ә.Бөкейхан қаншалықты еркін аударды?», «Түпнұсқа мәтінге қандай дәрежеде өзгеріс енгізді?» дейтін мәселеге келсек, аудармашының негізінен мәтін мазмұнын мен құрылымын, сюжетін сақтай отырып, мейлінше дәлме-дәл аударғанын атап айтуымыз қажет. Алайда ол мәтіннің қажет деп тапқан бөліктерін үнемі өз тарапынан қазақ оқырманына бейімдеп отырады.

Ә.Бөкейхан аудармаларының мәтіндеріне мән берсек, оның дәлме-дәл аударған жерлері басым. Ол – болмысынан ғылыми дәлдікті, нақтылықты ұнататын, шамалап, жуықтап айтып-жазуды жаны қаламайтын, шұбалаңқылықты, көпсөзділікті жек көретін тұлға. Алайда оның аудармаларын тұтастай алып қарағанда бейімделген аударма, барабар аударма (толыққанды аударма) үлесі басым деуге негіз мол. Себебі қай аудармасын алып қарасақ та, онда бастан-аяқ дәлме-дәл аударма талаптарын қатаң орындап, түпнұсқа мәтінге бағынышты болып отырмайды. Орыс тілін жетік меңгерген, оның тереңіне бойлап, ұңғыл-шұңғылына үңіле алатын, мәтін астарында жасырынып жатқан ақпаратты да ұға білетін, стиль ерекшеліктері мен талаптарын жақсы ажырата алатын білім иесі Әлихан Бөкейхан дәлме-дәл аударуға толық мүмкіндігі бола тұра неліктен кейде осындай қадамға, адекватты аудармаға, бейімдеп аударуға барды? Мұның сырын аударма талаптары мен аудармашы ұстанымының сәйкесу-сәйкеспеуін салыстыра айқындасақ қана ашуға болады.

Дәлме-дәл аударманың негізгі мақсаты түпнұсқа тіл мәтініндегі барлық ақпаратты сол күйінде жеткізу. Аудармашы қыр баласы бұл мақсатты жақсы біледі әрі оны барынша орындауды көздейді. Алайда дәлме-дәл аудармада мәтін аударылған тілдің оқырманына, адресаттың қабылдауына бейімделмейді. Қайта түпнұсқаның пәндік-логикалық мазмұнын барынша сақтай отырып, аударылған тілдің жанрлық-стильдік қалпынан, стильдік және тілдік нормаларынан ауытқуға рұқсат етілдеі. Міне, дәл осы талапқа келген кезде аудармашыда мүдде қайшылығы пайда болады. Өйткені ол ең алдымен өзі қызмет етіп отырған елді, сол елдің тілін, мәдениеті мен наным-сенімін

құрметтеп, сақтау және соған лайық өнім ұсыну қажет деп санайды. Әлихан Бөкейхан қандай аударма жасаса да, түпнұсқаны мағыналық-формалық тұрғыдан барынша дәл жеткізуді мақсат ете отырып, адресатты ойлайды. Ал оның адресаты – қазақ қауымы. Бейімделген аударма мен барабар (адекватты) аударма талабы бойынша адресаттың әлеуеті, талап-тілегі мен қабылдау мүмкіндігіне қарай мәтінді өңдеуге, оған өзгеріс енгізуге болады. Осы талап қазақ жұртының қамын жеп, оның мәдениеті мен тілінің таза сақталуын көздеп өткен ұлт зиялысының мүддесіне сай келеді. Тек осы себеппен ғана ол бір шығарманы басынан аяғына дейін дәлме-дәл аударып, аударманың осы түрінің талабын бұлжытпай орындап отырмай, мәтіннің кейбір жеріндегі өзге мәдениет пен өзге тілге тән ерекшеліктерді өз ұлтының танымы мен тілінің табиғатына икемдеуге мүмкіндік беретін аударма түрін – бейімдеп аударуды, барабар аударманы таңдайды.

Аудармашы шығармашылық үдерісінде ешқашан өзіне жеңіл, қолайлы жолды іздемеген, ол тек аударманы оқырманына лайықтап беруді ғана ойлаған. Яғни, аудармашы Қыр баласы өз аудармаларында бейімдеп аудару әдісін мақсатты түрде қолданады. Олай етпеген аудармашыларды сын тезіне алады. Мәселен, Ю.Вагнердің «Су туралы әңгімелер» кітабының қазақшасы туралы: «Жазушы (аудармашы А.Байтасұлы – Ш.Қ.) Вагнерге мұрнын тесіп, көшке тіркелген тайлақтай еріп, 44, 45-беттерде Ленинградты, ондағы патша заманындағы ерлерді байлап, матап салатын қорғанды салған жерге Нева өзені құмды, топырақты, тозаңды жиғанын жазады». Одан әрі ол қазақ даласындағы Әмудария, Ырғыз, Қабырға, Торғай, Шідерті, Өлеңті, Қылшақты, Мойынты, Жәмші, Тоқырауын сияқты өзендерді мысалға келтіріп, «Тарбағатайдың терістігіндегі, Шыңғыстың терістік шығысындағы өзендердің көрген күні де осы. Қазаққа кітап жазып, Нева өзенімен басын не деп ауыртамыз?» – дейді (Бөкейхан, 2016: Т. 12.: 130).

Қазақ баласына арналған кітапта өз жеріндегі қаптаған өзендердің бірін мысалға келтірмей, алыстағы Неваны, одан әрі қазаққа таныс емес Қырымдағы Салғыр өзенін алғаны дұрыс емес деп санайды.

Жалпы Ә. Бөкейхан аудармалары туралы сөз қозғағанда, «ол еркін аударған» деп жалпылама сипаттамай, мәтіннің қазақ мәдениетіне жат, оқырманға бейтаныс, түсінуіне ауыр бөлігін бейімдеп аударғанын атап айтуымыз қажет.

Аударманың мұндай түрі әдетте түпнұсқадағы мәліметтерді арнайы білімдері жоқ қабылдаушыларға түсінікті болуы үшін түпнұсқа құрылымы мен мазмұнын бейімдеп, транскодтап беру үшін пайдаланылады. Біздің лингвистикалық әдебиеттерде аударманың бұл түрі бейімделген аударма және бейімдендірілген аударма (адаптированный перевод) деп аталып жүр.

Бейімдеу кезінде мәтін мазмұндық және формалық тұрғыдан қарапайымдандырылады. Бейімдеуде көбінесе шығарманың тақырыбы, кейіпкерлері мен сюжеті сақталады да, негізінен түпнұсқа тілдің мәдениеті аударылып отырған тілдің мәдениетіне, сөз саптау мәнеріне ауыстырылады. Сондай-ақ бейімдеп аудару стильдік тұрғыдан өңдеу арқылы да жасалады. Ал Әлихан негізінен тілдік-этникалық бейімдеу әдісін жиі қолданады. Мұндай бейімдеу кезінде өзге мәдени және тілдік құбылыстар аударылған тілдің тұтынушыларының қабылдауына икемделеді.

Әлихан Бөкейхан да аудармаларын Ыбырай айтқандай қазақ рухына сай етіп бейімдеп, қазақтың дүниетанымына барынша жақындатып, Ахмет айтқандай орыс пен

батыс жазушы-ғалымдарының еңбектеріне қазақ тымағын кигізді. Мысалы: О.Уайльдтің «Жұлдызды бала» ертегісіндегі: «В эту-то холодную пору возвращались домой два дровосека. Они шли сосновым бором, съевшись от холода. Не раз они падали и проваливались в глубокий сугроб, откуда вылезали белыми, осыпанными снегом» деген сөйлемді Қыр баласы былай аударды:

«Қолдарын ұрып жылытып, тағалы аты қарды сықырлатып, кей жерде омбы қарға түсіп кетіп, ұн тартқан диірменшідей аппақ болып шығып, кей жерде мұздан тайып жығылып, отыншылар келе жатыр» (Бөкейхан, 2016: Т. 10.: 250).

Осы аудармада бірқатар айырмашылықтар бар. Аудармадағы: Қолдарын ұрып жылытып (1), тағалы аты қарды сықырлатып (2), ұн тартқан диірменшідей (3) кей жерде мұздан тайып жығылып (4) деген тіркестер мен сөйлемдер түпнұсқада мүлде жоқ. Бұларды аудармашы өз жанынан қосқан. Сондай-ақ түпнұсқада «екі отыншы» (два дровосека) болса, аудармада «отыншылар» деп беріледі. Олардың «қарағайлы орман ішімен», «үйлеріне қайтып келе жатқаны» да аудармада ықшамдалған. Түпнұсқада қысқа-қысқа үш сөйлем болса, аудармашы оны өз тарапынан өзгертіп, күрделі бір сөйлемге айналдырған. Түпнұсқадағы екі отыншы орманнан жаяу келе жатса, қыр баласы оларды тағалы атқа мінгізеді. Өйткені қазақ үшін орманнан отын әкелуге жаяу бару нанымсыз. Омбы қарға түсіп кеткен отыншылардың үстіне аппақ болып қар жұғып қалатыны да көңілге онша қонбайды. Сондықтан оларды «ұн тартқан диірменшідей аппақ» етіп беру әлдеқайда әсерлі әрі көңілге қонымды. Қысқасы, аудармашы шығармашылық еркіндікке бара отырып, түпнұсқаның осы жерін барынша қазақ танымына бейімдеп берген.

Француз ғалымы К.Фламарион еңбегіндегі: «Для определения отвесного направления имеется отвес, представляющий собою не что иное, как простую нитку, к концу которой привязывается небольшой груз, например ключ. Другой конец нитки берут в руку или прикрепляют к какойнибудь опоре» (Фламарион, 1922: 29) деген сөйлемді Қыр баласы: «Жіпті алып, бір басына асық байлап, бір басын қолға алса, асық салбырайды, жіп тартылады. Осы тартылған жіптің бойы тік сызықтың беті. Аспаптың аты – тікше» (Бөкейхан, 2016: Т. 10.: 348) – деп аударды.

Аудармашы түпнұсқадағы әр сөзді орны-орнына қойып, дәлме-дәл, сөзбе-сөз аудармайды. Автордың баяндау стилін де, сөздердің орын тәртібі мен сөйлемдердің ретін де қатаң сақтамайды. Мысалдағы кілттің орнын асықпен алмастырады, «тікше» деген жаңа сөз қолданады. Бірақ мәтінде айтылған негізгі ойды, оның мазмұнын қазақ оқырманына лайықтап, ықшамдап, дәл жеткізеді. Түпнұсқадағы сөйлемдер қазақтілді қауымға өте сәтті бейімделген. Бұл – аудармашы шеберлігі. Сондай-ақ осы мысалдан аудармашының шығармашылық еркіндігі мен көпсөзділікті, шұбалаңқылықты ұнатпайтыны да байқалады.

Профессор А.Гейкидің «Физическая география» кітабын қазақ тіліне аударған Абдолла Байтасұлына ол А.Байтұрсынұлын үлгі етіп: «Орыстың кітабын қазаққа деп өзгерткенде, Крыловтың басына тымақ кигізген Ахметті ұмытпау керек», (Бөкейхан, 2016 Т. 12.: 110) – деп жазады.

Бұл пікірден алаш көсемі Әлихан Бөкейхан мен Ахмет Байтұрсынұлының аудармадағы ұстанымдарының бір екенін анық көруге болады. Аударма кітаптарға жазған сын-пікірлерінде де Қыр баласы осы ұстанымын үнемі алға тартып отырады.

Ешмағамбетұлы қазақшаға аударған М.Томскийдің 59 беттен тұратын шағын кітабы «Ресейде кәсіпшілер қозғалысы» деген атпен 1925 жылы Орынборда жарық көрді. Осы кітапқа жазған пікірінен де Ә.Бөкейханның аудармадағы ұстанымын көруге болады: «Бұл кітаптың қазақшасы өте түсінікті. Ешмағамбетұлы орысшадан аударуға шебер екен. Бірақ Томский жолдасқа еріп, кітап, оның кітапшасын өз күйінде аударған да қойған. Орыс кітабын дәл өз күйінде аударып, сонымен қазақтың қараңғы еңбекшісін таныстыра қоям деу дұрыс емес. ...Кітаптың дәлелін, пікірін пайдаға асырып, оқушының кім екенін естен шығармай отырып аударған жөн еді ғой» (Бөкейхан, 2016: Т. 12: 115).

Ә.Бөкейхан аудару кезінде «оқушының кім екенін естен шығармау» керектігін басты назарда ұстау қажеттігін айтады. Бұл оқырманның білім деңгейін ескеріп, таза прагматикалық мақсатты көздей отырып айтылған пікір. Ал аудармашының мына пікірінен оның орысшадан аударудағы негізгі ұстанымы, мақсат-мүддесі тіпті айқын көрінеді: «Орыстың кітабын қазақшалағанда, білімін, дәлел-әдісін бөктеріп, қанжығаға байлап, қараңғы қазаққа апарып берем деп, кітаптың басына тымақты кигізіп, кісені беліне буындырып, қазақтың қылыш құлан жалына мінгізіп әкеткен оң болады. Қазақшаланған кітаптарды сынға алғанда, мен осы жолмен сынамаймын» (Бөкейхан, 2016: Т. 12: 131).

Бұл тұжырымында ғалым орыс тілінен аударуда мәтінді мақсатты түрде бейімдеп алу қажеттілігін атап айтып отыр. Ол осы пікірі арқылы бейімдеудің екі түрін көрсеткен: 1. Мәтінді этномәдени және тілдік тұрғыдан қазақ танымына бейімдеу («Кітаптың басына тымақты кигізіп, кісені беліне буындырып, қазақтың қылыш құлан жалына мінгізіп әкеткен оң болады» дегені – соның дәлелі); 2. Әлеуметтің білім деңгейін есепке ала отырып прагматикалық тұрғыдан бейімдеу («Білімін, дәлел-әдісін бөктеріп, қанжығаға байлап, қараңғы қазаққа апарып берем деп»).

Аударма мен бейімдеуді бөліп қарау қажет деушілер де бар. Алайда қазіргі аударматанушы ғалымдардың көпшілігі тілдік бейімдеуді (жерсіндіру, локализация) аударманың жеке жанры немесе ерекше түрі ретінде қарай отырып, ол өте күрделі, көпқырлы жұмыс деп санайды. Ал мәдениеттер мен тілдердің ерекшелігін ескере отырып, осындай бейімделген аударма жасай алатын мамандарды бейімдеуші аудармашы (переводчик-локализатор) деп атап жүр. Міне, осындай күрделі жұмысты осыдан бір ғасыр бұрын Ә.Бөкейхан қолға алып, қазақ-орыс мәдениеті мен тілдерінің ерекшеліктерін ескере отырып, бейімдеп аударудың үздік үлгілерін жасай білді.

Нәтижелері

Зерттеу барысында Ыбырай, Абай, Шәкәрімнен басталған тәржіме ісін ХХ ғасыр басында алаш оқымыстысы Ә.Бөкейхан кәсіби біліктілікпен жалғастырып, жаңа сатыға көтере отырып, өзіндік стилі мен айрықша мәнерімен өзгешеленетін аударма үлгілерін тудырғаны айқындалады. Екі мәдениеттің ерекшелігін терең тани білетін, екі тілді жетік меңгерген білімпаздың аудармаларында түпнұсқаның мазмұны мен идеясы сақталуымен қатар, қазақ оқырманының талғам-танымы мен этномәдени ерекшелігі ескеріліп отыратындығы көптеген нақты тілдік деректер арқылы дәлелденеді. Аудармашының аудартын еңбек пен оны аударудағы тәржіме тәсілін таңдауы ұлт сұранысы мен оның мәдени-білім деңгейін және халықтың рухани қажеттілігін

ескере отырып жасалғандығы этномәдени лексика мен мәтіннің этнолингвистикалық ерекшеліктері арқылы көрніс табатындығы көрсетіледі. Ә.Бөкейханның бейімдеп аудару әдісін аударма мәтінді қазақ оқырманының төл туындысындай жатсынбай, жанына жақын қабылдауы үшін кәсіби біліктілікпен өте ұтымды пайдалана білгендігін айғақтайтын мысалдар беріліп, тілдік талдаулар жасалады.

Қорытынды

Осы айтылғандардың барлығын жинақтап, талдап-таразылай келіп, ой қорытып, мынадай тұжырымдар жасауға болады:

Біріншіден, Әлихан Бөкейхан, Ахмет Байтұрсынұлы бастаған алаш оқығандары XX ғасыр басында өздеріне дейінгі Ыбырай, Абай, Шәкәрім аудармаларын үлгі етіп, олардың ұстанымдарын жалғастырған. Бұл жалғастық – Ә.Бөкейхан аудармалары XIX ғасырдың екінші жартысындағы Ыбырай, Абай аудармалары мен XX ғасыр басындағы аудармадағы сабақтасты көрсетеді.

Екіншіден, Ә.Бөкейхан, А.Байтұрсынұлы сияқты замандас алаш оқымыстылары бір-бірінің тәржімешілік тәжірибесін ескеріп, өзара тәжірибе алмасып, аударма ісінде ортақ ұстанымды басшылыққа алған. Олар өзгелердің ізденістерін де ескеріп, өз тәжірибелеріне де сүйене отырып, отандық аударматанудың негізін қалған. Олар – Ыбырай, Абай дәстүрін жалғаушы ғана емес, оны жаңа сатыға көтеріп, дамытушы ғалымдар.

Үшіншіден, Ә.Бөкейхан – қазақша аударылған кітаптарға ұдайы баға беріп, сын-пікір жазып, аудармашыларға жол көрсетіп, жөн сілтеп, өз тәжірибесін ортаға салып, аударма сапасының артуына тікелей атсалысып отырған алғашқы аударматанушы. Сонымен қатар аударма жасаумен мақсатты, жүйелі түрде айналысқан, бұл салада ең өнімді еңбек еткен кәсіби аудармашы, практик мамандардың бірі.

Төртіншіден, Қыр баласы дәлме-дәл аударудың да озық үлгісін көрсетумен қатар қазақ мәдениетінің ерекшелігі мен XX ғасыр басындағы көпшілік оқырманның білім деңгейін ескере отырып, орыс тілінен аударылған мәтіндерді өзі қажет деп санаған жағдайда тілдік-мәдени және прагматикалық тұрғыдан бейімдеп беру әдісін ұтымды қолданды. Оның тәржімелерінде мәтіннің бейімделген тұтас абзацтары, жекелеген сөйлемдер, қазақ теңеулері мен фразеологизмдері жиі ұшырасып отырады. Әсіресе, түпнұсқа мәтінді этномәдени және этнолингвистикалық тұрғыдан бейімдеуге ерекше мән берді. Ә.Бөкейхан екі мәдениеттің, екі тілдің ерекшелігін де терең танып-сезіне білуі арқылы қазақ мәдени кеңістігінің сұранысына, ұлтының талғам-түсінігіне сәйкес этномәдени тұрғыдан лайықталған сапалы тәржіме туындыларын туғызған аса сезімтал әрі білікті бейімдеп аударушы.

Бесіншіден, Ә.Бөкейхан – аударманың бір түрімен ғана шектелмей көркем, ғылыми, ғылыми-көпшілік, оқулық әдебиеттер мәтіндерін орыс тілінен қазақ тіліне шебер аударма білген жан-жақты білімді, стиль ерекшеліктерін ескере отырып аударатын кең тынысты аудармашы.

Алтыншыдан, Ә.Бөкейхан аудармаларын түпнұсқадан мүлде алшақ кеткен, төл туынды деп те, тура мағынасындағы еркін аударма деп те санауға болмайды. Оның

аудармаларында түпнұсқа шығарманың авторы көрсетіліп, тақырыбы, негізгі мазмұны мен формасы, сюжеті сақталады. Автордың ой желісі үзілмей, пәндік-логикалық байланыс бұзылмайды.

Жетіншіден, Ә.Бөкейхан мәтінді бейімдегенде аз сөзге көп мағынаны сыйғызып, ұзақ сөйлемдерді қысқа да нұсқа, ықшам да ұтымды етіп құрып, ондағы негізгі айтылмақ ойды адресатына айқын жеткізуі – оның аудармашылығының ерекше бір қыры.

Ол түпнұсқаның өзіне сын көзбен қарап, оның мазмұны мен авторының баяндау стиліне қатысты көзқарасын білдіретін кездері де болады. Тұтас мәтіннің кейбір бөліктерін этномәдени, тілдік және прагматикалық тұрғыдан бейімдеп аударғанына қарамастан, аудармашы Қыр баласы – орыс тіліндегі мәтінді қазақ тіліне барабар аударудың жарқын үлгісін көрсетіп, аудармашылық мектептің қалыптасуына зор үлес қосқан қайраткер қалам иесі, тәржімешілік кәсіптің қыр-сырын терең меңгерген тәжірибелі маман. Көркем мәтіннің түпнұсқасындағы эмоциялық-экспрессивтік бояуды сол қалпында жеткізіп, кейде оның бояуын одан да қалыңдатып, адресатына бұрынғыдан да әсерлі жеткізе білуі – аудармашылық шеберлігінің айғағы.

Әдебиет

Алтынсарин И., 1906. Киргизская хрестоматия. Издание второе, исправленное и дополненное. Оренбург: Типография Б.А. Бреслина. 155 с.

Алтынсарин И., 1879. Киргизская хрестоматия. Оренбург: Типография Евфимского. 100 с.

Әбдиманұлы Ә., 2015. Ахметтану: оқу құралы. Алматы: Қазақ университеті. 273 б.

Әуезов М., 1985. Жиырма томдық шығармалар жинағы. 19-том. Зерттеулер, мақалалар. Жауапты шығарушылар: Л.Әуезова, Т.Әкімов. Алматы: Жазушы. 496 б.

Бөкейхан Ә., 2016. Бөкейхан Әлихан. Шығармалары. Толықт. екінші бас. Т. 10. Астана: Сарыарқа. 576 б.

Бөкейхан Ә., 2016. Бөкейхан Әлихан. Шығармалары. Сочинения. Толықт. екінші бас. Т. 11. Астана: Сарыарқа. 570 б.

Бөкейхан Ә., 2016. Бөкейхан Әлихан. Шығармалары. Сочинения. Толықт. екінші бас. Т. 12. Астана: Сарыарқа. 568 б.

Денмухаметова Э., Юсупова А., Онэр М., 2022. Словари как источники информации о татарах // Turkic Studies Journal, Т. 4., No 2. С. 48-55.

Жұмалиев Қ., 1948. Абайға дейінгі қазақ поэзиясы және Абай поэзиясының тілі. Алматы: Қазақтың мемлекеттік оқу құралдары. 208 б.

Сатыбалдиев Ә., 2008. Сөз қазынасының кеніші, құраст.: Қ.Алпысбаев, Л. Дәуренбекова. Астана: Аударма. 328 б.

Фламарион К., 1922. Общедоступная астрономия. Берлин. 246 с.

Ысқақұлы Д., 2012. Аудармадағы Абай дәстүрі. Әлем әдебиеті. №3. Б. 182-203.

Ысмағұлов Ж., 1990. Қазақстан жазушылар Одағының Ахмет Байтұрсынов творчествосына арналған ғылыми конференциясының материалдары // «Қазақ әдебиеті», 21 шілде.

Ысмағұлов Ж., 2006. Абай аудармаларындағы Пушкин. Пушкин – Абай және қазақ әдебиеті: Халықаралық ғылыми конференцияның материалдары. Алматы: Unique Service. Б. 61-68.

Reference

- Altynsarin I., 1906. Kirgizskaya hrestomatiya. [Kyrgyz Anthology]. Izdanie vtoroe i dopolnennoe. Orenburg, Tipografiya Breslina. 155 p. [in Russian].
- Altynsarin I., 1879. Kirgizskaya hrestomatiya. [Kyrgyz Anthology]. Orenburg: Tipografiya Evfimskago. 100 p. [in Russian].
- Abdimanuly A., 2015. Ahmettanu oqu kuraly. [Akhmet Studies: a training manual]. Almaty: Kazak universiteti. 273 p. [in Kazakh].
- Auezov M., 1985. Zhiyrma tomdyk shygarmalar zhiynagy. [Collection of works in twenty volumes]. T. 19. Almaty: Zhazushy. 496 p. [in Kazakh].
- Bokeihan A., 2016. Bokeihan Alihan. Shygarmalary. [Works Of Bukeikhan Alikhan]. Tolykt. ekinshi bas. T. 10. Astana: Saryarka. 576 p. [in Kazakh].
- Bokeihan A., 2016. Bokeihan Alihan. Shygarmalary. [Works Of Bukeikhan Alikhan]. Tolykt. ekinshi bas. T. 11. Astana: Saryarka. 250 p. [in Kazakh].
- Bokeihan A., 2016. Bokeihan Alihan. Shygarmalary. [Works Of Bukeikhan Alikhan]. Tolykt. ekinshi bas. T. 12. Astana: Saryarka. 568 p. [in Kazakh].
- Denmuhametova E., Yusupova A., Oner M., 2022. Slovare kak istochniki informacii o tatarah [Dictionaries as sources of information about the Tatars]. Turkic Studies Journal, Vol. 4., No 2. P. 48-55. [in Russian].
- Jumaliev K., 1948. Abaiga deiingi kazak poeziyasi jane Abai poeziyasinin tili. [Pre-Abai Kazakh poetry and the language of Abai poetry]. Almaty: Kazaktyn memlekettik oqu kuraldary. 208 p. [in Kazakh].
- Satibaldiev A., 2008. Soz kazynasynyn kenishi. [Word treasure mine]. Astana: Audarma. 328 p. [in Kazakh].
- Flammarion K., 1922. Obschedostupnaya astronomiya. [Public astronomy]. Berlin. 246 p. [in Kazakh].
- Yskakuly D., 2012. Audarmadagy Abai dasturi. [Abay tradition in translation]. Alem adebieti. №3. P. 182-203. [in Kazakh].
- Ismagulov J., 1990. Kazakstan jazushylar Odaginin Ahmet Baitursinov tvorchestvosyna arnalgan gilimi konferenciyasinin materialdari. «Kazak adebieti». 21 shilde. [in Kazakh].
- Ismagulov J., 2006. Abai audarmalarindagy Pushkin. [Pushkin in the translations of Abay]. Pushkin – Abai jane Kazak adebieti Halykaralyk gylimi konferenciyanyyn materialdary. Almati, Unique Service. P. 61-68. [in Kazakh].

Sh. Kurmanbaiuly

Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Republic of Kazakhstan

(E-mail: sherubaykurmanbaiuly@gmail.com)

Ethnocultural features of Alikhan Bukeikhan's translations

Abstract. The article deals with the features of Alikhan Bokeikhan's translations. On the basis of similarities and differences of the first translation samples of Y. Altynsarin, A. Kunanbayuly of the second half of the XIX century and A. Bokeykhan's translations of the beginning of the XX century,

continuity of traditions of translation are revealed. The general character and peculiar ethno-cultural features of the translations of the 'son of the steppes' are determined. By comparative analysis of the original and translated texts, the reasons for choosing the type and method of translation are revealed. The secret of creative freedom in translation, the nature of the translation experience are comprehensively revealed in accordance with the goals and objectives of the creative person that prompted him to choose translation method. The general position in the translations of Russian-language literature by A.Bokeikhan and A.Baitursynuly and translators of the beginning of the XX century, as well as their contribution to the formation of native translation studies as a special branch, as a profession and specialty are considered in close interrelation. The article analyzes and evaluates the state of the history of Kazakh translation studies at the beginning of the XX century, its periodicity based on the translations of a prominent representative of the Alash intelligentsia, Alikhan Bukeikhan, who was systematically engaged in translation activities and worked fruitfully at that time. The article concludes on the basis of the fact that the son of the steppes is not only a master of accurate translation, but also a skilled translator who rationally used the method of text presentation in his translation activities, taking into account linguoculturology and pragmatics, as well as the peculiarities of national culture and the socio-cultural level of Kazakh society of the early XX century.

Keywords: Alikhan Bukeikhan, son of the steppes, ethnocultural feature, translation, adapted translation, accurate translation, adequate translation, pragmatic adaptation, translator.

Ш. Курманбайұлы

*Казахский национальный педагогический университет им. Абая, Алматы, Республика Казахстан.
(E-mail: sherubaykurmanbaiuly@gmail.com)*

Этнокультурные особенности переводов Алихана Букейхана

Аннотация. В статье рассматриваются особенности переводов А. Букейхана. На основе сходств и различий первых переводческих образцов Ы. Алтынсарина, А. Кунанбайұлы второй половины XIX века и переводов А. Букейхана начала XX века выявляются формирование, развитие и преемственность традиции в переводе. Определены общие тенденции и своеобразные этнокультурные особенности переводов «сына степей» (псевдоним). На основе сравнительного анализа оригинальных и переведенных текстов выявлены типы и методы перевода, которыми пользовался А.Букейхан и на базе которых раскрыты секрет его творческой свободы в переводе и природа переводческого опыта его как творческого человека. Автор данной статьи также рассматривает тесную взаимосвязь и общую позицию в переводах русскоязычной литературы А. Бокейхана, А. Байтурсынулы и переводчиков начала XX века. Более того, отмечает их вклад в формирование отечественного переводоведения как специальной сферы профессиональной деятельности человека. Тем самым анализируется и оценивается состояние истории казахского переводоведения начала XX века, его системность и плодотворность на основе переводов видного представителя алашской интеллигенции Алихана Букейхана.

В статье делается вывод, что «сын степей» является не только мастером адекватного перевода, но и искусным переводчиком, рационально использовавшим в своей переводческой деятельности

метод подачи текста с учетом лингвокультурологии и прагматики, а также особенностей национальной культуры и социокультурного уровня казахского общества начала XX века.

Ключевые слова: Алихан Букейхан, сын степей, этнокультурная особенность, перевод, точный перевод, адекватный перевод, адаптированный перевод, прагматическая адаптация, переводчик.

Автор туралы мәлімет:

Құрманбайұлы Шерубай, филология ғылымының докторы, профессор, ҚР ҰҒА академигі, Немат Келімбетов атындағы Түркітану орталығының жетекшісі, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Достық даңғылы, 13, Алматы, Қазақстан Республикасы.

ORCID 0000-0002-4587-4452

Scopus ID 57742543700

Information about author:

Sherubay Kurmanbaiuly, Doctor of Philology, Professor, Member of the NAS RK, Head of the Nemat Kelimbetov Turkology Center, Abai Kazakh National Pedagogical University, 13 Dostyk ave., Almaty, Republic of Kazakhstan.

ORCID 0000-0002-4587-4452

Scopus ID 57742543700

Сведения об авторе:

Құрманбайұлы Шерубай, д.ф.н., проф., академик НАН РК, руководитель Центра тюркологии им. Немата Келимбетова, Казахский национальный педагогический университет им. Абая, проспект Достык, 13, Алматы, Республика Казахстан.

ORCID 0000-0002-4587-4452

Scopus ID 57742543700

ӘДЕБИЕТ ЖӘНЕ ФОЛЬКЛОП/ LITERATURE AND FOLKLORE/
ЛИТЕРАТУРА И ФОЛЬКЛОП

Сібір түркі халықтары қаһармандық эпостарының ерекшеліктері
Г.Т. Жиёмбаева

*Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті,
Астана, Қазақстан Республикасы
(E-mail: zgulbahram@mail.ru)*

ARTICLE INFO

Кілт сөздер:
миф, архаикалық
эпос, қаһармандық
эпос, мотив, алтай,
саха, хакас, шор,
тыва эпостары.

FTAMP 17.71.91

DOI: [http://doi.org/
10.32523/2664-
5157-2023-2-138-
166](http://doi.org/10.32523/2664-5157-2023-2-138-166)

АННОТАЦИЯ

Түркі халықтарының ғасырлар бойы дамып, қалыптасқан бай фольклорлық мұрасы бар. Ғасырдан ғасырға жетіп, әр буындағы ұрпақтың рухани азығына айналған эпостық мұра, қаһармандық эпостар – халқымыздың тарихымен ғана емес, елдік, ерлік, азаттық рухымен де тамырлас. Қаһармандық эпостар жайдан-жай өмірге келмеген. Эпостардан тарихтың ащы шындығы, түркі халықтарының батырлық, жауынгерлік дәстүрлері жатқанын көре аламыз.

Ежелгі мифтерден, батырлық ертегілерден және көне эпостардан бастау алған қаһармандық эпостың жанр ретінде қалыптасуы тарихи шындық және сананың өзгеруімен қатар жүріп отырды. Елдікті, ерлікті мақсат тұтқан қаһармандық эпостарымыз әрі тарихи, әрі рухани жүкті арқалады. Сібір түркі халықтарының фольклорының ең бай және ең көне жанрының бірі саналатын қаһармандық эпостардан мифтің сілемдерін айқын аңғаруымызға болады. Эпостардағы мифтік мотивтер түркі халықтарының көне наным-сенімдерінің күрделі кешенін құрайды.

Аталған мақалада Сібір түркі халықтары эпостарының зерттелу тарихына жалпылама сипаттама беріліп, қысқаша шолу жасалды. Сонымен қатар Сібір түркі халықтары эпостарының шығу дәуірі, тақырып аясы, сюжеттік құрамы, жанрлық-стадиялық белгілері бойынша топтастырылғандығы, Сібір түркі халықтарының эпостары тікелей миф негізінде қалыптасқандықтан көне мифологиялық мотивтердің көбірек көрініс табатындығы айқындалды. Сібір түркі халықтары эпостарының құрылымдық негізінде шамандық мифтер жатқандығы, сондықтан мифтердегі оқиғалардың структуралық тәртібі мен қаңқасы түрлі мағыналық өзгерістермен бірге эпостарда қайталанатындығы пайымдалды.

Received 21 February 2023. Revised 25 February 2023. Accepted 19 May 2023. Available online 30 June 2023.

For citation:

G.T. Zhiyembayeva Features of the heroic epics of the Turkic peoples of Siberia // Turkic Studies Journal. – 2023. – Vol. 5. – No 2. – P. 138-166. DOI: <http://doi.org/10.32523/2664-5157-2023-2-138-166>

Дәйексөз үшін:

Г.Т. Жиёмбаева Сібір түркі халықтары эпостарының ерекшеліктері // Turkic Studies Journal. – 2023. – Т. 5. – № 2. – 138-166 б. DOI: <http://doi.org/10.32523/2664-5157-2023-2-138-166>

Кіріспе

Эпос – бір кезеңдегі оқиғаны немесе құбылысты жеткізуші ғана емес, халықтың талай ғасыр үдерісіндегі білімі мен тәжірибесін, тарихын, ой-санасын, таным-түсінігін, наным-сенімін бойына жинақтаған, тағылымды ғибраты бар баға жетпес құндылығымыз. Көне дәуірлерден орта ғасырларға дейін ортақ әлеуметтік-саяси, рухани кеңістікте өмір сүрген түркі халықтарының салт-дәстүрі, әдет-ғұрпы, дүниетанымы, қаһармандық рухы эпостарымыздан көрініс тапқаны шүбәсіз. Түркі халықтарының эпосын зерттеуші ғалым К.Райхл пішіні мен көлем ерекшеліктеріне қарай эпосқа «Өлең немесе поэзия, проза аралас, бірден көп эпизодты қамтитын көлемді шығарма» деген анықтама береді (Райхл, 2008: 130).

Түркілерге ортақ мұра – қаһармандық эпостарды ғылыми тұрғыда жаңаша зерттеу қажеттілігі басым. Туыстас түркі халықтары арасындағы дәстүр жалғастығының сақталғандығын бағамдау – аса өзекті мәселелердің бірі.

Миф пен эпос – екі басқа дәуірдің туындылары болғанына қарамастан, бір-бірімен тығыз байланысты жанрлар. Мифтік бедерлер түрлі дәрежеде, түрлі сипатта эпостан көрініс табады. Сібір түркі халықтарының эпостарында батырдың дүниеге келуінен бастап, оның барлық өмір жолынан мифтік таным сілемдерін молынан кездестіруге болады.

Материалдар және зерттеу әдістері

Зерттеу материалдары ретінде Түркия Республикасының «Түрік тіл қоғамы» тарапынан жарияланған Сібір түркі халықтары қаһармандық эпостарының мәтіндер корпусы алынды. Жұмыстың сипатына қарай аталған мақалада негізінен сипаттау, жүйелеу, мәтіндік талдау және жалпылау әдістері қолданылды.

Тақырыптың зерттелу дәрежесі

Түркі халықтарының эпикалық мұрасы осы кезге дейін көптеген ғалымдардың зерттеу нысаны болып, эпостың сан қырлы мәселелері олардың зерттеу еңбектерінде жан-жақты қарастырылды. Түркі халықтарының қаһармандық эпостары туралы XIX-XX ғасырларда Еуропа және орыс ғалымдары бірсыпыра зерттеулер жасады. Олардың қатарында В.В.Радлов, Г.Н.Потанин, А.Н.Веселовский, В.М.Жирмунский, В.Я.Пропп, Б.Н.Путилов, Е.М.Мелетинский, К.Райхл, т.б. бар.

Түркі халықтары эпостарының теориялық және практикалық мәселелерін зерттеу ісіне Ш.Уәлиханов, М.Әуезов, Ә.Марғұлан, Қ.Жұмалиев, М.Ғабдуллин, Т.Сыдықов, Ә.Қоңыратбаев, Р.Бердібаев, О.Нұрмағамбетова, С.Қасқабасов, Ш.Ыбыраев, Б.Әзібаева, М.Жолдасбеков, Х.Г.Короглы, А.Акматалиев, Р.Қыдырбаева, Х.Зарифов, Ж.Ишанқұл, С.Суразаков, Ж.Оразбакова, А.Инан, П.Н.Боратав, Б.Өгел, М.Ергун, Ө.Чобаноғлы, Н.Йылдыз, М.Екижи, М.Ергун, М.Ача, И.Четин, т.б. танымал отандық және түркі тектес елдердің ғалымдары өздерінің орасан зор үлестерін қосты.

Талдау

Сібір түркі халықтары эпостарының зерттелуі, жыршылық дәстүрі және эпостардың топтастырылуы.

Алтайлар, телеуттер, теленгіттер, қара татарлар, ойраттар деген атаулармен аталатын *Алтай түркілері* ертегі мен эпосқа жалпы атау «чөрчөк» (ертегі) терминін қолданады. Эпостарды ертегілерден бөліп қарау үшін «*кай чөрчөк*» немесе «*кайлап айдар чөрчөк*» (кайчы тарапынан айтылған ертегі) деп те атайды (Пухов, 1962: 22).

Алтай түркілері де хакас, тува, шор түркілері сияқты эпосты орындау әдісін *кай*, эпосты жырлаушыны да *кайчы* деп атайды. «*Кай*» сөзі «*тамақ, көмей әні; кеудеден шыққан қысыңқы, мақамды дыбыс*» мағынасын білдіреді. Алтай эпостары екі түрде айтылады: *жырлау және кай* (көмейден шығару арқылы). Кай түрінде жырлаудың өте қиын, өзіндік ерекшеліктері бар. Көмейден дыбысты шығару ұзақ жылдар жаттығып үйренуді қажет етеді (Surazakov, 1986: 22-23). Кайчылар эпосты *топшуур* немесе *жадаган* деп аталатын аспаппен ел елді аралап жүріп орындаған. Ол туралы Б.Өгел мынадай мәліметтер береді: «Шектері аттың қылынан дайындалған екі шекті болып келеді. Аз болса да үш шектілері де кездесіп жатады. Екі шекті басқа шектерден бірнеше тон төмен болып келеді. Ұзындығы 78 см шамасында. Яғни кішігірім *саз* (түріктің ұлттық аспабы) сияқты. Қарағайдан немесе балқарағай ағашынан жасалады» (Ögel, 1995: 65).

Алтай кайчылары кайды орындалуына қарай *екі мектепке* бөледі. *Алтай-Кижи, Теленгет, Туба* рулары кайды кеудеден, *Куманды, Чалганду, Байат* рулары кайды тамақтан шығарады. Алтайларда мерекелер мен тойлар кайчысыз өтпейді. Солтүстік Алтай түркілері аңшылықтары сәтті өтуі үшін кайчыларды аңға да апарды.

Алтай түркілерінде *кайчы* (жыршы) болу үшін дәстүр бойынша түс көру керек. Кайчы болатын кісінің түсіне эпостың кейіпкері кіріп эпосты үйретеді. Түсіне кірген кісі «*аржаан еези*» немесе «*тайга еези*», яғни су рухы және тау рухы болып келеді (Dilek, 1998:196). Алайда түсіне эпостың кейіпкері кірген адам бірден кайчы болмайды. Түс көрген адам эпос дәстүріне сай толық кайчы атанып, топшуурда ойнау үшін міндетті түрде ұста кайчының жанында шәкірт болуы керек. Белгілі бір ұстаның жанында үйренбеген кайчылар *еелу жаан кайчы* (ұста кайчы) ретінде қабылданбайды. Алтайлардың танымал кайчысы А.Г.Калкин алғаш рет жеті жасында әкесі Г.И.Калкиннен тыңдаған «Маадай Қара» эпосын тек он жеті жасында ғана ұста кайчы ретінде жырлаған.

Кайчылар эпосты жырламастан бұрын топшуурда ойнайды. Бұл бір жағынан эпостың кіріспесі саналады. Кіріспе бөлімі тыңдармандарына қарай ұзын немесе қысқа болуы да мүмкін. Кейде кіріспеге тоқталмастан эпос бірден жырлана да береді. Кайчы тыңдармандардың эпосты мұқият тыңдауы үшін «*Алтай иесінің*» де бірге жыр тыңдап отырғандығын айтып, оған алғысын білдіріп, жақсы жырлау үшін көмек те сұрайды (Dilek, 1998: 309-360). Кайчылар эпостағы батырды барынша әсірелеп бейнелейді. Батырдың ең жақын досы, аты, қалыңдығы, анасы, әкесі, елі, дұшпандары да әсірелене жырланады.

Алтай эпостарына байланысты алғашқы жинақтарды XIX ғасырдың орталарында танымал түркітанушы ғалым *В.В.Радлов* бастады. 1859 жылдан 1871 жылға дейінгі аралықта Сібірде өмір сүрген В.В.Радлов қыс мерзімінде ұстаздық қылса, жазғы уақыттары тіл, этнография, тарихқа байланысты материалдар жинақтау үшін Сібір

мен Түркістанда тұрып жатқан түркі тектес халықтарды саяхат етті. В.В.Радлов түркі халықтарына саяхатқа шықпастан бұрын алтай тілін үйренеді. 1860 жылы әйелі және алтай тілін үйреткен Якобпен бірге Алтайға саяхатқа шығады. Осы ғылыми саяхаты барысында жинақтаған фольклор материалдарын 1866 жылы Санкт-Петербургта орыс және неміс тілдерінде жариялайды.

Алтай эпостарына байланысты жарияланған ең ауқымды жинақ С.С.Суразаков жетекшілігіндегі И.П.Кучияк, А.М.Пустогачева, Л.В.Кокышев, И.Й.Чылчушев, М.Соколов, А.О.Адаров, У.С.Садыков, М.Алтайчинов, Т.С.Тухтенев, К.Укачина сияқты ғалымдардың және А.Г.Калкин, О.К.Алексеев, Ш.Марков, Т.Чачияков, Н.П.Черноева, Н.К.Ялатов, Ч.Бутуев, К.Казак, М.Д.Кандараков, Ф.Н.Чолухов сияқты танымал кайчылардан жинақталған эпос мәтіндерінен тұратын он екі томдық «Алтай Баатырлар» сериясы саналады. В.И.Вербитский, Г.Н.Потанин, Н.А.Баскаков, А.И.Никифоров, Г.М.Токмашев, А.Калачев, А.В.Анохин, П.В.Кучияк, А.Л.Коптелов және т.б. Алтай эпостарын жинақтауда, зерттеуде өз үлестерін қосқан танымал ғалымдар болып саналады.

Кеңестер Одағы тарағанға дейінгі кезеңде Түркияда Абдүлкадир Инан, Бахаеддин Өгел, Емел Есин, Мұстафа Нежати Сепетчиоглы, Шүкрү Елчин сияқты ғалымдар өз еңбектерінде аз да болса алтай түркілері туралы мәліметтер берген. 1990 жылдардан кейін Түркия Республикасында Алтай эпостары туралы зерттеулер жан-жақты қолға алына бастады. Түркиядағы Алтай эпостарына байланысты алғашқы кітапты Метин Ергун жариялады. Аталған еңбек «Алтай түркілерінің қаһармандық эпосы – «Алып Манаш» деген атпен Конияда 1997 жылы жарияланады. Алтай түркілерінің дастандары туралы Түркиядағы алғашқы докторлық диссертацияны «Қозы Көрпеш-Баян Сұлу» дастанын салыстырмалы тұрғыда зерттеу» тақырыбында Мехмет Ача қорғады. Аталған еңбекте дастанның алтай, қазақ, татар, башқұрт, ұйғырлардан алынған он үш нұсқасы салыстырмалы тұрғыда зерттелінген. Ибрахим Дилек «Алтай түркілерінде эпос және Ер Самыр эпосы» атты еңбегін 1996 жылы қорғады. Доктор Салахаддин Беккидің Алтай түркілерінің дастан дәстүрі, «Маадай Қара» дастанындағы мотивтер қарастырылған «Маадай Қара дастаны» еңбегі 2007 жылы жарыққа шықты. Бұдан басқа да Түркияда және басқа да шетелдерде алтай түркілерінің фольклорын, эпостарын салыстырмалы түрде жан-жақты зерттеп жүрген Г.Дёрфер, Ү.Челик, Н.Хүсейнова, М.Дуранлы т.б. ғалымдар бар.

Алтай эпостарының пайда болу тарихына байланысты ғалымдар әртүрлі көзқарасты ұстанады. Б.Я.Владимирцов, Н.К.Дмитриев, Н.А.Баскаков сияқты зерттеушілер алтай түркілерінің эпостарын архаикалық деп қабылдағанымен, аталған эпостардың XV-XVIII ғасырларда пайда болғандығын атап өтеді (Суразаков, 1973: 140)¹.

В.М.Жирмунский «Алып-Манаш» эпосын ең көне эпос ретінде қабылдап, Алтай нұсқасының да VI-VII ғасырларда пайда болғандығына тоқталады (Жирмунский, 1959: 51). Түрік ғалымы А.Инан Алтай дастандарының VII ғасырда өмір сүрген Көктүріктер кезеңінен де көне тарихқа ие екендігін атап өтеді (İnan, 1987: 233).

С.С.Суразаков Алтай эпостарының даму кезеңдерін үш сатыға бөліп қарастырады (Суразаков, 1973: 5-10). Ғалым түркілерге атаеркі отбасы және қауымдық құрылыстың

¹ Суразаков С.С., 1973. Этапы развития Алтайского героического эпоса: автореф. ... док. филолог. наук. М. 38 с.

тән екендігіне тоқталады. *Атаеркі кезең* аталатын бұл кезеңге жататын эпостарды төмендегідей бөліп топтастырады:

1. *Қорқынышты жаратылыстармен күресті баяндайтын эпостар (Көкүдей Көкшин мен Боодой Коо, Тектебей Мерген).*

2. *Жер астындағы әлеммен күресті баяндайтын эпостар (Гимей Ару мен Шимей Ару, Ак Тайчы, Кан Сулутай, Алтын Коо).*

3. *Батырдың үйленуін баяндайтын эпостар (Кан Шүүлти, Ерке Коо).*

4. *Отбасы және ру ішіндегі қарым-қатынасты баяндайтын эпостар (Алтай Буучай, Алып Манаш).*

5. *Көтерілісшілермен күресті баяндайтын эпостар: Алтай Буучай.*

С.С.Суразаков Алтай эпосының дамуының екінші кезеңін Алтай аймағындағы алғашқы феодалдық құрылыстың пайда болған кезеңі деп көрсетеді. Бұл кезеңде эпостағы батырлар қауымның басшысы саналады. *Ер Самыр, Кан Капчыкай, Маадай Қара* эпостарын феодалдық кезеңнің эпостары ретінде қарастырған ғалым аталған кезеңнің ХІІІ ғасырға дейін созылатындығын атап өтеді.

Алтай қауымының Моңғол-ойрат билігінің қол астына кірген кезеңін (ХІІ-ХVІІ) *феодалдық кезең* деп атаған С.С.Суразаков бұл кезеңдері эпостың толығы, кемелдене түскендігін айтады. *Малчы Мерген, Көгүдей және Коозын Еркеш* эпостарын осы кезең ішінде қарастырады (Palkina, 1987: 19-21).

И.В.Пухов «Алтайский героический эпос» атты еңбегінде Алтай қаһармандық эпостарында қарастырылатын сюжеттерді бес топқа бөліп топтастырады:

1. *Батырдың құбыжықтармен соғысы.*

2. *Батырдың Ерлікпен күресі.*

3. *Батырдың үйлену сапары (Алыптарға тән үйлену).*

4. *Батырдың жатжұрттық хандармен күресі.*

5. *Батырдың зұлым ханмен күресі (Пухов, 1973: 30).*

Алтай эпостарында осы сюжеттердің тек біреуі ғана емес бірнешеуі кездесуі мүмкін. Мысалы, үйлену сапарына шыққан батыр жолда құбыжықтармен күресуге мәжбүр болады немесе қыздың әкесі зұлым хан болып шығады да, батыр онымен де күресуге мәжбүр болады.

Саха түркілері – талай ғасырлардан келе жатқан мұра, сарқылмас бай, асыл қазына, халық шежіресі фольклорға бай халық. Саха түркілерінің фольклорында *олонхолардың (эпостардың)* алатын орны ерекше. Саха тіліндегі «олонхо» сөзінің этимологиясы белгісіз. Ол туралы И.В.Пухов «Бұл сөздің этимологиясы белгісіз. Осыған ұқсас сөз бурят ертегілерінде де кездеседі. «Онтхо» деп орындаушыларды айтады. Кейбір түркі халықтарында (қазақ, қырғыз, түркімен т.б.) «өлең» сөзі бар» дей келе, сахалардағы «олонхо» сөзін қазақтардағы «өлең» сөзімен байланыстырады» (Пухов, 1962: 17).

Саха олонхоларының нақты саны әзірге белгісіз. Якут Ғылым академиясының мұрағатында 130-дан астам эпос мәтіні сақталған. ХІХ ғасырдың орта кезеңінен бастап А.Ф. Миддендорф, О.Н. Бётлингк, И.А. Худяков сияқты тұлғалар олонхоларды жинап, жазбаға түсіріп, жазбаға түсірілгендерді де жариялау ісін қолға алған. Бұл іс қазіргі таңда да өз жалғасын табауда.

Саха тілінде олонхоны жырлайтындарды «олонгхохут» деп атайды (Слепцов, 1972: 225). Алайда, аталған терминнің айтылуы қиындау болғандықтан орыс ғалымдары

«олонхосут» деп атап кеткен. Саха олонхосуттары туралы алғашқы мәліметтерді И.А.Худяков, В.Л.Сорошевский, Е.К.Пекарский, С.В.Ястремский еңбектерінен кездестіре аламыз. И.А.Худяков олонхосуттарға байланысты мәлімет берген кезде олонхоны «халық операсының басы» (Худяков, 1969: 87) деп бағалап олонхосут өнеріне үлкен мән берген. Сахалар арасынан шыққан алғашқы ғалымдар А.Е.Кулаковский, Г.В.Ксенофонов, С.А.Новгородов олонхосуттық өнеріне арнайы зерттеу жүргізбесе де, осы тақырыпқа байланысты азырақ бағалы мәліметтер берген.

Саха олонхосуттарының атасы, негізін қалаушы – Сееркеен Сесен (Илларионов, 1982: 14-15). Қорқыт Ата сияқты мифологиялық кейіпкер. П.А.Ойунский мен Д.С.Макаров секілді саха ғалымдары халық арасындағы аңыздарға көңіл аудара отырып, Сееркеен Сесеннің екі қызметі болғандығын анықтайды. Сееркеен Сесен бір жағынан эпос шығарушы, қорғаушы, екінші жақтан олонхо өкілі, батырдың дана кеңесшісі. Е.К.Пекарскийдің «Словарь якутского языка» сөздігінде «Сееркеен Сесен» «*шешендік иесі*» (Пекарский, 1959: 21) дегенді білдіреді. Сахалардың «Сееркеен сесені» башқұрттардағы «сесен», қазақтардағы «шешен» сөзімен төркіндес болуы мүмкін.

Бұдан басқа да саха түркілерінің Ырыа Чекет, Ырыа Чонгунаан, Ырыа Быркынгаа, Тойук Булгудах, Ахаах Өндөрөй, Акыым Татаарынап, Ырыа Сипсеп, Налтыр Татаринов, Олонхоут Микичеенеп, Олонхохут Олоодо, Сесеннеех Селликидиен, Улуу Кеемпес, Улуу Килеемпир, Афанасий Антонов, Аллака Бааска, Артамон, Бабыат Макаарап, Боложумар, Егор Кривошапкин, Федосия Аргунова, Николай Абрамов, Олонхосут Быллай, Бабанча, Бача Бахылай, Чеебий, Дмитрий Егоров, Егор Горохов, Григорий Кундеров, Григорий Тарасов, Ырыа Чырыыкай, Афанасий Васильев, Дмитрий Габышев, Василий Каратаев т.б. көптеген олонхосуттарын атап өтуге болады.

Олонхоны жырлаушылар ұзақ уақыт олонхо айтпаса істерінің кері кетіп, бастарына қиындық түсетіндігіне, тіпті денсаулықтарына да зиян келетіндігіне сенеді. Ұзақ уақыт эпос жырламаса олонхо иесінің жазасына ұшырайтындықтарына иланады. Ол туралы В.Л.Сорошевский былай дейді: «Олонхоны жырлаушылар жақсы олонхосуттың әрдайым рухында бір жыр бар дейді. Аузын ашса жыр төгіле бастайды, оны ешкім де тоқтата алмайды. Олар жыр айтпаса, ойлары бұзылып, жүректері ауырады. Ештеңе де қалағанындай болмайды және ол бақытсыз адамға айналады. Бір шаманның шамандық жасамай тұра алмайтыны сияқты олонхо жырлаушы да олонхоны жырламай тұра алмайды» (Seroşevsky, 2007: 89).

Ғалым К. Райхл «Түркі халықтарының дастандары» атты түрік тіліне аударылған еңбегінде саха фольклортанушы ғалымдары И.В.Пухов пен Г.У.Эргистің «Якутские олонхо» мақаласына сілтеме жасаған: «Олонхо төңкөріске дейінгі кезеңде көбіне отбасы айналасында айтылатын. Бұл сахалардың екі ауыл арасының өте қашық болуына байланысты еді. Негізінен ондай жұртта бір немесе екі (кейде үш немесе төрт) отбасы өмір сүреді. Үйдің қожайыны қыстың ұзақ кештерінде көрші олонхосутты кешкі тамаққа және олонхо жырлауға шақырады. Шақырылған жерге барып сол жерде түнеу, олонхо жырлау олар үшін қалыпты жайт. Олонхо үлкен жиындар мен тойларда да жырланады. Балық аулағанда, ат жарыстарында және «ыыхах» деп аталатын фестиваль мен тойда кешке жақын олонхо жырланады. Олонхосуттар кешкі сағат бес немесе алты аралығында олонхо жырлай бастайды және түн ортасында (жиі-жиі таңға дейін) бітіреді. Сегіз,

он (кейде он екі, он үш) сағатқа жалғасады, кейде арасында қысқа үзілістер беріліп отырады. Олонхоның соңғы бөлімі одан кейінгі кеште айтылады. Белгілі бір себептерге байланысты айту мүмкін болмаса олонхосут соңғы бөлімнің қысқа ғана мазмұнын айтып өтеді. Олар бір, екі, үш немесе одан да көп түн жырланады» (Reihl, 2011: 98-99).

Олонхосут болудың да түрлі жолдары бар. Олардың бірі – *ұстаз-шәкірт жолы*. Шорларда да сахалардағы сияқты жас жігіт *кайчы* (жыршы) болу үшін міндетті түрде ұста кайчының жанында шәкірт болуы шарт. «*Тайга еези*» (Тау иесі) тарапынан өзіне аталарының батырлығын жырлау, қобыз шалу қабілеті берілгендігіне сенген жас жігітті отбасы ұстаз кайчының жанына шәкірттікке жібереді (Чудояков, 1998: 11-33). Олонхосут болудың тағы бір жолы *атадан балаға қону*, яғни тегіне тарту. Үшінші жолы олонхосуттықтың *қасиетті күштер* тарапынан берілуі. Бұл жол алтай, тува, шор, хакас сияқты түркі тектес халықтарда да кеңінен кездеседі. Тағы бір жолы *түс көру* арқылы олонхосут болу. Ұста олонхосут жас жігіттің түсіне кіріп олонхоларды жырлаудың мән-жайын үйретеді. Мысалы, Уст-Алдан ауданының танымал олонхосуты Н.Р.Петухов түсінде бір ұстаны көріп олонхосут болғандардың бірі. Ол бұл туралы «Егер түсінде олонхосутты көрмесең, сенен жақсы олонхосут шықпайды. Маған бұл өнерді түс олонхосуты үйретті. Мен ұйықтап жатқанда, қызыл шапанды қарт олонхосут келіп маған олонхо айтатын», (Илларионов, 1982: 20) – дейді. Көрген түсі, түске енген ие немесе эпос батырларының рухы арқылы жыршы болу сенімі алтай, хакас, тува, шор, қазақ, қырғыздарда да кездеседі.

Олонхолар айтылу уақытына қарай бірнеше топқа бөлінеді: бір түнде айтылатындар қысқа, екі түнде айтылатындар орташа, үш немесе одан көп түн айтылатындар ұзақ немесе өте ұзақ болып келеді. Ең ұзақ олонхо жеті күн жырланған екен. Олонхолордың ішіндегі ең ауқымдысы Р.П. Алексеев жырлаған *52 000 жолдан тұратын «Алаатыр Ала Туйгун»* эпосы. 20000-ға жақын өлең жолдарынан тұратын «*Ербехтей Берген*» (Ербехтей мерген) Д.М. Говоровтан жазылып алынған олонхолар арасындағы ең толық мәтіндердің бірі саналады. Мұнымен қатар, ең көп 2500-3000 өлең жолдарынан тұратын олонхолар да жазбаға түсірілген. Қысқа олонхолар көбіне ұмытылған қандай да бір толық мәтіннің қысқарған мазмұны түрінде болып келеді. Бұл қысқартулар орындаушы мен жинақтаушыға байланысты орын алған десек те болады. Қазіргідей технология дамымаған ортада зерттеушілердің эпостарды қысқартып жазып алуы қалыпты жайт десек те болады (Ibraev, 2021: 28-36).

Саха олонхосуттары арасында *Таатта, Амма, Чурапчы Вилүй, Верхоянск мектептері* кеңінен танымал. Бұл мектептердің олонхосуттарының жырлау әдістері де бір-бірінен өзгеше болып келеді.

«Олонхоларды бас кейіпкерлеріне қарай *бір ұрпақты баяндайтын олонхолар (Кулун Кулустуур, Тойон Жагаарыма, Нургун Боотур)*, *бірнеше буынды жырлайтын олонхолар (Алаатыр Ала Туйгун)* деп топтастыруға болады дейді ғалым Ф. Киришчиоглы (Kirişçioglu, 2002: 128).

Сахалардың олонхоларында мифологиялық қиял-ғажайыптармен қатар ғажайып күшке ие батырлардың қаһармандықтары және олардың бастарынан өткендері баяндалады. Саха түркілерінің Тәңір, жаратылыс, әлем, алғашқы адам туралы архаикалық сенімдерін қамтитын мифологиялық эпостарымен қатар олардың қазіргі

өмір сүріп жатқан отандарына келулері, өркениет құрулары, осы жерде орын алған соғыстарды баяндайтын эпостары да бар.

Оңтүстік Сібірдің аз ұлттарының қатарына жататын *хакастар* ресми христиан дінінің православие тармағына кіргенімен шаман дінін ұстануды жалғастыруда. Сібірдегі басқа да түркі халықтары сияқты хакастардың да материалдық және рухани тұрмыс-тіршілігінде шаман рәсімдері маңызды орын алады.

Хакастардың қаһармандық эпостары *алыптығ нымах*, сирек те болса *чаалығ нымах*, яғни батырлардың әскери ерліктері туралы жырлар деп аталады. *Нымах* термині хакастар арасында ертегі мен аңыздарда қолданылатын термин. Осы терминнің басындағы *алыптығ* «батырлық, қаһармандық» мағынасында қолданылады. *Алыптығ нымах* «қаһармандық дастан немесе эпос» дегенді білдіреді. Алыптығ нымах немесе чаалығ нымах деп аталатын мәтіндермен қатар *матырлардаңар история кип-чохтары* деп аталатын мәтіндер де кездеседі (Ergun, 2010: 31). Тарихи аңыздар деп аталатын эпостарда хакастардың XIII және XVII ғасыр аралығындағы моңғол және жоңғар шапқыншылығына қарсы күресі баяндалады. Алыптығ нымахтарға қарағанда реалистік жағы басым болып келетін бұл жырларда шапқыншы дұшпанның аты «Моол» деп аталады.

Хакас алыптығ нымахтары *хайджы* немесе *алыптығ нымахчи* аталатын жыршылар тарапынан «*хомыс*» (*қобыз*) немесе «*чатхан*» (*жетіген*) деп аталатын музыкалық аспаптардың сүйемелдеуімен ерекше әуенмен көмейден орындалады (Ergun, 2010: 172).

Хакас хайджылары *улуғ хайджы*, *кичиг хайджы*, *хуруғ хайджы* болып үш топқа бөлінеді. Эпостарды «чатхан» немесе «хомуспен» сүйемелдеп, керемет әуенмен жырлайтын хайджыларды *улуғ хайджы* деп атаса, эпостарды өз тараптарынан ештеңе қоспастан жырлайтын хайджыларды *кичиг хайджы* деп атайды. *Хуруғ хайджы* эпостарды дұрыс жырлай алмайтын, эпизодтарын толық білмейтін, актерлық қабілеті бар жыршыларға берілген атау.

Хакас қаһармандық эпостарын жырлайтын хайджылардың басым көпшілігі Қызыл руынан шыққан. Хакастардың ең танымал хайджылары *С.П.Кадышев*, *П.В.Курбижеков*. Хакас қаһармандық эпостары: *Ай Хуучиң*, *Алтын Арығ*, *Алтын Чус*, *Хан Орба*, *Хан Мирген*, *Алтын Тайжы*, *Кара Кузгун*, *Ак Чибек Арығ*, т.б.

Хакас қаһармандық эпостарын зерттеген ғалымдар: *М.А.Унгвицкая*, *В.Е.Майногашева*, *М.И.Боргояков*, *В.Я.Бутанаев*, *Я.И.Сунчугашев*, *П.А.Трояков*, *О.В.Субракова*, т.б.

Хакас фольклоры туралы алғашқы мәліметтер 1733-1743 жылдар аралығындағы Камчат экспедициясына қатысушылардың есептерінде көрініс тапқан. Оған Ресей Ғылым академиясының мүшелері, танымал ғалымдар И. Гмелин, Г.Ф. Миллер және т.б қатысқан.

XIX ғасырдың алғашқы жартысында фольклорлық шығармалар біртіндеп жариялана бастады. Фин лингвисті және этнографы М.А. Кастрен экспедициясы Сібір халықтарын этнографиялық-лингвистикалық жағынан зерттеуде маңызды орынға ие. XIX ғасырдың II жартысында Сібір түркі халықтарын зерттеуге танымал түркітанушы В.В.Радлов үлкен үлес қосты. Ол он томдық «Образцы народной литературы тюркских племен» жинағын жариялады. Хакас эпостарын жинауда хакастан шыққан алғашқы ғалым Н.Ф.Катановтың қосқан үлесі аса зор. Ол хакас фольклорындағы барлық жанр түрлерін ғылыми айналымға енгізді.

Хакас фольклорын зерттеу XX ғасырдан бастап кеңінен қолға алына бастады. Ол Хакас тіл, әдебиет және тарих ғылыми-зерттеу институтының ашылуымен тікелей

байланысты еді. Аталған институттың қызметкерлері фольклор бойынша материалдар қорын жинақтады. Хакас фольклорын зерттеуде В.Е. Майногашеваның сіңірген еңбегі зор. В.Е. Майногашева тарапынан «Эпос народов СССР» және «Памятники фольклора народов Сибири и Дальнего Востока» Академиялық сериясында «Алтын Арығ» және «Ай Хуучин» қаһармандық жырлары жарияланды. Түркияда хакас қаһармандық эпостарын аударған, жариялаған, зерттеген ғалымдар: *Фатма Өзкан, Екрем Арыкоглы, Али Ылгын т.б.*

Хакас қаһармандық эпостарында батыр өз күш-қуатын руының күшті рухани өкілдерінен алады. Рухани өкілдер оған бағыт-бағдар көрсетеді. Алыптығ нымахтың құрылымы батырдың биографиялық хикаясынан (бірінші, екінші, үшінші ұрпақ) тұрады. Алғашқы буын батырларға байланысты батырлық аңыздар эпостың алғашқы сюжетін құрайды. Бұл жерде негізінен батырдың эпикалық биографиясына көңіл аударылады. Оның әкесі, не атасы жай ғана аталып өтеді. Бұл сюжет алтай, шор, тыва сияқты түркі халықтарының эпостарында да кездеседі. Хакас эпостарында эпостың басым бөлігі екінші буын батыр жайында баяндалады. Эпостарда үш ұрпақтың батыры (әке-ұл-немере) туралы хикаялар баяндалады. Отбасы мен рудың әке тарапынан жалғасатындығы, әке мұрасының ұлға мирас болып қалуына байланысты әкесінен қалған істі ұлы жалғастырады. Хакас эпостарында негізінен әкесінің жасай алмаған істерін ұлының жүзеге асырғандығы байқалады. Хакас қаһармандық жырларында, әсіресе жаратылыс туралы мотивтерінде мифтің әсері басым. Хакас эпостарында да оқиға оңтүстік және солтүстік Сібірдің басқа да түркі халықтарының эпостарындағы сияқты негізінен аспан, жер беті, жер астынан тұратын үш қабатты әлемде өтеді.

Шор түркілері эпостың баламасы ретінде *кай* терминімен қатар, *нартпак*, *ныбак*, *нарпак*, *шөрчек*, эпосты ертегі мен аңыздардан бөліп қарау үшін шор эпос дәстүрінде *кай шөрчек*, *кай комыс* терминдері қолданылады. *Кай комыс* эпостың қобыздың сүйемелдеуімен айтылуы дегенді білдіреді.

Кай – кеудеден немесе көмейден шыққан мақамды әуен. Кеудеден шыққан дыбысқа *кеуде кайы*, көмейден шыққан әуенді *көмей кайы* деп атайды. Шорлардан басқа алтай, хакас сияқты түркі тектес халықтарда кездесетін *кай* термині негізінен бір болғанымен жырлау әдісінде кішігірім өзгешеліктер кездесіп жатады. Шорлар ертегі, аңыздарды айтатындарды *нартпакчы*, *ныбакчы*, эпосты жырлайтындарды да *кайчы* деп атайды. Кайчылар жырды қобыздың сүйемелдеуімен орындайды. Шорлардың мерекелері, тойлары кайчысыз өтпейді (Turgunbayer, 2007: 23). Шор қаһармандық эпостары алтай, тыва, саха және басқа да түркі халықтарындағы сияқты негізінен көлемді болып келеді.

Шор қаһармандық эпостары туралы алғашқы жазбалар XIX ғасырдың екінші жартысында жариялана бастады. Түркітанушы ғалым В.В.Радлов 1866 жылы «Образцы народной литературы тюркских племен, живущих в Южной Сибири и Дзунгарской степи» атты еңбегін жариялады. Осы жинақтың ішіне шор тілінде жазылған сегіз жыр енген. Өкінішке қарай, В.В. Радлов жинақта жырды орындаушылар туралы ешқандай мәліметтер бермеген. В.В. Радлов жинаған сегіз мәтіннің екеуі «Кара Кан» және «Ай Маныс» В.И. Вербицкий тарапынан орыс тіліне аударылған. Кеңестік кезеңде түркі тектес халықтардың тілін, фольклорын Н.А. Баскаков, Н.П. Дыренкова, Г.Ф. Бабушкин сияқты ғалымдар жинақтап зерттеді. 1960-1970 жылдары шор фольклорының үлгілерін зерттеу мен жинақтауда А.И. Чудояков көп еңбек сіңірді.

Алғашқы шор лингвисті Г.Ф.Бабушкиннің «Шор ныбактары» (Шор ертегілері) атты жинағында жарияланған алты мәтіннің төртеуі қаһармандық эпостар болатын. Ғалым оны халық арасында кайчи Морошко деген атпен танымал А.Н. Напазаковтан жазып алған.

XX ғасырдың 20-30 жылдары ғалым-этнограф Н.П. Дыренкова 50 шақты шор эпосын жазып алған. Олардың алтауы «Шорский фольклор» кітабына енген. Қалған мәтіндер Санкт-Петербург қаласындағы Ұлы Петр атындағы антропология және этнография музейінің мұрағатында (Кунсткамера) сақтаулы. Н.П. Дыренкова дайындаған «Шорский фольклор» атты еңбекте жыр мәтіндерінің шор және орыс тілдерінде берілуі оның құндылығын арттыра түсті (Дыренкова, 1940).

1948 жылы ақын А.И. Смердов «Ай Толай» жинағында Ақ-Мет (А.И. Абакаев) және Морошко (Н.А.Напазаков) сияқты орындаушылардан жазып алынған алты қаһармандық эпосты орыс тілінде жарыққа шағарды. «Ай Толай» жинағының кіріспе сөзінде А.И. Смердов аталған жанрмен қатар оны орындаушыларға да тоқталып, олардың қысқаша өмірбаяндарын береді. Ақын С.С.Торбоков та 50 шақты шор эпосын жинақтаған. Оның жазбалары Таулы Алтай және Хакас ғылыми-зерттеу институтының мұрағаттарында, А.И.Чудояковтың жеке мұрағатында сақтаулы.

Фольклортанушы ғалым А.И.Чудояков өмірінің соңына дейін шор эпостарын жинаумен, зерттеумен айналысқан. Танымал фольклортанушы ғалым Е.М.Мелетинскийдің шәкірті. 1960-80 жылдары сол кезеңнің танымал кайчылары П.П.Токмагашев, П.Н.Амзорова, П.И.Кыдыяковалардан 27 шор эпосын жазып алған. Олардың он жетісі магнитофон лентасына жазылған. Этномузыкант Р.Б.Назаренкомен бірге дайындаған «Шорские героические сказания» жинағына «Кан Перген», «Алтын Сырық» эпостары енген. А.И.Чудояков кіріспе мақаласында шор эпикалық дәстүрін, жарияланған жырлардың фольклорлық талдауын жасап, аталған екі эпосты орындаушы П.И.Кыдыяковтың шығармашылық тұлғасына тоқталған. Бұл шор фольклор тарихында шор және орыс тілдерінде жарық көрген екінші академиялық кітап болып саналады.

А.И.Чудояков Шорларда үш орындау мектебі бар екенін айтады. Ғалым «*Біреуі оңтүстік, екіншісі солтүстік – кондом және мрасс мектебі*» дейді. Ұлы Отан соғысы жылдары көмей әуені тоқталып қалғандықтан оңтүстік Шордағы кай дәстүрі зерттелмей қалғанын атап өтеді (Чудояков, 1998: 11). А.И.Чудояков жырды кондом кайчыларының бәсең дауыспен орындауын кондом және мрасс мектептері арасындағы негізгі ерекшелік ретінде көрсетеді (Чудояков, 1998: 16).

А.И.Чудояков қаһармандық эпостарды шартты түрде төртке бөліп топтастырады. *Біріншісі, «Ақ Қан», «Ақ Өлең» сияқты батыр-аңшылар туралы көне эпостар. Екіншісі, «Кан Перген» сияқты ержүрек батырлар, малмен айналысатын тайпалардың көсемдері туралы эпостар. Үшіншісі, «Алтын Сырық» сияқты батырдың шапқыншы залым ханмен күресі, әлеуметтік теңсіздік бейнеленетін жырлар. Төртінші топқа ғалым орындаушылар, музыка, музыкалық аспаптар туралы эпикалық шығармаларды жатқызады* (Чудояков, 1998: 18).

1995 жылы А.И.Чудояков қайтыс болғаннан кейін қаһармандық эпостардың тақырыбын, поэтикасы мен көркемдік ерекшеліктеріне арналған «Этюды шорского эпоса» еңбегі жарыққа шығады. Сонымен қатар, Д.А.Функтың 1861-1915 жылдар аралығындағы шор қаһармандық эпостарының тарихнамасына арналған мақаласын

ерекше атап өтуге болады (Функ, 1995: 119). Ол аталған кезеңдерде қаһармандық эпостардың ең көп сақталған және дамыған жері Солтүстік Шор аймағында кеңінен жазылып алынғандығын ерекше атап өтеді.

Тыва түркілері эпостар мен ертегілерді *тоол* деп атайды. Қаһармандық эпостарды *маадырлыг тоол* немесе *маадырлыг эпос* деп атаумен қатар, *тоожу* терминін де қолданады (Yıldız, 2016: 78).

Тывалар ертегі айтушыларды *тоолчу* деп атайды. Тоолчулар әрі ертегі, әрі эпостарды жырлайды. Тоолчулар ертегі мен эпостарды жасы үлкен туыстарынан немесе ұста тоолчулардан үйренеді. Ертегі, эпос жырлау стилі, әдісі әкеден ұлға немесе ұстаздан шәкіртке қонатындықтан түрлі ертегі және эпос мектептері пайда болған. Тывалардың эпос, ертегі жыршылары негізінен орта жастағы немесе жасы келген ер адамдар болып келеді. Тываларда тоолчу әйел адамдар да кездеседі. Олар көбіне балаларға «кара тоол» деп аталатын қарапайым ертегілерді айтады.

Тыва фольклорына деген қызығушылық XIX ғасырдың екінші жартысында пайда бола бастады. XIX ғасырдың екінші жартысы мен XX ғасырдың бастапқы кезеңдерінде орыс ғалымдары *В.В.Радлов*, *Г.Н.Потанин*, *Н.Ф.Катанов*, *Ф.Я.Кон* және тағы да басқа ғалымдар «Багай-Чуру», «Каңгывай Мерген», «Ертине Мерген», «Танаа-Херел» және т.б. қаһармандық эпостарды жинақтап жазды. Алайда эпостарды ғылыми тұрғыдан зерттеу қолға алынбады.

Қазан төңкерісінен кейін Тыва фольклорын жинау, зерттеу жұмыстары қолға алына бастады. Тыва фольклорлық шығармаларын жинақтап жариялауда *ғалым А.А.Палмбах*, *жазушылар Б.Хөвенмей*, *С.Пүрбү*, *С.Сарыг-оол*, *С.Тока* көп еңбек сіңірді.

Тыва Кеңестер Одағының құрамына кіргеннен кейін Тыва тілі, әдебиеті, тарихы ғылыми-зерттеу институтының құрылуымен фольклорға деген қызығушылық арта түсті. 1945 жылдан бастап аталған институт ғалымдардың атсалысуымен тыва фольклорлық туындыларының үлгілерін жазбаға түсірді және кассеталарға жазып алып мұрағаттарға сақтауға алды. Институттың мұрағатында қаһармандық эпостар мен олардың бірнеше нұсқалары сақталған. Олардың арасында «Он беш харлыг Алдай Сүмбүр» (16 нұсқа), «Боралдай-Мерген» (13 нұсқа), «Ерге-Кара-Сыйбын» (11 нұсқа), «Хөөкүй-Кара» (11 нұсқа), «Кангывай-Мерген» (9 нұсқа), «Ертине-Мерген» (7 нұсқа) сияқты эпостар бар (Arıkoğlu, Vorbaanay, 2007: 16). Институт 1947 жылдан бері танымал эпостардың 12 антологиясын дайындады, онда 52 қаһармандық эпос берілді. Бұдан басқа орыс тілінде жарыққа көрген алты антологияда *Л.В.Гребнев*, *М.А.Хадахане*, *Н.А.Сердобов* аударған алты қаһармандық эпос қамтылды.

Тыва қаһармандық эпостарын алғаш зерттеген этнограф ғалым *Л.В.Гребнев* болатын. Оның «Тувинский героический эпос» атты кітабында тывалардың тарихына, этнографиясына үлкен мән берілді, мұнда қаһармандық эпостар топтастырылып, пайда болу кезеңдеріне назар аударылды. Профессор *В.М.Гацактың* жетекшілігімен жазылған *С.М.Байскланнның* еңбегі тыва қаһармандық эпостарының поэтикасын жан-жақты қарастыруға арналған (Байсклан, 1987).

Танымал Кеңес Одағының ғалымдары *академик В.М.Жирмунский*, *филология ғылымдарының докторлары Е.М.Мелетинский*, *Б.Н.Путилов*, *И.В.Пухов* және басқа да ғалымдар түркі-моңғол халықтарының қаһармандық эпостарын салыстырмалы талдау

барысында Оңтүстік Сібір және тыва халықтарының эпостарын да қарастырған. Хакас ғалымы В.Я.Майногашеваның «Хакас болгаш Тува улустарның эпозу Похат-Хирис (Бокту Кириш)» атты еңбегінде хакас және тыва фольклорында кездесетін «Бокту Кириш» эпосы жан-жақты салыстырып зерттелінген. С.М.Орус-оолдың «Тувинские героические сказания: текстология, поэтика, стиль» еңбегі тыва қаһармандық эпостарының поэтикасын зерттеуде құнды еңбектердің бірі саналады (Орус-оол, 2001). Түркияда тыва қаһармандық эпостарын аударып, зерттеп жүрген *Метин Ерғун*, *Мехмет Ача*, *Екрем Арыкоғлы* т.б. ғалымдарды ерекше атауға болады.

Тыва халқының *Маннай*, *Самбу*, *Балган*, *Чүлдүм-оол*, *Бойду*, *Амырбит*, *Хүргүл-оол* сияқты танымал эпос жыршылары бар. Эпос жыршыларының айтқандарын жинақтап, жаңа ұрпақтың пайдалануына үлкен үлес қосқан жазушылар *Б.Хөвенмей*, *С.Сарыг-оол*, *В.Көк-оол*, *А.Төгүй-оол*, *К.Тойун*; ғалымдар *А.Калзан*, *Д.Куулар*, *О.Дарыма*, *Ш.Сат* т.б. еңбектері аса зор. Зерттеушілер тыва қаһармандық эпостары үшке бөліп қарастырады (*Е.Арикоғлу*, *В.Ворбаанай*, 2007: 28). Бірінші, батырлардың қалыңдық жолындағы күресін қамтитын қаһармандық эпостар: «*Он бес харлыг Алдай-Сүмбүр*», «*Алдын-Чаагай*», «*Анаа-Мерген*», «*Хан-Шилги аттыг Хан Мөге*», «*Каң-Кара-Мөге*», «*Танаа Херел*». Қалыңдық іздеу – батырдың алғаш рет елінен шығуының себебі және батырлыққа, ерлікке де алғаш рет осы сапарда қол жеткізеді. Ол жердің шетінде өмір сүріп жатқан хан қызы, әдемі ханшайымға бара жатқан жолда бірінен соң бірі кезігетін кедергілерді жеңіп батырлық қабілетін паш етеді. Қалыңдықтың еліне барғаннан кейін де, қыздың әкесі ұйымдастырған оқ ату, ат жарысы сияқты сынақтарында ең күшті бәсекелестері Деер ұлы Демир Мөге, Ай ұлы Алдын Мөге, Чер ұлы Черзи Мөге және т.б. мифологиялық жаратылыс иелерімен жарысуға мәжбүр болады. Соңында батыр өз күшімен жарыста жеңіске жетіп, ханшайымға қол жеткізеді.

Екінші, батырлардың қалыңдық іздеуге шығумен қатар еліне шапқыншылық жасаған дұшпандармен күресуі жырланатын эпостар. Бұл топтағы қаһармандық эпостарға: «*Мөге Шагаан Тоолай*», «*Күчүн Хүрен аттыг Хүрү Маадыр*», «*Кажыр Кара Хаан*», «*Арзылаң Кара аттыг Хунан Кара*», «*Баян Тоолай*», «*Арзылаң Кыскыл аттыг Арзылаң Мерген*» жатады.

Аталған топтағы эпостарда екі немесе үш ұрпақтың батырлары туралы оқиғалар баяндалады. Сонымен қатар эпоста әр ұрпаққа арнайы бір бөлім арналған. Екі ұрпақ баяндалатын қаһармандық эпостарда алдымен әкесінің өмірі, одан кейін оның ұлының батырлық істері баяндалады. Бұған «*Баян Тоолай*» эпосы мысал бола алады.

Үшінші, батырдың шапқыншы дұшпандарға қарсы күресін баяндайтын эпостар. Оған «*Каңгывай Мерген*», «*Улуг Кара Мөге*», «*Хөөкүй Кара*», «*Өлееди Мерген*», «*Ерге Кара Сыйбың*» эпостары жатады.

Аталған топқа кіретін эпостардың ерекшелігі – мұнда сыртқы шапқыншылардан басқа ішкі дұшпандар (батырдың анасы, әпкесі немесе әйелі) батырмен күреседі. Олар сатқындық жасап, елін басып алуға келген дұшпандарға болысады. Тыва эпостарында батырлар ең жақындары қаншалықты сатқындық жасаса да соңында дұшпандарын жеңіп, жеңіске жетеді.

Сібір түркі халықтары эпостарындағы миф пен эпостың сабақтастығы

Түркі халықтарының мифтері мен қаһармандық эпостарын типологиялық аспектіде қарастыруда тұрақты сипаты басым структуралық құрылым тұрғысынан зерттеудің

маңызы зор. Себебі белгілі бір құрылым аясында көрініс тапқан сюжеттердің мифтен эпосқа ауысу барысындағы трансформациясы мен детерминациялық түзілісін анықтауға мұндай тұғыр аса қажет. Бұл жағдай түптеп келгенде бөлшектің бүтінмен арақатысы, динамикалық және статикалық белгілері, мәтіннің уақыт және кеңістік өлшемдеріндегі түзілісі сияқты ұғымдарды біртұтас құрылымдық жүйе аясында қарауға мүмкіндік береді.

Осы орайда В.Я. Пропптың чукоттардың шамандық мифтері мен гияляктардың (нивхылардың) ең алғашқы эпос түріне жақын жырларын («настунд») композициялық құрылымы бойынша салыстырып қараған еңбегінде эпостың шамандық мифтен өрбігендігі туралы пікірі бұл мәселені тарихи типологиялық тұрғыдан зерттеуге қозғау салады [Пропп, 1976: 300]. Эпостың пайда болуын және оның тарихи дәуірлердегі өзгерісін тұтастай бір бағытта салыстыру үшін чукот мифтерінің В.Я. Пропп келтірген композициялық құрылымына назар аударудың маңызы зор.

Бұл мифтердің барлық оқиғасы, чукоттардың дүниетанымы мен сеніміне негізделген екі әлем туралы түсінігіне құрылады. Бірі шаманның өз әлемі (адамдар ортасы), екіншісі бөтендер әлемі (аспан мен жер асты дүниесі). Қаһарман рөліндегі шаман белгілі бір себептермен, көбіне үйлену немесе ұрланған қалыңдығын қайтару мақсатында өз әлемінен өзге әлемге сапарға шығады. Сапар фантастикалық та (арқанмен, даңғарамен көкке көтерілу, су иірімімен төменге түсу т.б.) жол жүру түрінде де сипаттала береді. Жолда ол шалға (кейде жан-жануарларға) кездеседі. Одан кедергілерді жеңетін зат алады, тосқауылдарды еңсеретін ақыл-кеңес алады. Бұл кейіпкердің қызметіне В.Я. Пропп «сый тартушы» деген атау береді. Қаһарман өзінің шамандық күшімен және сыйға алған заттың көмегімен өзге әлемге барады. Онда қалыңдықтың әкесімен немесе бәсекелес құбыжықтармен сынға түседі, қарсылыққа ұшырайды. Бұл текетіресте шаман жеңіске жетіп, қалыңдықты алып өз мекеніне қайтады. Кейде артынан қуғыншы шығып, одан да шамандық әрекетінің арқасында құтылып кетеді (Пропп, 1976: 301).

Шамандық наным-сенімдерге негізделген бұл мифтердің құрылымындағы маңызды мәселелердің бірі шаманның қалыңдықты басқа дүниеден (рухтар әлемінен) іздейтіндігі. Шаман шырғалаңға түсіп, рухтар әлеміне сапар шеккен кезде оның рух-әйелмен кездесетіні және оған қосылатыны Қиыр Шығыс, Сібір және Орталық Азия халықтарының шамандық түсініктерінде кездесетін құбылыс (Басилов, 1984: 42). Бір қызығы, басқа әлемдегі «қалыңдық» шаманмен келісімге келіп, табысқаннан кейін, ол басқа да рухтардың иесі қызметін атқарады.

Мифтердегі осы оқиғалардың құрылымдық тәртібі мен қаңқасы белгілі бір мағыналық өзгерістермен гиялят эпостарында да қайталанатын. Ары қарай бұл құрылым Қиыр Шығыс пен Сібір халықтарының архаикалық қаһармандық жырларында да түрлі мағыналық өзгерістермен қолданылады.

В.Я. Пропптың бұл еңбегінің біз үшін маңыздылығы мифтік сюжет қаңқасының эпосқа өтуін дәлелдеуінде. Мұндағы басты мәселе шамандық эпикалық қаһарман алмастырып, рухтар әлемін елес арқылы көретін шамандық түсініктің адамдарды қоршаған кеңістікке түсіргені. Әрине бұл кеңістік реалды шындықтың баламасы болудан әлі алыс еді.

Бұл жерде назар аударатын басты мәселе – К. Леви-Стросс зерттеген бір-біріне симметриялық қатынастағы ұғымдардың мифте ғана емес, эпоста да структуралық құрылым ретінде сақталғандығы. Мифтік ойлау жүйесінің толып жатқан бинарлық

оппозиция ұғымдарына сүйене отырып жүзеге асатыны фольклорлық мәтіннің табиғатына да тиесілі екендігі белгілі болды (Леви-Стросс, 1984: 467).

Осыдан келіп, бинарлық оппозиция ұғымдарын семантикалық өрістерге жіктеп қарау миф моделі мен эпос сюжетін құрылымы жағынан түрлі өрістерге және қатынастарға таратып талдауға мүмкіндік беретіні анықталады. Ондай өрістер мен қатынастарды Т.В.Цивьян космогониялық, кеңістік, уақыт, кейіпкерлер, заттық т.б. топтарға бөледі (Цивьян, 1975: 91).

Жоғарыда келтірілген шамандық миф пен эпостың семантикалық өрістерге жіктелуі ең алдымен кеңістік және уақыт категорияларының тұтастығымен сипатталады. Универсалдық мәні бар семиотикалық оппозиция өзіндікі/бөтендікі шаманның (қаһарманның) өз елінен (үйінен, мекенінен, адамдар ортасынан) бөтен жерге барып және қайтуы түріндегі кеңістікте орын алады. Уақыт түзілісі шаманның (қаһарманның) алғашқы сапарда күшін сынауы немесе шамандық шырғалаңы әйел алып еліне қайтуы сияқты өмірбаяндық планда көрінеді. Оқиға бірінен бірі туындап, уақыт жағынан бірінен кейін бірі болуы тиіс, хронологиялық тәртібі бойынша бір сызықтың бойына орналасады.

Мұндай структуралық құрылым іс жүзінде түркілердің архаикалық және классикалық қаһармандық эпостарының көбіне тән. Бұл қатарда сахалардың қаһармандық эпосы олонхо көнелігі жағынан алғашқы орындарда тұр. Қаһарман сапары бөтен әлемдегі мифтік құбыжықтармен («абаасы») күресіне арналады. «Нүргүн-Боотур Екпенді» олонхосындағы абаасы Тимир Бйысты Хара (Темір Жұтқыш Қара) мен «Қайсар Құлын Құллұстұұр» олонхосындағы абаасы Қытыгырас Баранча келе жатқанда солтүстіктен дауыл тұрып, аспан-жер алай-дүлей болып, от пен су (немесе қар) араласып, даланы өрт шалады немесе сиыр мүйізінен келетін қар басып қалады.

Жауды құбыжық етіп бейнелеу Сібірдегі түркі-монғол эпосының ең көне белгілерінен саналады. Алтай, хакас, тыва, шор халықтарының тарихи өмірі мен әлеуметтік қарым-қатынасының әрі қарай дамуы жау бейнесін мифтен арылтуға (демифологизация) ұласты. Құбыжықтың орнын озбыр хан, зорлықшыл адам т.б. алмастырды. Осы тұрғыдан келгенде, тываның «Алдай-Буучу» эпосындағы Қара-Бұла бейнесін құбыжықтан адамға айналудың аралық үлгісі ретінде қарауға болады. Ол – аса қорқынышты, мүйізді құбыжық. Жеңілгеннен кейін адам қалпына түсіп, оның одақтасына айналады.

Сібір және Орталық Азия түркілерінің эпосында жау «адамдық бейнеге» түсірілсе де оның іс-әрекетінде, табиғатты тітіреткен жүріс-тұрысында, жойқын күшінде мифтік түсініктердің детерминациялық түзіліске түскен өзгерісін байқаймыз. Бұған жаудың тірі жан кіре алмайтын қамалын, маңайында құбыжықтар, мыстан кемпір (жалмауыз кемпір), ғажайып заттар мен мифтік жануарлардың болуын қосуға болады.

Бұл тұста Сібір түркілерінің эпостық жырларында жау бейнесінің мифтік құбыжықтармен, мифтік ұғымдағы іс-әрекеттермен байланысы анық және бұл эпостар Орталық Азия түркілерінің фольклоры мен ежелгі дәуірлердегі түркілердің мифтік дүниетанымының ортасында аралық жағдайда тұрғанын көреміз. Алтайдың «Маадай Қара» эпосында Қара Құла қаған келе жатқанда, аяқ астында жатқан шөмшек бұтақтардың сапырылысқанынан дауыл тұрады, тыныс алғанынан ағаштарды құлатқан аяз қатады: «Сынық бұтақтарды сүйреп, Күшті ызғар болып ескен, Көзі қанталаған,

Қара-Құла қағанның демі екен. Өсіп тұрған ағаштарды сындырған, Суық аяздай болған, Оның етегінің ызғары екен. Қар болып аттың бауырына жауған, Ашкөз қағанның сілекейі екен»; «Ызғарынан Алтайдың жері, Ол келместен жеті күн бұрын қатты. Демінен Алтайдың тізбек таулары, Ол келместен алты күн бұрын қатты» (Salahaddin, 2007: 379).

Бұған салыстырып қарағанда қазақ, қырғыз, қарақалпақ, өзбек эпостарында жау бейнесі тарихи шындыққа, реалды адами қасиеттерге жақындата түседі. Әрине мұнда да олардың түр-түсін, күшін, батырлығын суреттеуде ерекше ұлғайтып көрсететін гипербола, синеқдоха сияқты көркемдік тәсілдер қолданылады. Жау мен эпос қаһарманының күші бір-біріне тең келіп жатады.

Бинарлық оппозицияның өзімдікі сыңарынан мифтен эпосқа өткен және эпикалық дәстүрдің әрі қарай даму кезеңдерінде біртіндеп алмастырылған өзгерістерді де көруге болады.

Мифтегі бас кейіпкер шаман, ілкі ата, мәдени қаһарман, демиург типтерін біртіндеп мифтен басқа жанрларға және тарихи-қоғамдық өзгерістерге қарай ойысқанда аңшы, мерген, батыр, әділетті қаһарман хан алмастырғаны баяндауға құрылған ертегі және эпос материалында зерттелді (Мелетинский, 2004: 23). Әрине өзімдікі ұғымы мифтік дүниетанымнан тарихи санаға қарай өткенде әлеуметтік органың көріністерімен, аңшылық және көшпелі өмір салтының, моралдық-этикалық норманың өз елін сыртқы жаудан қорғау сезімінің мазмұндалған белгілерімен көмкеріліп отырғаны анық.

Саха, алтай, тыва халықтарының ертегілері мен қаһармандық эпостарының басты кейіпкерінің бірінің есімі немесе анықтаушы мерген (мэргэн, берген, миргэн) болып келеді. Бұл есім немесе эпитет Орталық Азия түркілерінің де көне саналатын фольклорлық үлгілерінде (миф, ертегі, көне эпос) жиі кездеседі. Аңшылықпен күн көрген мифтік мергеннің эпостық жырда жауға қарсы шабатын қаһарман мергенге айналуы іс жүзінде фольклорлық дәстүрдің үзілмей келе жатқан сабақтастығын айғақтайды (Ибраев, 2012: 261). Қырғыздың көне эпосы «Қожашаш», қазақтардың «Құламерген, Жоямерген», «Дотан батыр» эпостары мен «Еділ-Жайық» ертегісінде мергеннің аңшылықпен және батырлықпен көрінетін екі жақты сипаты қатар жүреді.

Сонымен өзімдікі/бөтендікі бинарлық оппозициядағы тел ұғымдар мифтен өтіп эпостың түрлі даму сатыларында да бір-бірімен тығыз байланыста тарихи-әлеуметтік контексте және жанрлық жіктелуде жаңаша мазмұндалып отырды.

Бұған мифтің де, эпостың да сакралдық сипатта болуы өз ерекшелігін енгізіп отырды. Басқаша айтқанда, мифті де, эпосты да тудырған орта екеуінде де баяндалған оқиғаларды қандай да бір қияли мазмұнына қарамастан шындық деп қабылдады. Сол үшін де миф моделі эпоста сақталғанымен, мазмұны танымастай өзгерді. Тарихи даму өз дәуірінің шындығын енгізді. Мұнымен салыстырғанда ертегі жанры құрылымымен бірге мазмұндық өрісін де біршама мифке жақын түрде сақтады (Пухов, 1975: 142). Себебі миф оқиғасына сенбейтін басқа дәуір келгенде ертегі ол оқиғаны болмаған, бірақ қызықты қиял-ғажайып сипаттағы әңгіме статусына ауыстырды. Бұл жағдай мифтің ертегі жанрында біршама толығырақ сақталуына және миф моделін жалғастыруына мүмкіндік тудырады (Пропп, 1976: 149).

Ал эпосқа келетін болсақ, миф мазмұны біртіндеп тарихи шындыққа қарай бет бұрды. Сондықтан да екеуінің баяндауға құрылған табиғи генетикалық байланысы негізінен структуралық құрылымында сақталып қалды.

Миф пен эпос құрылымындағы өзімдікі/өзгенікі оппозициясының тағы бір өзгешелігі екеуінде де бұл ұғымдардың арасын әрқашан шекара бөлетінін көруге болады. Шекара шетсіз-шексіз теңіз, көл, өзен, су, асқар тау, биік шың, шөл дала, бұйрат-бұйрат құм, сыңсыған орман т.б. табиғи кедергілерден тұрады. Екеуінің де шекара көрінісін жинақтай келе, бинарлық оппозиция жоғары/төмен кеңістіктеріне жүйеленетіні байқалады. Бұлар бірыңғай биік (тау), бірыңғай ойпаң (немесе жазық) ұғымдарына, ал кейде жеке-жеке бір-бірімен кезектесіп отырады. Олардың жинақталған типтік көрінісін қазақтың қаһармандық эпосындағы тұрақты формулалық тіркеспен сипаттайық: *Асқар-асқар таулардан, Айдын шалқар көлдерден*.

Мифте шаман елес дүниесіндегі осындай кедергілерден даңғарасының, қобызының көмегімен өтеді, оның аспабы мініп ұшатын көліктің қызметін атқарса, эпоста бұл міндет тұлпар атқа жүктеледі. Аттың мифтік мінездемесі эпоста айқын көрініс тапқан. Эпоста жол сипаты мен мөлшері мифтік қашықтықпен өлшенетіндіктен, оны ұшатын тұлпар ғана еңсере алады. Қаһарман мифтегі кеңістік аспан әлемін де, жер астын да осындай тұлпармен аралайды. Сібір халықтарының қаһармандық эпостарында әлем үш бөліктен тұрады: жер асты әлемі, жер үсті әлемі, аспан әлемі. Осы үш әлем эпос кейіпкерлерінің шарлайтын мекеніне айналады. Қаһарман аз ғана уақыттың ішінде мифтік қиялдан, мифтік санадан шыққан осы үш әлемді де аралап шыға алады. Үш әлем ортасынан өтетін білік арқылы бір-бірімен байланысты болғандықтан, бір әлемнен екінші әлемге өте алады. Тәңірлер жер бетіне, қайтыс болған адамдар жер астына осы тесіктен түсіп шығады. Шаманның рухы да көкке немесе жер астына баратын мистикалық сапарын осы жолдар арқылы өтеді. Көне замандардағы мифтік сананың айғағы саналатын төменгі әлемнің көріністері әсіресе алтай, саха халықтарының эпостарында молынан ұшырасады.

Сонымен мифтен классикалық қаһармандық эпосқа дейінгі даму жолында структуралық құрылымның кеңістік пен уақыт өрісіндегі сипаттамасында біртұтас типологиялық ортақ жүйенің орын алғанына көз жеткіздік. Алда мұндай бағыттағы ізденістердің нәтижесін тұрақты ету үшін эпос қатарын молайтып, оларды түрлі семантикалық өріске салып шығуға көлемді зерттеулер жүргізілуі қажет екені даусыз.

Сібір түркі халықтары эпостарындағы мотивтер

Түркі халықтарының эпостарындағы мотивтер олардың көне дәуірлердегі ортақ дүниетанымы, тұрмыс-тіршілігі, салт-дәстүрі, әдет-ғұрыптарынан хабар береді.

Адамзаттың ежелгі дүниетанымынан бастау алатын *гажайып туу мотиві* әлем халықтарының, оның ішінде Сібір түркі халықтарының мифтерінде, ертегілерінде, эпостарында көптеп кездеседі. Ғалымдардың көпшілігінің пікірі бойынша аталған мотив өз бастауын адамзаттың пайда болу үрдісі тылсым болып саналатын анаеркі дәуірінен алады.

Анаеркі дәуіріндегі ғайыптан туу мотиві бойынша болашақ батыр некесіз дүниеге келеді. Бұл туралы В.Я. Пропп өз еңбегінде: «Адам баласының ғайыптан (яғни некесіз) дүниеге келуіне алғашқы қауымда, нақтырақ айтқанда, анаеркі дәуірінде өмір сүрген адамдар сенген. ... Көне замандағы адамдар баланың дүниеге келуіне ер адамның қатысы жоқ, ру, тайпаларды жаратушы әйелдер ғана деп ойлаған. Алғашқы қауымдағы адамдар ер адамның рөлін білмеген немесе оны құпия сақтаған. Алғашқы қауымдағы дүниетаным бойынша әйел адамның жүгірген аң, ескен жел, жұтқан тас немесе

жаңғақтан да жүкті болатындығына нанған. Әйел адам баланы белгілі бір тотем-бабаның жәрдемімен, рухымен дүниеге әкеледі деген түсінік болған», - секілді тұжырым жасаған (Пропп, 1998: 206-207). Кейбір ғалымдар мұны тотемдік сеніммен байланыстырса, кейбірі оны анаеркі қауымындағы түсініктің дәрежесінен деп қарастырады.

Аталар аруағына сыйыну – рулық-феодалдық құрылысқа, шаманизмге тән құбылыс. Анаеркі қауымындағы әйел кейіпкерлердің, тотемдердің орнына еркектер мен аталар келді. Ақсақал болып, анасының түсіне еніп, аян берген немесе кездескен ата аруағы елден ерекше баланың дүниеге келуіне түрткі болады. Сонымен қатар, ол батырдың қиын-қыстау кездерде басты көмекшісі, қолдаушысы болып суреттеледі. Аталар аруағы, әулие-әнбиелер бала өсіп, батыр болғанда да қорғап, қолдап жүретін болған.

Атаеркі-феодалдық қоғамда эпостардағы батырдың тегіне ерекше мән берілді. Елін, жерін жауларынан қорғайтын батыр ерекше жағдайда, көптің қалауымен, көптің тілеуімен дүниеге келеді. Атаеркі түсінігі бойынша эпостардағы батырлар байдың, патшаның, яғни дәулетті, текті адамдардың баласы болып келеді.

Сібір түркі эпикалық эпостарында (Маадай Қара, Ақ Кан, Алтын Сырық, Каратты Перген, Картыга Перген, Алдай Буучу, Танаа Херел, Алтын Жүш т.б.) қартайған адамдардың «баласыздық зары» көптеп кездеседі. Эпостардың бас кейіпкері жай ғана бала емес, қарт ата-анадан туған ерекше бала болады. Ата-ана қаншалықты қарт болса да аруақтардан, пірлерден, Құдайдан бала сұраудан жалықпайды, үміттерін үзбейді. Құдайдан тілеп алған бала-батырды есейгенде де әулие-әнбиелер, пірлер әрдайым қолдап жүреді.

Алтай эпосы «Ақ Тайчыда» Ақ Бөкө ханның әйелі Алтын Топчы жас кезінде бір ер баланы дүниеге әкеледі. Алайда, ол баланы Ерлік алып кетеді. Ақ Тайчы батыр Алтын Топчының «тілі алтындай сарғайғанда, басы қояндай ағарғанда», яғни қартайған шағында келеді. «Көзүйке» эпосында бір-бірімен дос Караты қаған мен Ақ қаған шаштарын ақ шалған уақытта біреуінің қызы, біреуінің ұлы болады. «Ерке-Коо» эпосында Ар-Аспак қарт, дәулетті адам. Алайда баласы жоқ. Алтайға аңға шыққанда елі тоналады. Тек қана анасының темір оймағы мен әкесінің шақпақ тасы ғана қалады. Темір оймақтан қыз бала, шақпақ тастан арық таймен бір ер бала шығады (Dilek, 2002). «Маадай Қара» эпосында баласы жоқтығына уайымдаған қарт Маадай Қара Қара Құла қаған тонаған елі мен малын қайта жиып, еліне келгенде әйелінің бір бала дүниеге әкелгендігін көреді. Маадай Қара халқын қорғағандықтан, бала оған сыйға тартылған екен (Bekki, 2007: 349-370).

Шорлардың «Аран Тайчы» эпосында (Ergun, 2006: 308-310) Көк қаған өзі жетпіс, әйелі сексен жасына келгеніне қарамастан перзенттері жоқ. Аталған эпоста перзентсіздік өзгеше бағытта қарастырылған. Қағанның баласы бар. Алайда, одан әкесі де, шешесі де хабарсыз. Батырдың қарт ата-анадан дүниеге келуі ғажайып болса, жеті қат жер астынан баланың құтылып келуі де ғажайып саналады.

«Каратты Перген» эпосының кейіпкері әкесі жүз бес жасында, анасы қартайғанда дүниеге келеді. «Картыга Перген» эпосында Алтын қаған өте дәулетті адам. Алайда перзенті жоқ. Алты жылдан кейін аңнан оралғанда қарт әйелінің аяғы ауыр екендігін көреді (Ergun, 2006). Бұл жерде батырдың алты жыл аңда болған әкеден дүниеге келуі эпостың ертегіден бастау алуында жатыр.

Төтенше жағдайда (әкесі үйде жоқта, әкесі қаза тапқанда) туу мотиві көне мотив болып саналады. Аталған мотив түркі халықтарының, әсіресе Алтай, Сібір түркі халықтарының фольклорында жиі кездеседі. Ол туралы академик В.М. Жирмунский: «Сібір түркі халықтарының (алтай, шор, хакас т.б.) батырлық ертегілерінде батыр көбіне жетпіс, сексен, кейде жүз жасындағы перзентсіз ата-ананың баласы болып келеді. Көптен күткен мұрагердің ғажайып тууы әрдайым айқын, анық, нақты бола бермейді. Әкесінің болуы балаға қажет еместей көрінеді: әкесі алыс, бірнеше жылдарға ұласатын жауға қарсы сапарға шығады немесе әйелінің кеңесімен ұзаққа созылған аңға шығады» (Жирмунский, 1974: 225), – дейді. С. Қасқабасов: «Ертегі кейіпкерінің керемет жағдайда дүниеге келуінің бір түрі – әкесі үйде жоқта тууы. Қазақтың көптеген ертегілерінде кейіпкер туғанда, оның әкесі үйде болмайды: ол аң аулап жүреді немесе жорыққа аттанып кетеді, яки болмаса сапарда болады. Әйтпесе, жаңа туған баланың даусын естісем, жүрегім жарылып өлермін деп, басқа жаққа кетіп қалады. ... Бала туғанда әкесі үйде болмау мотиві басқа халықтар фольклорында да кездеседі. Әсіресе Алтай мен Сібірдегі түркі халықтарының батырлық ертегілерінде бұл мотив өте кең тараған» (Қасқабасов, 2002: 428), – дей келе, аталған мотивте анаеркі дәуірдің болмысы көрініс тапқандығына кеңінен тоқталады.

Алтай түркілерінің «Маадай Қара» эпосында Көгүдей Мерген дүниеге келгенде, әкесі үйде болмайды. Үйіне келген Маадай Қара ұлын Қара Құла қағаннан және оның жер астында өмір сүретін әйелі Қара-Таажыдан қорғау үшін тауға апарып тастайды (Bekki, 2007: 370-371). Маадай Қараның ұлы Көгүдей Мерген биологиялық тұрғыда адамзаттан дүниеге келгенімен, табиғаттың қорғауында болып, сол жерде өсіп, ер жетеді. Көгүдей Мергеннің әкесі – тау, анасы – ағаш.

Сібір эпостарының кейбірінде батырларды дүниеге әкелген ата-аналары туралы сөз қозғалмайды. Сахалардың «Ер Соготох» эпосында табиғатты ата-ана ретінде көреміз. Табиғаттан дүниеге келгеніне немесе табиғаттың қорғауында екендігіне деген сенім батырларды асқақтата түседі. Мысалы, «Кан Капчыгай» эпосында батырдың әкесі – қасиетті тау, анасы – Алтай жұрты. «Көгүдей Көкшин Ло Боодой Коо» эпосында қарындасы мен батырдың анасы – боз тау, әкесі – алтын тасты ала тау. «Кара Таажы Кыс» эпосында Кара Таажы атты қыздың ата-анасы жоқ. Таудың әке, судың шеше екендігі жырланады (Ersöz, 2010).

Анаеркі дәуірінен бастап түрлі-түрлі өзгерістерді бастан өткерген батырдың туу мотиві эпостық жырларда ең негізгі сюжеттік қызметке ие болды. Эпос дәстүрінде, біріншіден, оқиғаның негізгі деңгейі болып саналатын қаһарман тұлғасын даралап, айрықша етіп көрсету, екіншіден, сюжеттің негізгі бөлігі ретінде туу мотивін эпостың бас жағында тұтас оқиғаға, бас аяғы бүтін ситуацияға айналдыру орын алған. Оқиғасы өмірбаяндық тәртіппен құрылған эпостарда батырдың туу мотиві негізгі бөлік болып саналады. Онсыз эпос сюжеті жасалмайды.

Қаһармандық эпостың көпшілігіне тән болып келетін ерекшеліктердің бірі – *«батырдың ерте ер жетуі, жастайынан ерлік көрсетуі, алыптық танытуы»* екендігі даусыз. Эпостарда алғашқы ерлік сынына дейін ешкімге елеусіз жүрген батыр аталмыш сыннан өткеннен кейін атақ-даңққа бөленеді. Жеке дара жауға қарсы шауып, батырлық көрсету, жабайы аңды өлтіру, күрестерде, сайыстарда жеңу батырдың алғашқы ерлігіне жатады.

Сібір эпостарында батыр болар баланың жасы санамаланып, оның әр жастағы мінез-құлқы, іс-әрекеті сипатталады. Мысалы, Алтайлардың «Маадай Қара» эпосында Маадай Қараның ұлы Көгүдей Мерген: «Еки ле конуп «ене» деди, Ене чуун жара тепти, Алты конуп «адам» деди, Агаш кабай жара тепти («Екі күнде «ана» дейді, Аяғымен құндағын теуіп, Алты күнде «ата» дейді. Ағаш бесігін теуіп») (Bekki, 2007: 371). Эпоста Көгүдей Мерген Алтай иесінің көмегімен ғажайып есеюді басынан өткізеді.

Тыва халқының «Бокту Кириш – Бора Шеелей» қаһармандық эпосындағы «белі шойыннан, кеудесі болаттан жаралған» батырдың тез өсуі былайша суреттеледі: «Бир хонгаш, «Бир харлыг мен» деп, Ижи хонгаш, «Ижи харлыг мен» (Бір күн өтті, Бір жасқа келдім, деді. Екі күн өтті, Екі жасқа келдім, деді) (Arıkoğlu, 2007: 79). Эпоста бала алғашқы ерлігін екі мифтік құбыжық шулбуларды өлтіру арқылы көрсетеді.

Сібір түркілерінің эпостарында батырлардың балалық шағына көп тоқталмай, тек ғажайып физикалық ерекшеліктерін суреттеумен шектелулерді көреміз. Эпостарда жас бала үлкен күш иесі ретінде көрінеді. Мысалы, алтайдың «Өлөштөй» эпосында бір қолына жай тасын, бір қолына қан ұстап туған Өлөштөйдің ұлы Ерке-Коо екі күнде ана, үш күнде әке дейді. Бір айдан кейін сөйлеп, жүгіре бастайды. Үш жасына келген кезде аты, сауыты, қылышы бар жауынгерге айналады. Құздан шығып кездескен палуандарды қорқытады, атасына барып анасының мұрасын сұрайды (Dilek, 2002: 90-110).

Тывалардың «Баян Тоолай» эпосында да ғажайып балалық шақ мотиві баяндалған. Аталған эпоста Мөге Баян Тоолайдың әйелі дүниеге әкелген бала бес-алты еңбектеп, оныншы күннен кейін жүгіріп, ойнай бастайды. «Алдын Чаагай» эпосында батыр төрт жасынан бастап әпкесі мен қарындасын асырау үшін аңшылықпен айналысады. «Мөге Шагаан Тоолай» эпосында қартайған Сай-Куу дүниеге әкелген бала екі күнде анасын танып, үш күннен кейін жүреді, анасын еміп жүріп, аң аулап үйіне әкеледі (Ergun, 2004).

Сахалардың «Жулуруяр Нургун Боотур» эпосында батыр аспанның тоғызыншы қабатында туа салысымен орнынан тұрады. Екі жасына толғанда елге тыныштық орнату үшін ортаңғы әлемге жіберіледі. Нургун Боотур төменгі әлемнің абаасылары (құбыжықтары) алып кеткен қарындасын құтқару арқылы есейгенін көрсетеді (Ersöz, 2010: 187-227).

Батырдың бала кезінде ғажайып ерекшеліктерімен көзге түсуі батырға тән қалыпты жайт десек те болады. Керісінше болған жағдайда батырдың қарапайым адамдардан еш айырмашылығы болмас еді.

Түркі халықтарында бала дүниеге келгеннен кейін жасалатын ерекше маңызды шараларынан бірі – *ат қою* рәсімі. Аталған рәсімді эпостардан, аңыздардан, этнографиялық-фольклорлық зерттеулерден де көптеп кездестіре аламыз.

Есім – әлеуметтік тұлғаны ғана емес, мифологиялық күшті де білдіреді. Сол үшін де жаңа туған балаға кез келген бір есім берілмейді, берілген есімнің баланың келешегіне, мінез-құлқына, қоғам ішіндегі орнына және жеңістеріне ықпал ететін символдық ерекшелікке ие болуына үлкен ден қойылады.

Түркілерде бала есімін тек алғашқы ерлігін көрсеткеннен кейін ғана ала алатын болған. Егер ерлік көрсетпесе, есімсіз қалып, алғашқы есімін алып жүретін болған. «Қаһарманға ат қою ежелгі салт бойынша үлкен оқиғамен байланысты. Көне эпостарда кейіпкер өсе келе алғашқы ерлік жасағаннан кейін ғана оған рудың ақсақалдары,

я болмаса желеп-жебеуші пірлері ат қойған» (Ибраев, 2009: 88). Батырға есім жаужүректілігі, қайсар, қайраттылығы, батылдығына қарай қойылған.

Батырлық жырлардың көне үлгісі болып саналатын «Оғызнама» эпосында Оғыз ханның өз есімін өзі қойғандығы белгілі. «Қорқыт ата» жырында ер балаларға ат қою әдетінен сөз қозғаған бөлімдер бар. Түркілерде жас жігіт өзінің өнерін, қаһармандығын көрсетпей, есім ала алмайды. Жігіт үшін есімсіз қалу төмендету, кемсіту болып саналған. Эпоста батырлар ат алу үшін бастарынан бір оқиға өтсе, кейде олар аңғармай да қалатын кездейсоқ жағдайларда ерлігіне байланысты ат қойылған.

Сібір түркі халықтары эпостарында батырлардың балалық шақтарына көп тоқталынбағандықтан ат қою рәсімін де көп кездестіре бермейміз. Алтай эпостарындағы батырлар туысынан жартылай Тәңір тектес болып келеді. Ат қою рәсімі белгілі бір жасқа келген, қаһармандығын көрсеткен батырларға тән болып келеді. Негізінен Алтай эпостарының ішінен «Маадай Қара», «Ақ Би», «Малчы Мерген» сияқты эпостардан ғана ат қою мотивтерін кездестіреміз.

«Алтын Тайчы» шор эпосында жетпіс жасқа келген Ақ хан ұлды болады. Дүниеге келгенінен бір ай өткеннен кейін бала әкесінен өзіне ат қоюын сұрайды. Ақ хан халқын, бектерін шақырып, үлкен той жасап, ұлына ат қоюларын сұрайды. Жиылған халық оған әдемі ат таба алмай әуреленеді. Халық тарқағаннан кейін бір ақсақал келіп, былай дейді: «Ақ ханның ұлына, Бурыл атты Алтын Тайчы десін! Бурыл ат шапқан қырда сулар азаймасын. Алтын Тайчы жүрген жерлерде, ел күн кемімесін. Күштілер сені кемсітпесін. Алыптар сені жеңбесін! Таңертең Тәңір Бурыл атты жіберсін. Киімдерімен қаруын Тәңір жіберсін» (Ergun, 2006: 93-94). Ақсақал осы сөздерді айтқаннан кейін көзден ғайып болады.

Алтайдың «Маадай Қара» қаһармандық эпосында да Көгүдей Мергенге ат бірден қойылмайды. Анасы Алтын Тарға Маадай Қараға: «Оған әлі ат қоймадым, Атасының келуін күттім», – дейді. Маадай Қара дұшпаннан қорғау үшін ұлын орманға тастап кеткеннен кейін баланың жанына Алтай иесі қарт кейуана келеді. Көгүдей Мергенге кейуана: «Сен Маадай Қараның ұлысың, Өш алу сенің міндетің. Мінетінің бағалы ат, Мақтадан сұр желек. Ер жігітсің сен, Атың Көгүдей Мерген. Мінетін боз атың су рухынан жаралған, Өзің Көгүдей Мерген, Тау рухынан жаралғансың» (Bekki, 2007: 96), – деп атын қояды. «Алтай иесі» кейуана баланы қараумен, оған есім мен мінетін ат берумен шектелмейді, оның өсуіне, батыр болуына көмектеседі.

Ежелгі сахаларда да балаға кішкентай кезінде қойылған есім нағыз есім ретінде саналмайтын болған. Нағыз есім садақ атып, жігіттік көрсеткеннен кейін ғана қойылатын болған. Қойылған есім жігіттің мінген атының түсіне байланысты да берілген. «Қорқыт ата» жырындағы кей кейіпкерлердің есімдері де мінген аттарының атымен бірге айтылады. Мысалы, «Қоңыр атты Қазан», «Боз айғырлы Бәйрек». Батырлардың аттарының есімдерімен бірге аталуы Сібір түркі халықтарының эпостарында көптеп кездеседі.

Тыва эпостарында балаға есімді көбіне ақсақалдар қояды. Сонымен қатар, тұлпардың да ат қойғандығын көреміз. Мысалы, «Ары-Хаан» эпосында ағаш қуысында туған бала мен оның атына көктен түскен Ақ Сарық атты кәрі ат үгіт-насихатын айтып ат қояды (Arıkoğlu, 2007: 236). Шорлардың «Алтын Сырық» эпосында перзентсіз Алтын Қағанға үш жаратушының бала беруі, «Каратты Перген» эпосында тоғыз жаратушының ортаңғы әлемге түсіп, Каратты Пергенге ат қойғандығы баяндалады (Ergun, 2006: 240).

Ат қою рәсімінің маңызы баланың әлеуметтік статусындағы өзгерістермен тікелей байланысты. Ат алған бала есейген болып саналады. Атсыз баланың рухы, мүмкіндігі, күші, маңызы жоқ саналады. Батыр атқа ие болу үшін аң аулауы, мергендігін көрсете білуі керек. Сібір түркі халықтарының эпостарында батырлардың әкесі мен анасы адамзат болғанымен қаһарман ерекше жағдайда, Тәңір қабатында өсетіндіктен есімдерінің де Тәңір тарапынан немесе ақсақал, кейуананың араласуымен қойылғандығы байқалады.

Халық ерекше қадір тұтып, «Жылқы – жеті қазынаның бірі» деп ұлықтаған *тұлпарлар бейнесі* эпостық жырларда айрықша көрініс тапқан. Жылқы өсіріп, мал баққан көшпелі халықтарда жылқының мифтік бейнеге айналмауы мүмкін емес десек те болады.

Түркілердің көшпенді болуларында да жылқының өзіндік орны бар. Өйткені олар жылқы малын асырау үшін жаз жайлауға, қыс қыстауға шығуға мәжбүр болды. Түркі халқы мен жылқы арасындағы байланысты «Диуани лұғат ит-түріктегі» *құс қанатымен, түрік атымен; ат – ер қанаты* сынды мақалдармен ұштастыруға болады.

Түркі халықтарының қаһармандық эпостарында қаһарман қалай асқақтатылса, тұлпарының да сол дәрежеде асқақтатылғандығын көреміз. Яғни тұлпар бейнесі ерекше сүйіспеншілікпен бейнеленеді. Халық қиялынан туындаған хас батырдың ұшқан құспен жарысқан желден жүйрік тұлпарға мінуі қаһармандық эпосқа тән мотивтердің бірі екендігі сөзсіз.

Жырда батырлар түрлі жағдайларда тұлпарға ие болып жатады. Кейбір эпостарда батырмен бірге оның аты да дүниеге келеді немесе жас күнінен бірге өседі. Эпостардағы тұлпарлардың сезімталдық күші жоғары дәрежеде, қиын жағдайларда әрқашанда иесіне көмекке келеді және оны қауіп-қатерден сақтандырады, адал қызмет атқарады. Тіпті тұлпарлар өзінің иесінен де ақылдырақ, ширақ болып келеді.

Қаһармандық эпостарды бір жағынан батырлардың, екінші жақтан тұлпарлардың эпосы десек те болады. Өйткені эпостарда бейнеленетін батырдың тұлпары мен батырдың тағдыры бір-бірімен тығыз байланысты. Батырдың ең басты және ең маңызды көмекшілерінің бірі – ат. Батыр өскен кезде оған параллель оның досы, сырласы болатын ат та дайын болады. Олар бір-бірлерін әрдайым толықтырып тұрады.

Сібір түркі халықтарының қаһармандық эпостарындағы аттардың басым көпшілігінің теңізден немесе көлден пайда болғандығын көреміз. Мәселен, «Кан Капчыкай» алтай эпосындағы жер мен судың иесі Қызыл айғырдың құлыны көктің үшінші қабатында Үш Курбустан тарапынан судан жаратылған. Бұл ат көктің тоғызыншы қабатында жаратылғандықтан, ұшу ерекшелігіне де ие. «Кан Жеерен атты Кан Алтын» эпосында Кан Жеерен аттың енесі су рухынан, «Көгүдей Көкшин мен Боодой Коо» эпосында Көгүдей Көкшиннің тау рухынан, атының да су рухынан жаралғандығы жырланады (Dilek, 2007: 431). «Маадай Қара» эпосында бір күні Көгүдей Мергенді өсірген кейуана (Алтай иесі) Көгүдей Мергенге өзінің тау рухынан, ал аты Қою қырдың су рухынан жаралғанын айтады (Bekki, 2007: 313).

Архаикалық эпостарда батырлардың ғажайып ерекшеліктері сияқты аттардың да *ғажайып ерекшеліктерінің* орын алғандығын көреміз. Аттардың ғажайып әрекеттері батырмен жорыққа шыққанда немесе дұшпанның шапқыншылығына ұшыраған кезде байқалады. Ат кейде шарасыз қалған батырды қиындықтардан сиқыр жасап құтқарады, кейде қауіп-қатерді алдын ала ескертеді, кейде батырды жер асты және жер үсті

әлеміне ұшырып апарды, кейде жамандықтардан қорғанып, сақтану үшін батырмен бірге бойын құбылтады. Эпостардағы аттың мақсаты – өзі қоршаған ортаны тәртіпке, ретке келтіру үшін мына әлемге жіберілген батырды мақсатына жеткізу. Сол себептен де ерекше қасиетке ие аттың әрдайым батырдың жанынан орын алғандығын көреміз.

Эпостарда жиі байқалатын аттардың ғажайып ерекшеліктерінің ең маңыздысы қиындыққа тап болғанда *сиқыр* жасауларында. Аттардың сиқыры көбіне пысқыру арқылы орындалады. Аттардың пысқыруынан аспан асты, жер үстінде ерекше жағдайлар орын алады. «Үш құлақты Ай Қара ат» эпосында ат пысқырылғанда жер беті тұманданып, қараңғылық басады. «Мөге Шагаан Тоолай» эпосында ат жарысында Қара Көгел батырды улайды. Арзылан Кысқыл ат мұны сезгеннен кейін қасиетті жай тасын пысқырып, желді терісінен соққызады. Ескен жел құлағын жауып, құмыраны құлатып, терең ұйқыға батқан батырды ұйқыдан оятады. «Алдай Буучы» эпосында Демир Мөге мен Хан Буудай бір-бірімен соғысқан кезде Демир-Мөге күшінен айрылып, жүзі қыпқызыл болып кетеді. Мұны көрген «Хан Шилги ат» пысқырып, Демир Мөгенің үстіне қар жаудырады. Батыр күшін жинап, күресін жалғастырады. «Алтын Арыг» эпосында Пижен Арыгтың өлген Ақ Боз атты тірілтуі баяндалады. Пижен Арыг үңгірде тірілетін күнін күткен Ақ-бозды тұяғымен ұрып тірілтеді (Dilek, 2007).

Эпостарда сөйлесу, тілдесу тек қана адамдарға ғана тән емес. Батырлардың жолдасы аттар да адамдар сияқты *сөйлесе* алады. Ат пен батыр бір-бірімен сөйлесу арқылы келіседі. Бұл эпостарды ертегіге жақындата түседі.

Халық киелі санайтын жылқы жануары эпостарда кейде батырға ақыл, кеңес береді, сөйлейді. Аға мен інідей болып бір-бірін сөзсіз ұғысады. «Алып Манаш» эпосында Ақбоз ат Ақ қағанның еліне келгенде бірден тоқтай қалып, оң құлағымен көкті, сол құлағымен жерді тыңдай бастайды. Алып-Манаш атының тұру себебін сұрағанда, аты оған жауап қайтарады (Ergun, 1997: 125). «Малчы Мерген» эпосында батыр Малчы Мерген улы суды ішпекші болғанда аты көмекке келіп оны уланудан қорғап қалады (Dilek, 2002: 250). «Кан Жеерен» эпосында Кан Алтын бір істі атқармас бұрын атымен кеңесіп, оның ойына құлақ асады (Arıkoğlu, 2007: 366-367).

Эпостардың басым көпшілігінде *қанатты ат*, *ұшатын ат* мотивтері кездеседі. Қанатты тұлпарлар – түркі халықтарының эпостарында жиі кездесетін мифтік бейне. Эпостардағы тұлпарлар қанаты қатайғанда биік аспанға ұшып, құстан жүйрік жүйіткіді. Осы ғажайып ерекшелігі арқасында кейде батырды қиындықтардан құтқарады, кейде батырды қалаған жеріне қысқа бір мерзімде жеткізеді. Көкке, көктің қабаттарына ұшқан аттар ұзақ уақыт көкте қалып, батырды қауіптерден сақтап, қалаған жеріне жеткізеді. Ұшатын аттардың қанатының дыбысынан кейде қатты жел пайда болса, кейде қонатын жерінде қалыптан тыс жағдайлар орын алады.

«Ай Хуучин» хакас эпосында көкте самғай ұшқан, көкті қозғалтқан Хан Боз ат және Қара Қызыл ат Ханым шың аталатын жерге құс сияқты самғап келіп қонады (Ergun, 2010: 323). «Алтын Арыг» эпосында Чибетей Хан Позырах атына мінгенде атымен бірге көкке ұшады. Көкте ұшып жүргенде Хан Позырах аттың қанаттарымен бұлтты тарқатады (Arıkoğlu, 2007: 163). «Очы Бала», «Малчы Мерген», «Маадай Қара» эпостарында қанатты аттар көкке ұшып шығады.

Эпостарда *аттардың бой құбылтуының* екі түрі орын алған. Біріншісінде, батыр мен оның аты өз қалауларымен құс, аю, киік, т.б. жан-жануарға немесе қандай да бір

затқа айналады. Екіншісінде, сиқырдың нәтижесінде түрін құбылтады. Тұлпарлардың бойқұбылтулары көбіне қауіп-қатерге кездескенде немесе ешкімнің өзін көрмеуі қажет болған сәттерде жасалады. Мысалы, қауіп-қатерге тап болғанда Ақ Боро ат қара қоңызға, Бора Шокар ат сұңқарға, жансыз затқа, жеті жылдық дала тікеніне, Ақ Боз ат жіңішке қылға айналады. «Алып Манаш» эпосында Алып-Манаш пен оның аты сапарға шыққан кезде түрлерін өзгертеді. Алып-Манаш тазға, аты да жауыр айғырға айналады (Ergun, 1997: 101). «Ақ Тайчы» эпосында Ақ-Тайчы батыр атынан түседі. Бармағынан қан шығарып, сары қарғы бауына жағады. Осыдан кейін көк қызарып, қатты жел еседі. Содан кейін аты Ақ Боро алтын аюға айналады (Dilek, 2002: 126).

Аттардың ең маңызды ерекшеліктерінен бірі – оның жылдамдығы. Эпостарда аттың жылдамдығы алыс қашықтықтарды өте қысқа мерзімде өтіп, жарыстарда бірінші келуінен, батырды қиын сәттерде дұшпандарынан көзді ашып жұмғанша алып кетуінен көрінеді.

«Алып Манаш» эпосында Ақбоз аттың атылған оқтан жылдам екендігі жырланады (Ergun, 1997: 121). «Ақ Тайчы» эпосында Ақ Тайчы қалыңдығы Алтын Тананы алып, әкесінің еліне қарай бара жатқан кезде Ақ Боро аттың ай қанатты құстар мен атылған оқтан да жылдам ұшқандығы бейнеленеді. «Катан Көкшин мен Катан Мерген» эпосында Қара Күрең аттың жылдамдығы ай, жыл ұғымдарымен берілген. «Өлөштөй» эпосында Катан Мерген мен аты Кан Жеерен сапарға шығады. Сапар кезінде аты жылдам қозғалғанынан артына із де тастамайды. Жолда алдарынан шыққан қара ағашқа соғылғанда, ағаш ортасынан екіге айрылады (Dilek, 2002). «Бокту Кириш - Боро Шеелей» тыва эпосында Бокту Кириш пен аты үш жылдық қашықтықты қас пен көздің арасында жүріп өтеді (Arıkoğlu: 2007: 204-205).

Шор қаһармандық эпостарында «жел, құйын» сөздерінің көп қолданғандығын көреміз. Ол бір жағынан аттың шабысын білдірсе, бір жағынан қандай да бір қауіптің хабаршысы іспеттес болып келеді. «Кан Перген» эпосында: Күшті жел желмен соғысқандай, Қорқынышты құйын соққандай (Ergun, 2006: 241).

«Жел» сөзі жылдамдық өлшеміннің метафоралық мағынасы болып келеді. Желмен аттың шабу жылдамдығы теңестіріледі. «Алтын Сырық» эпосында жел салыстырмалы конструкцияда емес, әрекет етуші субъект ретінде байқалады. Ол батырдың пайда болуының хабаршысы немесе қандай да бір қауіп-қатердің белгісі болып келеді.

Батырлардың жан серігі болған тұлпарлардың жарқын, кесек тұлғасы қаһармандық эпоста жасалған. Эпостардағы тұлпар бейнесі – түрлі дәуірдің дүниетанымын бойына жинақтаған көп қатпарлы күрделі бейне. Қаһармандық эпостарда ат ерекше қабілеттері, магиялық күш-қуаты бар жануар және адалдықтың, сенімділіктің, ақылдылықтың иесі, эпикалық тұлға ретінде суреттеледі. Эпостарда тұлпардың сыны, сипаты, шабысы, табандылығы, төзімділігі көркемдігімен, бейнелілігімен, семантикалық-мазмұндық тереңдігімен барынша әспеттеле бейнеленеді. Тұлпар – «батыр» ұғымының міндетті компоненті. Батырлардың заманы мен ол атқаратын шалғайдағы ұлы істерді тұлпарсыз елестету мүмкін емес, сонымен қатар жылқыға деген түркілердегі ерекше жылы көзқарас батырды тұлпарымен көруге бейіл. Тұлпарлары болмаса, батырдың да ерлігі көмескі, осынша даңқты бола алмайды.

Нәтижелер

XIX ғасырдың екінші жартысы мен XX ғасырдың бастапқы кезеңдерінде түркі халықтарының фольклор туындыларын жинау, жариялау бойыша жемісті, сапалы, белсенді жұмыстар атқарылды. Орыс зерттеушілерімен қатар әрбір түркі халқының оқыған, көзі ашық зиялы қауым өкілдері де ұлттық фольклор үлгілерін жинап, жариялаумен, зерттеумен айналысты.

Эпостардағы мифтік таным негізінде пайда болған бейнелер мен оқиғалардың ішкі өзегін сақтай отырып, эпостың әр дәуірдегі түркілік таным аясында жаңа элементтермен толығы, жаңаша түлеу үдерісі айқындалды.

Эпикалық дәстүрдің архаикалық қабаты, көне наным-сенімнің көріністері мен мифтік сілемдердің Сібір түркі халықтарының эпостарында батырлардың ғажайып туу, балалық шақ, ер жету, ат қою, тұлпар мотивтерінде молынан кездесетіндігі пайымдалды.

Эпостарда кездесетін ғажайып құбылыстар мен оқиғалар мифтен бастау алып, мифтік санадан туындаған. Мифтердегі оқиғалардың құрылымдық тәртібі мен қаңқасы түрлі мағыналық өзгерістермен эпостарда қайталанатындығы айқындалды.

Қорытынды

Мифтік қабаттар әр халықтың эпосында әртүрлі дәрежеде сақталған. Бірінде аз кездесе, бірінде молынан кездеседі. Сібір түркі халықтарының қаһармандық эпостарында мифтік қабаттарды көптеп кездестіруге болады. Жалпы алғанда, көне замандарда қалыптасқан мифологиялық ойлау жүйесі адамзат баласының ақыл-ойының дамуымен бірге уақыт өте келе көркем ойларға ұласып, жинақталып, көркем бейнелердің сомдалуына негіз қалаған. Сол себептен де миф, ертегі, көне эпостардан бастау алатын қаһармандық эпостарда жаңа дәуірдің шындығы жырланғанмен, мифтік мотивтерді де кеңінен кездестіре аламыз. Яғни көне замандардан бүгінге дейінгі түркілік рухани кеңістіктегі көне мифологиялық түсініктен бастап, образды ойлау – кейіпкер болмысын сомдау өнеріне дейінгі даму эволюциясын көреміз. Сібір түркі халықтарының эпостық жырларындағы жау бейнесі көбіне мифтік құбыжықтармен, мифтік ұғымдағы іс-әрекеттермен байланысты. Яғни Сібір түркі халықтарының эпостарынан миф пен классикалық эпостың ерекшеліктерінің, мифтен эпосқа қарай көшу үрдісінің, ішкі болмысының толығымен өзгеріске ұшырамай, арада қанша уақыт өтсе де көне танымның ішкі өзегі сақталғандығын байқауымызға болады.

Әдебиет

- Байсклан С.М., 1987. Поэтика тувинского героического эпоса. Кызыл: Тув. Изд-во. 72 с.
- Басилов В.Н., 1984. Избранники духов. М.: Политиздат. 208 с.
- Дыренкова Н.П., 1940. Шорский фольклор. М.: Наука. 448 с.
- Жирмунский В.М., 1959. Вопросы генезиса и истории эпического сказания об «Алпамыше» // В кн.: Об эпосе «Алпамыш»: сб. матер. по обсуждению эпоса «Алпамыш». Ташкент: АН Уз.ССР. С. 26-60.
- Жирмунский В.М., 1974. Тюркский героический эпос. Л.: Наука. 725 с.
- Ибраев Ш., 2012. Түркі эпосының поэтикасы мен типологиясы. Астана: Сарыарқа. 336 б.

- Илларионов В.В., 1982. Искусство якутских олонхосутов. Якутск: Кн. изд-во. 128 с.
- Қасқабасов С., 2002. Жаназық. Астана: Аударма баспасы. 584 б.
- Леви-Стросс К., 1985. Структурная антропология. М.: Наука. 536 с.
- Орус-оол С.М., 2001 Тувинские героические сказания: текстология, поэтика, стиль. М.: МАКС Пресс. 422 с.
- Пекарский Э.К., 1959. Словарь якутского языка. Изд. 2-е. М. 648 с.
- Пропп В.Я., 1976. Фольклор и действительность. М.: Наука. 327 с.
- Путилов Б.Н., 1988. Героический эпос и действительность. Л.: Наука. 223 с.
- Пухов И.В., 1973. Маадай Кара. Алтайский героический эпос. М.: Наука. 474 с.
- Пухов И.В., 1962. Якутский героический эпос олонхо: основные образы. М.: Изд-во АН СССР. 256 с.
- Райхл К., 2008. Тюркский эпос. Традиции, формы, поэтическая структура. М.: Восточная литература. 384 с.
- Слепцов П.А., 1972. Якутско-русский словарь. М.: Советская энциклопедия. 606 с.
- Суразаков С., 2015. Алтай фольклор. Горно-Алтайск. 320 с.
- Типологические исследования по фольклору, 1975. М: Наука. 191 с.
- Функ Д.А., 1995. Из истории изучения шорского героического эпоса (1861-1915 гг.) // Социально-экономическое и культурное развитие народов Севера и Сибири: традиции и современность. М.: Полиграфсервис. С. 118-137.
- Худяков И.А., 1969. Краткое описание Верхоянского округа. Л.: Наука. 439 с.
- Цивьян Т.В., 1975. К семантике пространственных элементов в волшебной сказке // Типологические исследования по фольклору. М: Наука. 191 с.
- Чудояков А.И., 1998. Шорские героические сказания: Кан Перген, Алтын Сырык. Новосибирск: Наука. Т. 17. 464 с.
- Эргис Г.У., 1974. Очерки по якутскому фольклору. М.: Наука. 404 с.
- Altay Destanları 1 / hzl. İ, 2002. Dilek. Ankara: TDK yayınları. 365 s.
- Altay Destanları 2 / hzl. İ. Dilek, 2007. Ankara: TDK yayınları. 472 s.
- Arıkoğlu E., Borbaanay B., 2007. Tuva destanları. Ankara: Türk Dil Kurumu. 581 s.
- Bekki S., 2007. Maaday Kara Destanı. Elazığ: Manas Yayıncılık. 589 s.
- Dilek İ., 1998. Altay-Türk Kayçılık Geleneği ile Türkiye'deki Aşık Tarzı Şiir Geleneği Arasındaki Benzerlikler // Sibirya Araştırmaları / hzl. E. Gürsoy-Naskali. İstanbul: Simurg. S. 195-203.
- Ergun M., 1997. Altay Türkleri'nin Kahramanlık Destanı Alıp Manaş. Konya: Cemre. 160 s.
- Ergun M., 2006. Şor Kahramanlık Destanları. Ankara: Akçağ yayınları. 488 s.
- Ergun M., Aça M., 2005. Tıva Kahramanlık Destanları 2. Ankara: Akçağ Yayınları. 399 s.
- Ergun P., 2010. Hakas Destancılık Geleneği ve Ay Huucun. Konya: Kömen Yayınları. 391 s.
- Ersöz M., 2010. Saha (Yakut) Türklerinin kahramanlık destanı. Ankara: Türksoy yayınları. 524 s.
- Ibraev Sh., 2021. The phenomenological transformation of Abay's poetry // Turkic Studies Journal, Volume 3, Number 3. P. 28-36.
- İnan A., 2018. Makaleler ve İncelemeler. I Cilt. Ankara: Türk Tarih Kurumu. 730 s.
- İnan A., 1987. Türk Dügünlerinde Exogamie İzleri // Makaleler ve İncelemeler. Ankara: TTK Yay. C. I. S. 341-349.
- Kirişçioğlu F., 2002. Saha Türk Destanı – Olonho // I Çağdaş Türklük Araştırmaları Sempozyumu. Ankara. S. 124-133.

- Ögel B., 1995. Türk Mitolojisi: Kaynakları ve Açıklamaları ile Destanlar. Ankara: TTK Yayınları. 745 s.
- Palkina R.A., 1987. Sazon Saymoviç Surazakov: Bir Altay araştırmacısı / çev. M. Tezcan // Kardeş Edebiyatlar. №15. S. 19-21.
- Reihl K., 2011. Türk Boylarının Destanları / çev. M. Ekici. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları. 441 s.
- Seroşevsky V.L., 2007. Saka Yakutlar / çev. A. Acaloğlu. İstanbul: Selenge Yayınevi. 332 s.
- Şor Destanı İncelemeleri / çev. C. Turgunbayer., 2007. Ankara: TDK yayınları. 205 s.
- Surazakov S.S., Hikayeci A.G., 1986. Kalkin'in Biyografisi / çev. M. Tezcan // Kardeş Edebiyatlar. №14. S. 22-28.
- Türk dünyası aşık edebiyatı / edit. N. Ata Yıldız, F. Ahsen Turan, 2016. Ankara: İlksan Matbaası. 812 s.
- Yakut Destan Geleneği ve Er Sogotoh / hzl. M. Ergun, 2013. Ankara: Türk Dil Kurumu. 862 s.
- Yıldırım D., 1998. Türk Bitiği. Ankara: Akçağ yayınları. 150 s.

Reference

- Bajsklan S.M., 1987. Poetika tuvinskogo geroicheskogo eposa [Poetics of the Tuvan heroic epic]. Kyzyl: Tuv. Izd-vo. 72 p. [in Russian].
- Basilov V.N., 1984. Izbranniki duhov [Chosen Spirits]. Moscow: Politizdat. 208 p. [in Russian].
- Dyrenkova N.P., 1940. Shorskij fol'klor [Shor folklore]. Moscow: Nauka. 448 p. [in Russian].
- Zhirmundskij V.M., 1959. Voprosy genezisa i istorii epicheskogo skazaniya ob «Alpamysh» [Questions of the genesis and history of the epic legend about «Alpamysh»]. In: Ob epose «Alpamysh»: sb. mater. po obsuzhdeniyu eposa «Alpamysh» [About the epic «Alpamysh»: Sat. mater. on the discussion of the epic «Alpamysh»]. Tashkent: AN Uz.SSR. P. 26-60. [in Russian].
- Zhirmundskij V.M., 1974. Tyurkskij geroicheskij epos [Turkic heroic epic]. Leningrad: Nauka. 725 p. [in Russian].
- Ibraev Sh., 2012. Turki eposynyn poetikasy men tipologiyasy [Poetics and typology of Turkish epic]. Astana: Saryarqa. 336 p. [in Kazakh].
- Illarionov V.V., 1982. Iskusstvo yakutskih olonhosutov [Art of the Yakut olonkhosuts]. Yakutsk: Kn. izd-vo. 128 p. [in Russian].
- Qasqabasov S., 2002. Zhanazyq. Astana: Audarma baspasy. 584 p. [in Kazakh].
- Levi-Stross K., 1985. Strukturnaya antropologiya [Structural anthropology]. Moscow: Nauka. 536 p. [in Russian].
- Orus-ool S.M., 2001. Tuvinskie geroicheskie skazaniya: tekstologiya, poetika, stil' [Tuvan heroic tales: textual criticism, poetics, style]. Moscow: MAKS Press. 422 p. [in Russian].
- Pekarskij E.K., 1959. Slovar' yakutskogo yazyka [Dictionary of the Yakut language]. Izd. 2-e. Moscow. 648 p. [in Russian].
- Propp V.Ya., 1976. Fol'klor i dejstvitel'nost' [Folklore and reality]. Moscow: Nauka. 327 p. [in Russian].
- Putilov B.N., 1988. Geroicheskij epos i dejstvitel'nost' [Heroic epic and reality]. Leningrad: Nauka. 223 p. [in Russian].
- Puhov I.V., 1973. Maadaj Kara. Altajskij geroicheskij epos [Altai heroic epic]. Moscow: Nauka. 474 p. [in Russian].
- Puhov I.V., 1962. Yakutskij geroicheskij epos olonho: osnovnye obrazy [Yakut heroic epic olonkho: main images]. Moscow: Izd-vo AN SSSR. 256 p. [in Russian].
- Rajhl K., 2008. Tyurkskij epos. Tradicii, formy, poeticheskaya struktura [Turkic epic. Traditions, forms, poetic structure]. Moscow: Vostochnaya literatura. 384 p. [in Russian].

- Slepcev P.A., 1972. Yakutsko-russkij slovar' [Yakut-Russian dictionary]. Moscow: Sovetskaya enciklopediya. 606 p. [in Russian].
- Surazakov S.S., 2015. Altaj fol'klor [Altai folklore]. Gorno-Altajsk. 320 p. [in Russian].
- Tipologicheskie issledovaniya po fol'kloru [Typological studies on folklore], 1975. Moscow: Nauka. 191 p. [in Russian].
- Funk D.A., 1995. Iz istorii izucheniya shorskogo geroicheskogo eposa (1861-1915 gg.) [From the history of the study of the Shor heroic epic (1861-1915)]. Social'no-ekonomicheskoe i kul'turnoe razvitie narodov Severa i Sibirii: tradicii i sovremennost' [Socio-economic and cultural development of the peoples of the North and Siberia: traditions and modernity]. Moscow: Poligrafservis. P. 118-137. [in Russian].
- Hudyakov I.A., 1969. Kratkoe opisanie Verhoyanskogo okruga [Brief description of the Verkhoyansk district]. Leningrad: Nauka. 439 p. [in Russian].
- Civ'yan T.V., 1975. K semantike prostranstvennyh elementov v volshebnoj skazke [On the semantics of spatial elements in a fairy tale]. Tipologicheskie issledovaniya po fol'kloru [Typological studies on folklore]. Moscow: Nauka. 191 p. [in Russian].
- Chudoyakov A.I., 1998. Shorskie geroicheskie skazaniya: Kan Pergen, Altyn Syryk [Shor heroic tales: Kan Pergen, Altyn Syrok]. Novosibirsk: Nauka. Vol. 17. 464 p. [in Russian].
- Ergis G.U., 1974. Ocherki po yakutskomu fol'kloru [Essays on Yakut folklore]. Moscow: Nauka. 404 p. [in Russian].
- Altay Destanları 1, hzl. İ., 2002. Dilek. Ankara: TDK yayınları. 365 p. [in Turkish].
- Altay Destanları 2, hzl. İ. Dilek, 2007. Ankara: TDK yayınları. 472 p. [in Turkish].
- Arikoğlu E., Borbaanay B., 2007. Tuva destanları. Ankara: Türk Dil Kurumu. 581 p. [in Turkish].
- Bekki S., 2007. Maaday Kara Destanı. Elazığ: Manas Yayıncılık. 589 p. [in Turkish].
- Dilek İ., 1998. Altay-Türk Kayçılık Geleneği ile Türkiye'deki Aşık Tarzı Şiir Geleneği Arasındaki Benzerlikler. Sibirya Araştırmaları, hzl. E. Gürsoy-Naskali. İstanbul: Simurg. P. 195-203. [in Turkish].
- Ergun M., 1997. Altay Türkleri'nin Kahramanlık Destanı Alıp Manaş. Konya: Cemre. 160 p. [in Turkish].
- Ergun M., 2006. Şor Kahramanlık Destanları. Ankara: Akçağ yayınları. 488 p. [in Turkish].
- Ergun M., Aça M., 2005. Tıva Kahramanlık Destanları 2. Ankara: Akçağ Yayınları. 399 p. [in Turkish].
- Ergun P., 2010. Hakas Destancılık Geleneği ve Ay Huucun. Konya: Kömen Yayınları. 391 p. [in Turkish].
- Ersöz M., 2010. Saha (Yakut) Türklerinin kahramanlık destanı. Ankara: Türksoy yayınları. 524 p. [in Turkish].
- Ibraev Sh., 2021. The phenomenological transformation of Abay's poetry. Turkic Studies Journal, Volume 3, Number 3. P. 28-36.
- İnan A., 2018. Makaleler ve İncelemeler. I Cilt. Ankara: Türk Tarih Kurumu. 730 p. [in Turkish].
- İnan A., 1987. Türk Düşünlerinde Exogamie İzleri. Makaleler ve İncelemeler. Ankara: TTK Yay. C. I. P. 341-349. [in Turkish].
- Kirişçioğlu F., 2002. Saha Türk Destanı – Olonho. I Çağdaş Türklük Araştırmaları Sempozyumu. Ankara. P. 124-133. [in Turkish].
- Ögel B., 1995. Türk Mitolojisi: Kaynakları ve Açıklamaları ile Destanlar. Ankara: TTK Yayınları. 745 p. [in Turkish].
- Palkina R.A., 1987. Sazon Saymoviç Surazakov: Bir Altay araştırmacısı, çev. M. Tezcan. Kardeş Edebiyatlar. №15. P. 19-21. [in Turkish].

- Reihl K., 2011. Türk Boylarının Destanları, çev. M. Ekici. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları. 441 p. [in Turkish].
- Seroşevsky V.L., 2007. Saka Yakutlar, çev. A. Acaloğlu. İstanbul: Selenge Yayınevi. 332 p. [in Turkish].
- Şor Destanı İncelemeleri, çev. C. Turgunbayer., 2007. Ankara: TDK yayınları. 205 p. [in Turkish].
- Surazakov S.S., Hikayeci A.G., 1986. Kalkın'ın Biyografisi, çev. M. Tezcan. Kardeş Edebiyatlar. №14. P. 22-28. [in Turkish].
- Türk dünyası aşık edebiyatı, edit. N. Ata Yıldız, F. Ahsen Turan, 2016. Ankara: İlksan Matbaası. 812 p. [in Turkish].
- Yakut Destan Geleneği ve Er Sogotoh, hzl. M. Ergun, 2013. Ankara: Türk Dil Kurumu. 862 p. [in Turkish].
- Yıldırım D., 1998. Türk Bitiği. Ankara: Akçağ yayınları. 150 p. [in Turkish].

G.T. Zhiyembayeva

*L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Republic of Kazakhstan
(E-mail: zgulbahram@mail.ru)*

Features of the heroic epics of the Turkic peoples of Siberia

Abstract. The folklore of the Turkic peoples is extremely rich and diverse. In terms of genre, the Turkic epics are of considerable interest, which, being transmitted orally and in writing from generation to generation and which reveal the spiritual wealth and culture of the Turkic peoples. Heroic epics depicting historical facts, events, and martial traditions of the Turkic peoples are indicative in this context. The origins of heroic epics go back to ancient myths, heroic fairy tales, ancient legends, where mythological consciousness undergoes significant mental changes in the formation of heroic epics. Mythological motifs can be traced in heroic epics of the Turkic peoples of Southern Siberia, that represent a complex synthesis of ancient beliefs of the Turkic peoples, and the epics themselves glorify the glorious exploits of the Turkic peoples, many of which have a real historical basis.

This article highlights the history of the epics (including heroic) of the Turkic peoples of Siberia, their systematic classification by origin, subject matter, plot composition, genre characteristics is carried out, plot motives, including mythological ones, are identified. It is assumed that shamanic myths are at the structural basis of the epics of the Turkic peoples of Siberia, as a result of which the structural frame and the plot of events in the myths are repeated in the epics together with various semantic changes.

Keywords: myth, archaic epic, heroic epic, motive, epics, Altai, Sakha, Khakass, Shor, Tuvan.

Г.Т. Жиёмбаева

*Евразийский национальный университет им. Л.Н.Гумилева, Астана, Республика Казахстан
(E-mail: zgulbahram@mail.ru)*

Особенности героических эпосов тюркских народов Сибири

Аннотация. Фольклор тюркских народов чрезвычайно богат и разнообразен. В жанровом отношении значительный интерес представляют собой тюркские эпосы, которые, передаваясь

в устной и письменной форме из поколения в поколение и которые раскрывают духовное богатство и культуру тюркских народов. Показательны в данном контексте героические эпосы, запечатлевшие исторические факты, события, боевые традиции тюркских народов. Истоки героических эпосов восходят к древним мифам, героическим сказкам, древним сказаниям, где мифологическое сознание в становлении героических эпосов претерпевает значительные ментальные изменения. Мифологические мотивы прослеживаются в богатейших героических эпосах тюркских народов Южной Сибири, представляют сложный синтез древних верований тюркских народов, а сами эпосы прославляют славные подвиги тюркских народов, многие из которых имеют реальную историческую основу.

В данной статье освещается история эпосов (в т.ч. героических) тюркских народов Сибири, осуществляется их системная классификация по происхождению, тематике, сюжетному составу, жанровым признакам, раскрываются сюжетные мотивы, в т.ч. и мифологические. Предполагается, что в структурной основе эпосов тюркских народов Сибири находятся шаманские мифы, вследствие чего структурный каркас и фабула событий в мифах повторяются в эпосах вместе с различными смысловыми изменениями.

Ключевые слова: миф, архаический эпос, героический эпос, мотив, эпосы: алтайские, хакасские, шорские, тувинские, эпосы саха.

Автор тулары мәлімет:

Жиёмбаева Гульбакрам Тумарбековна, PhD, Түркітану кафедрасының доцент м.а., Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Қ. Сәтбаев к-сі, 2, Астана, Қазақстан Республикасы.

Orcid ID 0000-0001-9373-7156

Information about author:

Zhiyembayeva Gulbakram, PhD, Acting Associate Professor of the Department of Turkology, L.N. Gumilyov Eurasian National University, 2 Satpayev str., Astana, Republic of Kazakhstan.

Orcid ID 0000-0001-9373-7156

Сведения об авторе:

Жиёмбаева Гульбакрам Тумарбековна, PhD, и.о. доцент кафедры тюркологии, Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, ул. К. Сатпаева, 2, Астана, Республика Казахстан.

Orcid ID 0000-0001-9373-7156

Жазба ақындар шығармашылығындағы шығыс стилі

*С.Қ. Қосанов^a, Ә.М. Кәкенова^b, Ж.С. Әділханова^c

^aӘл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан Республикасы
(E-mail: Kosan_1964@mail.ru). *Байланыс үшін автор: Kosan_1964@mail.ru

^bӘл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан Республикасы
(E-mail: aldiyar-1976@mail.ru)

^cӘл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан Республикасы
(E-mail: adilhanova2011@mail.ru)

ARTICLE INFO

Кілт сөздер:
ақын, сопылық,
әдебиет, дәстүр,
символ, ғаріп,
поэзия, кезең,
шығыстық стиль.

FTAMP 17.09.91

DOI: <http://doi.org/10.32523/2664-5157-2023-2-167-184>

АННОТАЦИЯ

Мақалада XIX ғасырдың екінші жартысы мен XX ғасыр басында өмір сүрген қазақ ақындарының шығармашылығындағы діни-дидактикалық және сопылық сарындар қарастырылған. Олардың дені өз заманында Орта Азия және Ресей қалаларындағы мұсылман медреселерінде білім алғаны белгілі. Жұмыста шайырлар поэзиясында жиі ұшырайтын *ғаріп, міскін, құл, пақыр, кәміне, бейшара* сөздерінің сопылық әдебиетпен байланысты қырлары талданады. Авторлар олардың әрқайсысын тиісті мысалдар арқылы дәйектей отырып, сопылық әдебиетке қатысты аспектілеріне назар аударады. Шығыстың классикалық әдебиетінен терең нәр алған шайырлар поэзиясында көптеген ортақ тақырып, сюжет, сарындар мен стильдік бейнелеулер кездеседі.

Мақалада жазба ақындар поэзиясында жиі қолданылған «әбжад» және «әліпби» мотивтеріне арнайы назар аударылады. Осы орайда Алтын Орда дәуірі әдебиетінде жалғасын тапқан «нама» жанрын қазақ ақындарының қайта жаңғыртуы туралы ой қозғалған. XX ғасыр басындағы қазақ поэзиясына ортағасырлық әдеби дәстүрдің тигізген ықпалы қарастырылған. Ақан сері, Мәшһүр Жүсіп, Шәкәрім, Мақыш, Омар, Қаңлы Жүсіп, Тұрмағамбет, Кете Жүсіп, Қарасақал Ерімбет сынды жазба әдебиет өкілдерінің шығармашылығы Ясауи, Бақырғани, Рабғузи, Хорезми және Сарай секілді түркі-қыпшақ шайырларының өлең үлгілерімен салыстырыла сарапталады. Екі дәуір ақындары қолданған бейнелі сөздер мен көркем образдар жөнінде тұжырымды ой-пікірлер ұсынылған. Мақалада қазақ әдебиеттануында жеткілікті деңгейде зерттелмеген, ұлттық жазба әдебиетіміздің қалыптасуына елеулі үлес қосқан бірқатар ақын-шайырлардың шығармалары қарастырылды.

Received 03 February 2023. Revised 08 February 2023. Accepted 15 May 2023. Available online 30 June 2023.

For citation:

S.K. Kosanov, A.M. Kakenova, Zh.S. Adilkhanova Oriental style in the work of Kazakh poets // Turkic Studies Journal. – 2023. – Vol. 5. – No 2. – P. 167-184. DOI: <http://doi.org/10.32523/2664-5157-2023-2-167-184>

Дәйексөз үшін:

С.Қ. Қосанов, Ә.М. Кәкенова, Ж.С. Әділханова Жазба ақындар шығармашылығындағы шығыс стилі // Turkic Studies Journal. – 2023. – Т. 5. – № 2. – 167-184 б. DOI: <http://doi.org/10.32523/2664-5157-2023-2-167-184>

Кіріспе

XIX ғасырдың екінші жартысы мен XX ғасыр басындағы қазақ әдебиетінде бірнеше әдеби ағымның қатар өмір сүргені белгілі. Әдебиет зерттеушісі Б.Кенжебаев бұл кезең әдебиетінің қоғамдағы өзгерістерге байланысты түрлі қайшылықтарға толы екендігін жаза келе, былай деген болатын: «Сонымен, XX ғасыр басындағы қазақ әдебиеті – ұлы дәуірдің: ілгерілеулер, күрес, көтерілістер, сұрапыл соғыстар, қиян-кескі төңкерістер дәуірінің әдебиеті. Күрделі, көп қырлы әдебиет. Оны қазақ ақын-жазушыларын саяси, әдеби бағыттарына қарай мынадай топтарға бөлген жөн: 1) ағартушы ақын-жазушылар, 2) ағартушы демократ ақын-жазушылар, 3) демократтық-төңкерісшіл халық жырлары» (Кенжебаев, 1993: 29).

Зерттеуші алғашқы топтағы әдеби ағым өкілдері қатарында Ақмолла (Мифтахетдин) Мұхамедияров (1831-1895), Әбубәкір Кердері (1858-1912), Мақыш Қалтаев (1865-1916), Нұржан Наушабаев (1859-1919), Мәшһүр Жүсіп Көпеев (1857-1931), Шәді Жәңгіров (1865-1931), Жаяу Мұса Байжанов (1835-1929), Мұсабек Байзақов (1849-1932), тағы басқаларды атайды. Ғалым бұл ақындардың тек мұсылманша, қадімше оқығанын, Бұхара, Ташкент, Қазан, Троицк, Орынбор, Уфа қалаларындағы діни мектеп-медреселерді бітіріп, мұсылманша орта және жоғары дәрежелі білім алғандығын жазады. Тіпті, кейбіреулері көп оқып, ғұлама болғандығын, Меккеге барып, қажы атағын алғандығын да сөз етеді. Сондай-ақ, олардың көпшілігі ауылдық, болыстық, уездік жерлердегі мектептер мен медреселерде молда, мұғалім болып, халықтың сауатын ашу мақсатында ағартушылық қызметін атқарғанын айтады. «Ағартушы ақын-жазушылардың көрген-білген, оқыған, рухани нәр, азық, өнер, үлгі алған мәдениеті, әдеби мектебі Шығыс халықтарының ертедегі әдебиеті мен мәдениеті және араб, парсы тілдері болды. Бұлар – шығыстық тәлім-тәрбиелі, өнер-дәстүрлі ақындар... Ағартушы ақын-жазушылардың шығармалары, бір жағынан, көне Шығыс әдебиеті дәстүрінде, екінші жағынан қазақтың бұрынғы әдебиеті дәстүрінде қисса, дастан, мысал, назым, өлең, жыр болып келеді. Оларда ескі, діни кітаби сөздер көп кездеседі. Әсіресе, нәзіралық шығармаларда шағатай тілі деп аталған ежелгі түрік әдеби тілінің әсері мол», – деп жазады (Кенжебаев, 1993: 31).

XX ғасыр басындағы қазақ әдебиетінің бағыт-бағдарын әдеби-тарихи процестердің контекстінде қарастырған зерттеуші Д.Қамзабекұлы жоғарыда аталған ақындардың бірқатарын ислам құндылықтарымен байланыста зерделей келе, Шәді, Әбубәкір, Мәшһүр Жүсіп, Мақыш т.б. ақындардың заманауи қозғалыстарға қосқан шығармашылық үнін даралап көрсетеді. Ғалымның тұжырымы: «Сонымен мұсылман ағартушылығы – Шығыстағы негізгі діндердің бірі – исламның құндылықтарын жаңа дәуірге сәйкес жүйелі дамытуға бағытталған ағым» (Қамзабекұлы, 2002: 17)¹. Қазақ руханиятында өзіндік көзқарастарымен ерекшеленетін: Қарасақал Ерімбет, Қаңлы Жүсіп, Тұрмағамбет Ізтілеуұлы, Шораяқтың Омары, Кете Жүсіп, Даңмұрын Кенжебекұлы, Жүсіп Таубайұлы, Шегебай Бектасұлы, т.б. Сыр шайырлары ғана емес, Шәді, Мәшһүр Жүсіп, Ақан сері секілді ақындардың да Бұхара-и Шәріфтен бастау алатын Орта Азия мұсылмандық білімі мен іліміне сусындағаны анық.

¹ Қамзабекұлы Д., 2002. Әдеби-тарихи процесс: Ағымдар, концепциялар (Ағартушылық кезең), фил. ғыл. докт. ғыл. дәр. ... авторефераты. Алматы. 52 б.

Зерттеу әдістері мен материалдар

Қазақ әдебиетіндегі оянушылық дәуірінің барлық сауатты ақын-жазушылары бір бағытта, негізінен ағартушылық бағыттағы шығармашылықпен шұғылданып, «қайткенде де ұлтқа қызмет ету» мүддесін көздегені шындық. Өнер мен ғылымнан кенжелеп қалған, көшпелі өмір салтын ұстанған жұртымыз үшін бұдан өзге жол жабық болды. Сондықтан «шығысы батыс боп» кеткен ұлы Абай мен Ыбырайдан бастау алған ағартушылық идеясын іс жүзінде кәдеге асыруға жан аямай кіріскен қазақ қаламгерлерінің рухани саладағы басты бағдары Шығыс болып қала берді де, Ә.Бөкейхан бастаған ұлт көсемдерінің тура жолына – «усул-и жәдид» жолына түскендер тығырықтан шығар төте жол іздеді. Бұл – Батыс пен Шығыстың ортасына сыналай көпір салып, өркениет көшін іздеген А.Байтұрсынұлы, М.Дулатұлы, С.Көбеев, М.Сералин, Ж.Басығарин, С.Дөнентаев, С.Торайғыров, т.б. ақындардың жолы.

Дегенмен, осы екі бағыттағы ақын-шайырлардың шығармашылық сипатында айтарлықтай шекара да жоқ болатын. Мысал үшін, Ахмет, Міржақып, Сәбит, Мұхамеджан да әдеби әдіс ретінде нәзирашылдықты оңтайлы тәсіл деп білген және көп жағдайда орыс, еуропа әдебиетінің мысал, ертегі, поэма, әңгіме, повестерін тәржімалап, не болмаса қайта өңдеп, жаңғыртып, ұлттық болмыс-түсінігімізге бейімдеп жазған. Ал Ақан сері, Ақылбай, Әріп, Әсет, Шәкәрім секілді талант иелері Батыспен қатар Шығыс сюжеттерін, оның кейбір стильдік қасиет-сипаттарын өз шығармашылықтарына үлгі еткен. Сонымен бірге, аталған үш топтың өкілдері қазақтың дәстүрлі ислами-имани құндылықтарын да әрдайым естен шығармаған. Себебі, халықтың діннен шығуы, тек «кәпір» болумен бітпейтінін, ақыр түбінде түркілік тегінен, қазақтық дәстүр, салт қасиеттерінен, тіпті тілінен де ажырайтынын түсінді. Жәдитшілдік бастауындағы Әл-Ауғани, Мұхаммед Абду, Әл-Маржани, Әл-Курсави, Исмайыл Гаспринскийдің өздері де исламның аса көрнекті қайраткерлері санатынан. Ресей мұсылмандары мен түркі халықтарына «тілде, ойда, істе – бірлік» ұранын тастаған Исмайыл бейдің маңызды еңбектерінің бірі – «Орыс мұсылмандығы» (1881) екені мәлім. Абай, Ыбырай, Шәкәрім, Ғұмар мен Мәшһүр Жүсіп те діни тақырыптағы шығармаларын тектен тек жазбаса керек. Қалай дегенмен, қаламгердің әдеби қолтаңбасын, қабілет дәрежесін, шығармашылық табиғатын, даралық қасиеттерін оның идеялық бағытынан емес, қаламгерлік стилінен, туындының жанрлық түрі мен сюжеттерінен, өлеңдерінің дәстүрлі және жаңашыл сарындарынан, тілі мен көркемдік құралдарынан іздеу – әдебиеттанудың негізгі міндеттерінің бірі.

Қазақ ақын-шайырларының әдеби мұрасын орта ғасырлардан бері қарайғы түркі-шағатай ақындық дәстүрі аясында зерттеген Н. Келімбетовтың мына бір тұжырымдары осы тақырыптың іргелі мәселелерін көре білуімен бағалы: «Сонымен, XIX ғасырдың екінші жартысында әдебиет майданына келіп, прогрессивті, ағартушылық бағыт ұстаған қазақ ақындарының бір тобы дәстүрлі тақырыптарға шығарма жазудың нәзирагөйлік тәсілі қазақтың бір топ ақындары тарапынан кезінде едәуір қолдау тапты. Осы бағыттағы қазақ ақындары шығыстың классикалық әдебиетіндегі дәстүрлі тақырыптарды, сюжеттерді, образдарды бетке ұстай отырып, мазмұны мен формасы жағынан, идеясы мен сюжеті тұрғысынан мүлдем жаңа

шығармалар жазды» (Келімбетов, 2000: 255). Шындығында да, зерттеуші айтқандай, қазақ ақындары Шығыс зергерлерінің қолынан шыққан сан түрлі бейнелеу, көріктеу, құралдарын, образ жасау әдістерін, теңеулерді, өлең жүйесін, тағы басқаларды зор шеберлікпен пайдаланғаны мәлім. Олар шығыс классиктері жасаған ғажайып образдарды қазақ топырағына лайықтап, өз оқушысына жақын етіп қайта тудырды.

Мақаланы жазу барысында диахрондық, салыстырмалы-типологиялық және әдеби талдаудың кешенді сараптау әдістері қолданылды. Зерттеу кезінде Орталық ғылыми кітапханада сақталған ақындар мұрасының қолжазбалары, әр уақытта басылған антологиялар мен ғылыми басылымдар нысанға алынды.

Тақырыптың зерттелу дәрежесі

Қазақ әдебиетіндегі діни мазмұны бар шығармалардың идеясы мен сарындарын саралаған А.Жақсылықовтың зерттеулерінде бірқатар шайырлардың ислами бағыттағы шығармаларына назар аударылған. Зерттеуші, әсіресе, зар заман ақындарының әдеби мұралары мен қисса-дастандардың ХХ ғасыр басындағы қазақ прозасына оң ықпалын тигізгені туралы былайша ой өрбітеді: «Книжная литература восточных кисса и дастанов, достаточна широко представленная в национальном искусстве слова в XIX веке, оказывала существенное влияние на развитие общественного сознания в Казахстане. Многие казахи, получившие восточное образование, хорошо знали литературу кисса и дастанов. Эта духовная атмосфера наглядно воспроизведена в первом казахском романе М. Дулатова «Бакытсыз Жамал» (1911). В современном литературоведении эта проблематика является весьма актуальной и привлекает внимание все большего количества ученых» (Жақсылықов, 1999: 31)².

Осыған қарағанда, қазақ әдебиеті тарихында үлкен із қалдырған шайырлық поэзияның стильдік ерекшеліктері мен ондағы образ, мотивтер жүйесін зерттеу әрі ауқымды, әрі өте маңызды мәселе екендігі аңғарылады. Әрине, қазақтың қисса әдебиеті мен оның өкілдері қалдырған жүздеген хикая-дастандардың сюжеті мен стильдік сипатын саралау біздің шағын зерттеуімізде мүмкін болмас та еді. Осы орайда, Ө.Күмісбаев, Н.Келімбетов, А.Қыраубаева, Б.Әзібаева, А.Жақсылықов, Т.Тебегенов, Б.Омаров, А.Шәріп, т.б. қазақ ғалымдарының және кейінгі жас зерттеушілердің еңбектерін қарастыра отырып, бұл бағытта жаңа зерттеулер мен ғылыми ізденістердің қажеттілігі аңғарылып отыр (Нұрдәулетова, Шохаев, Кенғанова, 2022: 72-85). Мақалада ХХ ғасыр басындағы жазба ақындардың шығармашылығына қатысты бірқатар тың тұжырымдар ұсынылды.

Талқылау

Орта ғасырлардағы түркі классикалық поэзиясынан тәлім алған кейінгі қазақтың қисса әдебиеті мен шайырлар шығармашылығында бір-бірімен ұқсас, ортақ сипаттары көп. Түптеп келгенде бұл қасиеттердің басым бөлігі әдебиеттегі нәзирашылдық

² Жақсылықов А., 1999. Образы, мотивы и идеи с религиозной содержательностью в произведениях каз. лит.-ры. Афтореферат дисс. на соиск. док. фил. наук. Алматы. 52 б.

әдісінің желісі екеніне көз жеткіземіз. Өйткені нәзіралық дәстүр – бірер шығарманы қамтитын сәттік құбылыс емес, талай ғасырдағы әдеби үдерістердің қойнауында іштей дамып, көркемдік образдар әлемі тұтастанған, сюжеттік мотивтері бірінен-бірі туындап жататын уақыт жағынан шектелмейтін тарихи құбылыс. Низами мен Құтыб, Жәми мен Науаи, Сағди мен Сарайдың шығармашылығында тек сюжеттік қана емес, идеялық, жанрлық және стильдік ұқсастықтар кездесіп отырады. Сондай-ақ, көп өзгеріске ұшырамайтын Исламға тән канондық қолданыстар, діни ережелер, Аллаға деген бірегей мінәжат, Пайғамбарларға салауат, мақтау, әулиелерге құрмет, өлең өлшемдері (ғаруз) мен олардың ішкі түрлерінің тұрақты қалыптасуы – олардың шығармашылығындағы басты ортақ қасиеттер мен стильдік белгілері. Бұл тұрғыдан алғанда, жекелеген қаламгерді ғана емес, тұтас кезеңнің әдебиетін қамтитын шайырлық поэзияны белгілі бір тақырыптың аясында қарастыру аздық етеді.

Қазақ әдебиетіндегі сөз өнерінің сыры мен сипатын теориялық тұрғыдан талдай зерттеген академик З.Қабдолов қаламгер шығармашылығындағы стиль мен әдеби ағымның тұтас бір жазушылар тобына тән ортақ ұғым, сипат бола алатынын көрнекі мысалдармен дәлелдейді. Ғалымның пікірінше: «Бір жазушының бірнеше шығармасы ғана емес, бір топ жазушының бір алуан шығармасында өзара ұқсас сипаттар, сыбайлас сырлар жатады. Мұндай сыр мен сипаты әр жазушы өз шығармасына әшейін қолдан жасап, жапсыра салмайды. Мұндай өзара ұқсас сыр мен сипаты бір топ жазушының бір алуан шығармасына мезгілдің, олар өмір сүрген дәуірдің өзі дарытады» (Қабдолов, 1976: 354).

Әдебиет теориясының білімпазы жазғандай, стиль ортақтығымен бірге әр қаламгердің стильдік даралығы да көрінбей қалмайды. Орта ғасыр классиктеріндей баршаның көңілінен шықпаса да, қазақ шайырларының да әрқайсысының өзіндік шығармашылық құпиясы барына күмәніміз жоқ.

Е.Э. Бертельстің парсы классикалық кезеңінің соңғы өкілі туралы жазған мына пікірі нәзірашылдық құбылысының жарқын беттеріне куә болумен бірге қазақ әдебиетінде Шығыс үлгісіндегі ақындарды бағалауда бағдар болса игі: «Все его творчество – лишь подражание, своих тем у него нет, но выполнение таково, что заставляет забыть всю его неоригинальность. Яркость и свежесть, техника, не впадающая в искусственность, хотя и стоящая близко от нее – вот наиболее характерные черты Джамии. Начитанность и продуктивность его изумительны» (Бертельс, 1969: 354).

Біз сөз етіп отырған қазақ шайырларының шығармаларында нәзира әдісіне сай және жалпы түркі дәстүріне, әсіресе, Ислам мәдениетін меңгерген қалам иелеріне тән бірқатар стильдік белгілер ұшырайды. Бұған қоса, олардың туындыларында көптеген ұқсас бейнелеулер, ортақ тақырыптық, сюжеттік мотив-сарындар кездеседі. Солардың бірі – шайырлық поэзиядағы көзге оқшау түсетін «әбжад» және «әліпби» мотивтері.

Медреседе оқу алдымен араб әліпбиіндегі 29 әріпті жаттаумен басталатыны мәлім. Осы араб әліпбиінің әрбір харпінің сандық мәні бар. Кейбір ескіше оқытатын медреселерде әріптерді тез үйрену үшін оларға әуелі атау беріп, арнайы мақаммен дауыстап жаттаған. Ал араб әліпбиінің алғашқы әрпі – «әліптің» сандық мәні – 1. Қалған әріптер мыңға дейінгі сандармен мағыналық үйлестік тапқан. Өткен ғасырдағы мұсылмандық Шығыстың көптеген ақындары өздерінің туған жылдары мен шығармаларының жазылған уақытын, керісінше, араб әріптері арқылы белгілейтін

болған. Мұның өзі өлеңнің не дастанның аяқталар тұсында болатын да, жыл мезгілдерінің қай тармақта, қай сөздерде жасырылғанын анықтау қиынға соғар еді. Тіпті, әріптер арқылы математикалық теңдеулерді шешу әдісі – Шығыста ерте кезден тараған тәсіл. Бұрынғы замандағы зират, бейіт басындағы құлпытастарға да кісінің туған, қайтыс болған жылдарын «әбжад» әріптерімен таңбалау дәстүрі жиі ұшырасатын. Осы «әбжад қисабы» деп аталатын әдіс арқылы шайырлар да өз есімдерін құпиялап жазған. Әрине, бұл әдісті ақындардың бәрі бірдей меңгере алған жоқ. Сөйтсе де, медреседе, «Әліпби», «Әбжад», «Һәфтиек» және намаздың шарттары ғана үш қыс бойы оқытылғанын ескерсек, араб әліпбиінің тылсым сырлары – оның математика, астрономия, музыка, поэзия уәзіндері ілімдеріне қатысты құпиялары жетерлік екенін аңғару қиын емес. Халықтық эпостардағы:

Сөздің сәнін келтірген
Жиырма тоғыз харіп-ті,
...Әрнені ойлап тарықты,

– деп келетін тұрақты формулалардың сақталуы «Әліпби», «Әбжад» ұғымдарының Ислам ағартушыларының бірнеше ғасырлық ықпалы нәтижесінде ұлттық сана төрінен орын алғандығын көрсетеді.

«Әбжад» әдісін қолданушылар шайырлардың жазба айтысынан да орын алған. Мысалы, Сыр өңіріне кең тараған атақты «Шәкей сал мен алты ақынның жұмбақ айтысында» осы жазба мүшәйраға қатысқан кете Жүсіп Ешниязұлы өзінің аты-жөнін:

Басы – он, ортасы – алпыс, соңы – сексен,
Бұл нұсқау хабар берер біздің аттан.
«Е» мен «шын», «нұн» менен «иа», «әліп» пен «зе»
Аңдатар әкем есімін ақиқаттан (Айтыс, 1965: 485),

– деп, өзінің шын есімі арабша Иусуф екендігін аңғартқан. Өйткені «әбжадтық» мәні бойынша, и – онға; с (син) – алпысқа; фи – сексен санымен сәйкес келеді. Себебі, араб тілінің заңдылығы бойынша оларда қысқа дауыстыларды жазуда белгілеулері сирек. Яғни, араб емлесіне орай, тек дауыссыз дыбыстарды ғана белгілеу дұрыс шешім ретінде қабылданған. Сөйтіп, Кете Жүсіп өзінің атын арабтың «иа», «син», «фи» әріптері арқылы білдірсе, әкесінің есімін әріптердің нақ атауларын таңбалау арқылы ишаралаған.

Аталмыш мүшәйрада қыздың жұмбағын шешуші оның аттасы Қаңлы Жүсіп те одан қалыспай, «Жұм» мен «сын», «бе» әрпін ал, Ұлы жүзден» деп, өзінің аты-жөнін айқындаған (Айтыс, 1965: 489).

«Кете Жүсіп пен Қуаныштың айтысында» Қуаныш өз есімінің арабша әріптермен жазылуын жұмбақтайды. Шайыр «қап» әрпін бейнелегенде:

Мойнына арыстанның қылыш шаптым,
Кеудесі ғайып бопты, басын таптым.
«Қасиетті жануардың кәлласы» деп,
Қос гауһар төбесіне тас орнаттым, ОЦ

– десе, «шын» әрпін: «Үш тісті үстінде үш тас бір орақтың»,– деп сипаттаған. «Ұғлы» деген сөзді:

Таяғын ардақты ердің қолыма ұстап,
 Мойны мен басын шаныштым қасқалдақтың.
 Бір мақұлық бейне шаян аузын ашқан,
 Үстіңгі ерніне бір маржан тақтым.
 Көтерген жоғарыға жалғыз таяқ,
 Астынан теріс қарай құйрық тарттым, –
 деп суреттейді (Айтыс, 1965: 524).

Кете Жүсіп жасырған араб әріптерін дұрыс тауып, «Қуаныш Баймұхаммед ұғлы» деген жауапты қайтарады.

Араб әріптерімен мағына іздеу оларды жұмбаққа айналдыру айтыста жиі ұшырайды. Мысалы, «Әсет пен Бірысжанның айтысында» Бірысжанның:

Бір сарай нұрланады жалғыз «миммен»,
 «Ра» мен «нун», «хи» менен «зи» оған ерген.
 Бұл бес харіп бес сөздің әуелінде,
 Білдің бе мағынасын қайдан келген?

– деген сауалына Әсет: «мим» – Мекке шаһары, «нун» – намаз, «ра» – руза, «зи» – зекет, «хи» – хажылық, яғни исламның бес парызы екендігін айтып дұрыс жауап береді.

Орта ғасырлық шайырлар поэзиясында тұрақты орын алған «әліп би» сарыны Науаи өлеңдерінде ұшырасады. Әлішердің:

Шаһзадаға айтты ол ғылым сүй деп,
 Ғылымның негізі сол – «әліпби» деп.
 Әліп – ләм өзінше ұқты Фархад,
 Би – бола тыңдау болмас содан артық (Науаи, 1977: 534),

– деген өлең жолдары кезінде Абайға үлгі болған. Осы жөнінде М. Мырзахметов: «Абайдың кейбір өлеңдерінде ұлы Науаи шығармаларының әсері айқынырақ сезіледі. Тіпті, «Әліпби» өлеңінде Абай ұстазы Әлішер Науаимен ақындық өнер жарыстырғандай мінез де танытады. Науаи кейбір араб әріптерін сұлу әйелге балай суреттесе, Абай араб әрпін түгел қамтып, қыз бойындағы әсемдік көркіне түгел жегіп, өзінше ақындық өнер, соны тапқырлық көрсеткендей шеберлік танытады», (Мырзахметов, 1994: 22), – деп жазды. Абайдың бұл өлеңінде бір замандағы сопылық әдебиет ықпалы айқынырақ сезіледі.

Ақын:

Әлифдек ай йузіңе ғибрат еттім,
 Би – бәлаи дәртіңа нисбат еттім.
 Ти – тілімнен шығарып түрлі әбиат,
 Си – сәнаи, мәдхия хұрмәт еттім (Құнанбайұлы, 2003: 61)

– деген шумақтан бастап, өлеңнің соңына дейін бір Аллаға хас сипаттарды және оған өзінің ғашықтығын тұспалдап жеткізеді. «Әлифтің» арабша әбжадтық мәні – бір екені және бұл әріптің бір санына ұқсас жазылуы, араб әліпбиінің бірінші әрпі болуының өзі де Абайдың Алланы образ түрінде бейнелеуін көрсетеді. «Би» – бәлаи дәртіңе көніп, «ти» – тілімнен түрлі өлең-бәйіт шығарып, «си» – сәнаи мәдхия, яғни

өзіңді мақтап, мадақтап, құрметіме бөледім», – дейді Абай. Мұндағы «ғашық оты», «ынтызар», «ғаріб», «кәміл», «жар», «нала», «сабыр», «риза», «ғишқы», «мүшкіл» т.с.с. сөз қолданыстар да сопылық поэзиядағы тұрақты терминдер болып саналады. М.Әуезов Абайдың осы туындысы туралы: «Осы сияқты «әліпбиді» тәпсірлеу арқылы қызға жазған хаты да, аяқ кезінде:

Үтір мен асты-үстілі жазу да бар,
Болуға асты-үстілі көнсең өзің, –

деген қазақы әзілмен бітіп тұрса да, анығында жаңағы еліктеу белгісі болып шығады. Сырты он бір буынды, қазақы төрт жолды ақсақ ұйқас болғанмен де, бұл өлең де ғаруз өлшеммен жазылған. Уәзіні: «Мұпағылин, фәгулән». Бұл кез Абайдың шағатай поэзиясына таза еліктеу ретінде ілеспек болған талабын көрсетеді», (Әуезов, 1984: 128) – деген тұжырым білдірген.

Көп зерттеушілер жоғарыдағы үзіндіні «қыз бен жігіттің арасындағы әзіл» ретінде бағалағанымен, шынында «Асты – үстілі болуға көнсең өзің» дегенде ақын өзінің Аллаға махаббатын, ол үшін «екі дүниедегі азапқа ризамын» деген иллаһи ой-пікірін меңзесе керек.

«Әліпби» үлгісіндегі поэзиялық шығармалар қазақ, өзбек, қарақалпақ шайырларының өлеңдерінде ұшырасады. Мысалы, қарақалпақ әдебиетінің белгілі өкілі Әжинияз (Зийуар) Қосыбайұлының (1824-1878) «Ай, әлип» атты өлеңінде:

Ай – әлип кем, ақ йүзі нұр айни әләм әнуари,
Бе – белің қыпша дилбар, көзиң ғанаң шахла уәли.
Те – тисін дүр – дана ләблериңнің паллари,
Се – сорып ширин лебиң қанадурман, әй пәрии, (Әжинияз, 1975: 33),
– дейтін жолдар бар.

Мұнда сопылық әдебиет өкілдеріне тән белгілі образдар жүйесі орын алған. Бір айта кетерлігі, қазақ, қарақалпақ, өзбек шайырларының шығыс классикалық әдебиетінен алған өнегесі ортақ, ойлары ұқсас келуі – олардың медреседе үйренген ілім-білімдерінің бірегей болғандығын байқтады. Осы өңірдің өткен ғасырдағы әдебиетін зерттеуші Қ.Жұмажановтың мына бір деректері де осыған дәлел: «... Екінші (әдеби) дәуірде оқушылар Шығыстың классик шайырларынан саналатын Софы Аллаяр, Әлішер Науаи, Физули, Хожа Хафиздың шығармаларымен танысқан, оны үйренген» (Жұмажанов, 2006: 16). Асылында, қазақ поэзиясындағы «әліпби» сарындарын арнайы зерттеу нысанына алуға әбден болар еді.

Шайырлық поэзия өкілдерінің шығармашылығына тән стильдік ерекшелігінің бірі олардың өлеңді бастау, аяқтау және ұйқас құрудағы ізденістерінен аңғарылады. М.Жармұхамедұлы: «бұлар қалыпты айтыстардан бөлек, шығыстық «наме» сипатымен дараланады», – дей келе, осы үлгілердің көркемдік, бейнелеу ерекшеліктері де назар аударарлық екендігін жазады (Жармұхамедұлы, 2001: 9).

Мүшәйра жанрының негізгі қызметі хат арқылы жүзеге асатындықтан, мұнда көбінесе, адресат көрсетіліп, хат жазушы өзінің қарсыласының немесе әріптесінің есімін атап, оған сәлем жолдайды. Мысалы, Жәмила қыз: «*Хұрметті сәлем жаздым Серіқұлға*», – деп сөзін бастаса, Сапарғали: «*Құрметті көп-көп сәлем, мырза Нұржан*»,

– деген сөздермен өзінің кезегін алады. Сыр шайырларының жазба айтысында керейт Даңмұрын өзінің жауап сөздерін: «Дұғай сәлем жаздым арнап, // Тұрмағамбет, дүр Омар!» «Жүсіпжан, жананыңа жолданды хат, // Денсаулық хош па уақтың сау-саламат?» – деп бастайды.

Қарақалпақ шайыры Құлымбеттің хаты: «Құрметті сәлем жазамын, // Әбубәкір моллаға», – деп келсе, Әбубәкір: «Жолықтым, ей, Құлымбет, хатыңызға, // Таныстық хат жүзінде атыңызға», – деп, өз жауабын жазады.

Тұрмағамбеттің осы тектес жазба айтыстағы хаттары «Жарайды жазған хатың, інім Жүрсін!» немесе «Мәктүбің, молда Ермұрат, келді мұнда» т.с.с. болып келеді. Шәді төренің жұмбақ айтыстарындағы жауаптары «Хабар ал, Тұрмағамбет, жазған хаттан» түрінде басталып отырады. Ал Қаңлы Жүсіп мүшәйраға түсерде Нақыпқожаға: «Көп сәлем, Қожекеме даусын созған!» – десе, тағы бір жұмбақ айтыста: «Төлеген Қаражанов, жаздың жұмбақ, // Табылса жұмбағыңыз, көңілің тынбақ», – деген қаратпа сөздерден кейін жауапты жалғастырған.

«Жәмила қыз бен Серіқұлдың айтысында» Жәмиланың сөз басы: «Құрметті сәлем жаздым Серіқұлға, // Қызығар базарлы жер тиын-тұлға», – деп басталса, Айтмағамбет өзінің Мәлике қызға жауабын «Қош алдық сәлеміңді, Мәлике айым» деген сөздермен жалғайды. Оған Мәликенің жауабы «Молдажан, бәрекелді, қоңырат болса, // Тыңдадық сөзіңізді құлақ салса» түрінде жазылғанын көреміз.

Осындай амандасу, жауап сұрасу, ат-есімін білдіру жазба айтыс мәтіндерінің соңғы бөлігінде де тұрақты кездесіп отырады. Мысалы: «Өзім атым – Құлымбет, // Қош болыңыз, ағалар!», «Кердері сорғушы Әбубәкір, // Танырсың көргеннен-ақ, сөз қарасы» («Кердері Әбубәкір мен Құлымбет айтысы»); «Һәлите мұрат тілек, ізгілікте // Жазушы Сапарғали жолдасыңыз», «Нұржан, енді шеше бер, // Осымен қойдым доғарып». («Сапарғали мен Нұржан айтысы»); «Сөзіне Сопы әзіреттің арқа сүйеп, // Жазылған молла Омардан бұл уәзипа», «Ақылын әзілменен айтып қабат, // Дақанның күткені жөн тұрып тағы», «Жазушы Молдағали қойды қолын», «Балдызың Шәді қари шалды азырақ», «Ей, бану, қандай болар мәслихатың?» («Шәкей сал мен алты ақын»); «Ақмешіт – Перовский қол астынан // Келеатқан Тұрмағамбет жас түлетіп», «Созақтан Шәді төре мұны тапқан» («Тұрмағамбет пен Шәді төре») т.с.с. болып келетін хат-жауап формалары жазба айтысқа хас белгілерді айқындайтын стильдік сипаттарға жатпақ.

Енді бір назар аударарлық жайт – ақын-шайырлардың шығармаларында сопылық терминдердің орын алуы. Бұл арада ХІХ ғасырдың екінші жартысында өмір сүрген бірқатар қазақ ақындарының Ясауи дәстүріндегі иллаһи поэзияның ықпалында болғандығы олардың өлеңдерінен айқын аңғарылады. Әрине, ақындардың арасында Мәшһүр Жүсіп, Ақан сері, Шәкәрім, Ақмола сынды бір мезгіл сопылық жолын тұтынғандар да болды. Негізінен, көпшілік ақындар сопылық ілімнің хикметін сезініп, өмірде де, өнерде де солардың дәстүрін, даналық сөздерін насихаттаумен, тәрбиелік қуаты күшті сопылық ұғым-атауларды жиі қолданумен ерекшеленеді.

Сопылық ілімін өміріне өлшем, тірлігіне тірек еткен шайырлардың алғашқы қатарында Қожа Ахмед Ясауи, Жалалиддин Руми, Табризи, Сағди т.б. айтамыз. Олардың

қай-қайсы да өздерін Алланың құлы, пақыр, ғаріб, ғашық және ғариф сипатында көрсетті. Мысалы, Ясауи көбінесе «құл» эпитетін қолдану арқылы бұл сөзді өз лақаб есімінің бір бөлігі ретінде қабыл етті. Осындай тәсілмен «құл» тахаллусы қыпшақ ақыны Ғалидың (XIII ғ.) есіміне жалғанғанын көреміз. Бұл дәстүр қазақ арасында кең таралғандығы Құлахмет, Құлмұхаммед, Құлсейіт, Құлшәріп, Құлжан, Құлмат сияқты кісі аттарынан да байқалады. Ясауидің ақындық әлемін зерттеуші А.Әбдірасылқызы: «ғаріптер – рухының Жаратушыдан жырақта жат мекенде жүргенін ұғынып, дүние қызығынан баз кешкендер», – деген анықтама берген (Әбдірасылқызы, 2007: 242). Осы *ғаріп, міскін, құл, пақыр* сөздері әдебиетте көп ұшырасады және әрі теңеу, әрі эпитет, әрі метафора қызметін атқарып, тақуа ақындардың сопылық бағыттағы ұстанған жолын, иллаһи поэзия дәстүріне адалдығын аңғартады.

Орта ғасырдағы қыпшақ шайыры Сәйф Сараи, Әл-Хорезми, Ғыймадилер өз есімдерінің алдына «құл» анықтауышын тіркеуді әдет етсе, Исхақ – міскін, Ахмет Қожа әс-Сараи – бенде эпитеттерін қолданған. С.Сараи кейде «бейшара» сөзіне де жүгініп отырған (Сараи, 1999: 261). Сопылық поэзияда сонымен бірге «көңлі сынық», «шарасыз», «бейпарық», «байғұс», «кемине» терминдері де жиі кездеседі. Орта ғасырдағы шайырлық поэзияда өріс алған сопылық әдебиеттің әсері кейінгі қазақ ақындарының шығармашылығында өз жалғасын тапқан. Мысалы, Мәшһүр Жүсіп бір өлеңінде ұстаздарынан жәрдем сұрап:

Көрсеткен әрбір түрлі нышананы,

Кереметпен білдірген ишараны.

«Әулие өлік емес, тірік» деген,

Қолдай гөр біздей *ғаріп, бейшараны!*

– деп жазса, тағы бір туындысында: «*Ағалар, айыптама ақылы азды*», «*Өнерім аз болған соң болды қысқа*», «*Жақсылар, мейірбан бол біз байғұсқа!*» – деген өлең тармақтары арқылы өзінің сопылық дәстүрді ұстанып, кішілік жолын, кісілік бағдарын танытқан (Көпейұлы, 2003: 277). «Ғаріптік» туралы сопылық әдебиетте көп айтылған және бұл сөздің киелі, культтік құпиясы барлығына назар аударылған (Идирис Шах, 1994: 139). Құл Қожа Ахмет Ясауидің хикметтерінде ең көп қайталанатын сопылық ұғымның бірі осы – «ғаріп» және «пақыр» сөздері.

Сыр шайырларының көптеген туындыларында, әсіресе мүшәйра кезінде жазған жауаптарында олардың сопылық әдебиетті үлгі тұтқандығы айқын сезіледі. Мысалы, Шораяқтың Омарының Қарасақал Ерімбеттің жұмбағын шешкен екінші хаты:

Әлқисса, сөз ақырын тамам еттім,

Дүр Омар – *бейпарасат, ақылы төмен* (Айтыс, 1965: 535),

– деген жолдармен аяқталған. Қаңлы Жүсіптің Ермұхан Хұсайынұлына жазған жауабы:

Артына бақадар хал жазушының

Кәмина молла Жүсіп қойған қолы,

– деп бітеді. Ал, Мықан Балтекейұлының «Жазушы – бір *кәмина*, қалыс ағаң» деген сөздерінен де бұл көне әдеби дәстүрдің шайырлық поэзиядан тұрақты көрініс тапқанын байқау қиын емес. «*Кәмина*» – парсыша *кішкене, бейшара, нашар, мүләйім, сыпайы* деген мәндерге ие (Оңдасынов, 1974: 222).

Сыр шайырларының Ясауи ілімін оқып, үйреніп, осы жолды өздерінің ақындық бағытына үлгі-өнеге еткендігі Омардың:

Жеті жаста жол айтқан,
Нұғман басшы данамыз.

Қожа Ахмет Ясауи –

Білімпаздардың сұлтаны,

Біздерге қоңсы боламыз, – деген сөздерінен айқын сезіледі (Шораяқұлы, 1995: 30).

Шайырлар поэзиясына, мүшәйра мен нәзира түріндегі шығармалардың тууына, өмір туралы фәлсафалық сөз сайыстарына Ясауи мен Бақырғанидің «Тозақ пен жұмақ» айтыстары да елеулі әсер еткен. Сүлеймен Бақырғани мұрасы мен Тұрмағамбет, Омар, Ерімбет дастандарының арасында сюжеттік, идеялық жағынан дәстүр жалғастығы орын алғаны туралы зерттеушілер тарапынан да ескерілген. Мысалы, С.Бақырғанидің ақындық шығармашылығын арнайы қарастырған Н.Мәтбек Ерімбет Көлдейбекұлының (1844-1916) «Ақтам сахаба» дастаны туралы сөз қозғай келе: «Ерімбет дастанының қорытындысында өзі туралы мәлімет бере келіп, сақилықты уағыздайды. Дастан «Бақырғани кітабындағы» «Қисса Ахтамның» әсерімен жазылғандығы байқалады», – (Мәтбек, 2008: 114) деген ғылыми пікір білдіреді. Түптеп келгенде, Ясауи, Бақырғани хикметтері мен олардың сопылық дәстүрінің із-белгілері XIV-XX ғасыр аралығындағы ондаған түркі-қыпшақ (қазақ) ақындарының шығармашылығында сақталуында ешбір талас жоқ.

XIX ғасыр соңы мен XX ғасыр басында өмір сүрген қазақ ақын-шайырларының жазу стиліндегі тағы бір ерекшелік – олардың толғау, ғазал, айтыс жанрындағы мұраларында Шығыстық сюжет-хикаялар мен тәмсіл сөздердің кең қолданыс табуы. Әсіресе, мүшәйраға түскен ақындардың сауал-жауаптарында, бір-бірімен сөз сайыстарында бұл әдеби тәсіл жиі ұшырайды.

«Шораяқтың Омары мен Таубайдың Жүсібінің жазба айтысында» Жүсіп қарсыласына көне іліми кітаптан мысал-ғибрат айтқанын көреміз. Үзінді келтірейік:

Кітапта анық хабар көрдім көзбен,

Бір мысал ертеде өткен хикаяттан.

Ол – Асан шайхы Басри уәлиулла,

Көңіліне келген зәрре ғадауаттан.

Уәлилік мақамына жетіскенсін,

Айрылып қалыпты бір кәраматтан (Айтыс, 1965: 192).

Хикаяның мазмұны былай: Асан шайқы теңіз жағасында келе жатып, бір-бірімен сырласып, сұхбаттасып отырған жігіт пен қызды көреді де, екеуі Хақтың дидарын қалай көрер екен?» – деп ойлайды. Тақуаның бұл сөздеріне әлгі екеуі ренжіп, сол арада қатты дауыл тұрып, теңізде келе жатқан кеме кенеттен апатқа ұшырайды. Сонда қыз қасындағы жігіт суға секіріп, еш ойланбастан, суға батып бара жатқан жолаушыларды құтқарып қалады. Жігіт Асан шайқыны сынайын деген оймен: «бір адамды сізге қалдырдым, ғаріпті құтқарып алыңыз», – дегенде Шайқы да суға түседі, бірақ әулие бағанағы ғайбат сөздері үшін «керемет қасиетінен» айрылып суға бата бастайды. Мәрттік танытқан жігіт Асан шайқыға:

Көңліңе келді кірбің: өзің таза,

Өзгені шүбәліге санамақтан.

Жолықтың соның үшін мұндай халге,
Қол үзіп шапқат етер шарапаттан, –
деп кінәсін мойнына қояды (Айтыс, 1965: 92).

Бұл арада Таубайдың Жүсібі әріптесіне: «біреудің кінәсіне көзің жетпей тұрып, оны ғайбаттама», – деген пікірін Шығыстың ғибрат пен даналық ойларына толы кітаби сюжеттеріне – ғұламалар өмірінен аланған хикая-тәмсілдерге сүйене отырып жеткізгеніне куә боламыз. Осы мүшәйра тұсында Ыбыраш Ержанұлы деген шайыр Омарға жақтасып, Таубайдың Жүсібіне:

Хадистің тәржімесін өлең қылып,
Құраннан хат көшіред дүмше молда-ай.
Әзәзіл періштеге сабақ айтып,
Ғаршыда сүрген дәурен неше жылдай.
Адамға сәжде етпеген себебінен,
Ақыры болып еді оның қандай?
Ұшырап көп ақылдың апатына,
Перғауын пайда еткен жоқ еш зәрредей, (Айтыс, 1965: 195)
– деп, діни кітаптардан үлгі, мысал келтірген.

Құран Кәрімнен бастау алатын әзәзіл, ібіліс яки шайтан туралы хикая XIV ғасыр басында (1310 ж.) жазылған түркі-қыпшақ қаламгері Насреддин Рабғузидің «Қисас-ул-Әнбийа» кітабында кеңірек әңгімеленген. Сыр өңірінде туған шайырдың діни сипаттағы шығармасы бұл аймақта қолжазба күйінде көп тараумен бірге, кейінірек Қазан, Ташкент қалаларында кітап болып басылғаны мәлім. Дүниенің жаратылысы жөніндегі діни хикаялардан құралған бұл шығарманың мазмұнын ескіше, мұсылманша сауатты шайырлардың көбісі білген. «Қисас-ул-әнбийаның» «Әзәзілдің шайтан болуының баяны» және «Топырақ пен оттың айтысы» атты тарауларында баяндалғандай, Алланың әмірімен бүкіл періштелер бес жыл бойы Адамға сәжде жасаумен болған екен. Тек Әзәзіл атты періште ғана жаратушыға күпірлік келтіріп: «Адам топырақтан жаралған, ал мен оттан жаралдым, одан артықпын және оған сәжде жасауға міндетті емеспін», – дейді. Сол қарсылығы мен Құдайға қарсы келгендігі үшін Әзәзіл бейіштен қуылады, барша ізгі құрмет, нығмет пен жақсылықтардан мақұрым қалады (Сағындықов, 1997: 255-256).

Алла тағалаға күмән келтіріп, дүние қуған Мысыр патшаларының бірі Перғаун Хаман (кейде Һарун – С.Қ.) да Құдайдың қаһарына ұшырайды. Міне, осындай дін аңыздарының өлеңдерінде кейінгі ұрпаққа сабақ-өсиет үшін қолданылған дидактикалық тәсіл, форма екендігі көрінеді.

«Жәмила мен Серіқұл айтысында» қыз әріптесіне «Тотынама» кітабындағы түсін құбылтып, аз уақыт аңдарға патша болған түлкі туралы хикаяны мысал етеді. Үнді жинағында бұл хикая «Көк сұр шибөрі, оның аңдар мен жануарларға патша болғаны, билігінің сәтсіздігі туралы әңгіме» (32-түн) деп аталған. Мұнда бір қыстақта әр үйдің жуындысын ішіп күнелтіп жүріп, үстіне бояу төгіп алып, түсі өзгерген шиебөрі өзін танымаған аңдарды қорқытып, патшалық құрады. Бірде ормандағы тумаластарының ұлыған даусына үн қосқан шиебөрінің «кім» екендігін аңдар біліп қойып, ызаланған азулы аңдардан әзер қашып, құтылады (Тотынама, 1991: 191-195).

Шораяқтың Омары Ерімбетке жазған екінші жауабында һарун Рашид патша заманындағы бір хикаяны үлгі ретінде ұсынады: Қамыстан ат мініп жүрген жас бала тақта жайбарақат отырған патшаның алдына келіп: «Ей, сұлтан аулақ жүр, атым теуіп жібереді», – деп айғайлапты. Патша оған: «Ау, бала, менің қаһарымнан қорықпай, не деп тұрсың?» – дегенде, бала: «Қаһарың осы болса, қабірің – анау», – деп, бейіт жақты нұсқайды. Осы баланың сөзінен ғибрат алған патша Құдайға құлшылық ете бастапты. Ақындар айтыса отырып, білім-біліктерін жарыстырады. Өздерінің айтар ойын жай ғана айта салғаннан гөрі, оны Шығыс даналығымен, мағыналы мысалдармен, қызықты хикаялармен дәлелдеп, пікірін бекіте түседі. Мұндай әдемі әдеби үлгілердің бұлақ бастауы – орта ғасырдағы түркі-қыпшақ, араб-парсы классиктерінен жалғасып келе жатқан игі дәстүр екені хақ.

Нәтижелер

XX ғасыр басындағы ақын-шайырлар поэзиясына Шығыс әдебиетінің елеулі әсер еткендігі Абай Құнанбайұлы, Шәкәрім Құдайбердіұлы, Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы, Шораяқтың Омары, Мықан Балтекейұлы, Тұрмағамбет Ізтілеуов, Мақыш Қалтаев, Қарасақал Ерімбет, Кете Жүсіп, т.б. мұрасына салыстыра талдау арқылы дәлелденді.

Қазақ шайырлар поэзиясындағы сопылық әдебиеттің ықпалы, «міскін», «ғаріп», «құл», «кәмине», «бейшара», «байғұс» сөздерінің мағынасына талдау жасалып, олардың сопылық әдебиетке қатыстылығы айқындалды. Қазақ шайырларының білімдарлық жөнінен діни сауаттылығы мен Шығыс философиясына жетіктігі жоғары деңгейде болғандығы күмән туғызбайды. Олардың медреседе оқыған «Кәлам», «Мантиқ», «Тассоуф», «Ғақайд», «Фикһ», «Фараиз», «Кафия» сияқты кітаптары арқылы осы пікірдің дұрыстығына көз жеткіздік.

Діни-ағартушылық бағыттағы жазба поэзия өкілдері қазақ әдебиетіне көркемдік-эстетикалық тұрғыдан бірқатар жаңа, тың өрнектер алып келді. Нәзирашылдық жолмен дамытылған сопылық астарлы өлеңдер, аллегория, тұспал, меңзеу түріндегі иллаһи поэзия үлгілері, интеллектуальді айтыс-мүшәйра, «әбжат», «әліпби» формасындағы туындылар – бір кездері қазақ әдебиеті тарихында «кітаби», «қиссашыл», «шығысшыл» атанған шайырлар қалдырған өлмес жәдігерлер.

Қорытынды

XIX ғасырдың соңы мен XX ғасыр бастауындағы ақын-шайырлардың қазақтың ояну дәуірі әдебиетіне қосқан үлесінің маңызы лайықты бағалануы тиіс. Сонымен бірге олардың поэзиясындағы шығыс әдебиетінің ықпалы алдағы уақыттағы жаңа ғылыми ізденістерге ұласады және осы бағыттағы зерттеулер жалғасын табады деп үміттенеміз.

Әдебиет

Абай (Ибраһим) Құнанбайұлы, 2003. Шығармаларының екі томдық жинағы. 1-том. Алматы: Жазушы. 296 б.

Айтыс, 1965. Бірінші том. Құраст. Ш. Ахметов, Б. Ысқақов, М. Байділдаев. Алматы: Жазушы. 680 б.

Әбдірасылқызы А., 2007. Қ.А. Иасауидің ақындық әлемі. Алматы: «Кие» лингвоелтану орталығы. 264 б.

Әжинияз Зийуар, 1975. Таңдамалы шығармалар. Нөкіс: Қарақалпақстан. 252 б.

Әуезов М., 1984. 20-томдық шығармалар жинағы. Т. 15. / Мақалалар, зерттеулер. Алматы: Жазушы. 328 б.

Бертельс Е.Э., 1969. Персидская литература. Москва: Восток. 354 с.

Жармұхамедұлы М., 2001. Айтыс өлеңдерінің арғы тегі мен дамуы. Алматы: Мұраттас. 293 б.

Жұмажанов Қ., 2006. Қарақалпақ аймағындағы қазақ әдебиеті. Монография. Алматы: Арыс. 256 б.

Идирис Шах, 1994. Суфизм. Москва: Клышников, Комаров и К. Москва. 446 с.

Кенжебаев Б., 1993. XX ғ. Басындағы әдебиет /оқулық. Алматы: Білім. 248 б.

Келімбетов Н., 2000. Көркемдік дәстүр жалғастығы. (зерттеу). Астана: Елорда. 288 б.

Қабдолов З., 1976. Сөз өнері. Алматы: Мектеп. 373 б.

Мәтбек Н., 2008. Сүлеймен Бақырғанидың (Хакім ата) әдеби мұрасы. Оқу құралы. Алматы: Қазақ университеті. 146 б.

Мырзахметов М., 1994. Абай және Шығыс. Алматы: Қазақстан. 208 б.

Науаи А., 1977. Хамса. Тошкент: Бадий адабиет. 791 б.

Нұрдәулетова Б.И., Шохаев М.Т., Кенғанова А.Б., 2022. Жыраулар поэтикасындағы «шынайы адам» концептісі // Turkic Studies Journal, Т. 4., No 2. Б. 72-85.

Оңдасынов Н., 1974. Парсыша-қазақша түсіндірме сөздік. Алматы: Қазақстан. 384 б.

Сағындықұлы Б., 1997. Ғаламның ғажайып сырлары. Алматы: Ғылым. 296 б.

Тотынама. Хикаят, 1991. / Аудар. Ә.Қоңыратбаев, Т.Қоңыратбаев. Алматы: Жазушы. 328 б.

Шораяқтың Омары, 1995. Сөйле, тілім, жосылып. (Өлеңдер, дастандар, айтыстар). Алматы: Рауан. 301 б.

Reference

Abay (İbrahim) Qunanbayulı, 2003. Şıǵarmalarınñ eki tomdıq jınaǵı. 1-tom [Two-volume collection of his works. Volume 1]. Almaty: Jazwşı. 296 p. [in Kazakh].

Aytıs [Say], 1965. Birinşi tom. Qurast. Ş. Axmetov, B. Isqaqov, M. Baydildaev. Almaty: Jazwşı. 680 p. [in Kazakh].

Äbdirasılqızı A., 2007. Q.A. İasawidiñ aqındıq älemi [K.A. Iasawi's poetic world]. Almaty: «Kie» lingvoeltanw ortalıǵı. 264 p. [in Kazakh].

Äjiniyaz Ziywar, 1975. Tañdamalı şıǵarmalar [Selected works]. Nökis: Qaraqalpaqstan. 252 p. [in Karakalpak].

Äwezov M., 1984. 20-tomdıq şıǵarmalar jınaǵı [20-volume collection of works]. T. 15. Maqalalar, zerttewler. Almaty: Jazwşı. 328 p. [in Kazakh].

Bertels E.É., 1969. Persidskaya literatwra [Persian literature]. Moscow: Vostok. 354 p. (In Russian)

Jarmuxamedulı M., 2001. Aytıs öleñderiniñ arǵı teginen damwı [Origin and development of Aytıs poems]. Almaty: Murattas. 293 p. [in Kazakh].

Jumajanov Q., 2006. Qaraqalpaq aymaǵındaǵı qazaq ädebieti. Monografiya [Kazakh literature in the Karakalpak region. Monograph]. Almaty: Arıs. 256 p. [in Kazakh].

İdiris Şax., Swfizm [Sufism], 1994. Moscow: Klışnikov, Komarov i K. Moscow. 446 p. [in Russian].

Kenjebaev B., 1993. XX ғ. Basındaǵı әdebiet /oqwııq [XX century. Literature at the beginning]. Almaty: Bilim. 248 p. [in Kazakh].

Kelimbetov N., 2000. Körkemdik дәstür jalǵastıǵı. /zertteu [Continuity of artistic tradition /study]. Astana: Elorda. 288 p. [in Kazakh].

Qabdolov Z., 1976. Söz öneri [Art of words]. Almaty: Mektep. 373 p. [in Kazakh].

Mätbek N., 2008. Süleymen Baqırǵanıdıñ (Xakim ata) әdebı murası. Oqw quralı [Literary legacy of Süleyman Bakyrqani (Hakim ata). Educational tool]. Almaty: Qazaq wñiversiteti. 146 p. [in Kazakh].

Mırzaxmetov M., 1994. Abay jāne Şıǵıs [Abay and East]. Almaty: Qazaqstan. 208 p. [in Kazakh].

Nawaı A., 1977. Xamsa [Hamsa]. Toshkent: Badıy adabiet. 791 p. [in Uzbek].

Nurdauletova B.I., Shohaev M.T., Kenganova A.B., 2022. Zhyraular poetikasındayǵı «shynajy adam» konceptisi [The concept of a perfect human in the poetics of zhyrau]. Turkic Studies Journal, Vol. 4., No 2. P. 72-85. [in Kazakh].

Oñdasınov N., 1974. Parsısha-qazaqsha tüsindirme sözdik [Persian-Kazakh explanatory dictionary]. Almaty: Qazaqstan. 384 p. [in Kazakh].

Saǵındıqulı B., 1997. Ğalamnıñ ğajayıp sırları [Amazing secrets of the universe]. Almaty: Ğılım. 296 p. [in Kazakh].

Totınama. Xıkayat [Totynname. Story], 1991. Awdar. Ä.Qoñıratbaev, T.Qoñıratbaev. Almaty: Jazwşı. 328 p. [in Kazakh].

Şorayaqtıñ Omarı, 1995. Söyle, tilim, josılıp. Öleñder, dastandar, aytıstar [Speak, speak, speak. / Poems, sagas, arguments]. Almaty: Rawan. 301 p. [in Kazakh].

*** S.K. Kusanov**

Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Republic of Kazakhstan

(E-mail: Kosan_1964@mail.ru)

**Corresponding author: Kosan_1964@mail.ru*

A.M. Kakenova

Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Republic of Kazakhstan

(E-mail: aldiyar-1976@mail.ru)

Zh.S. Adilkhanova

Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Republic of Kazakhstan

(E-mail: adilhanova2011@mail.ru)

Oriental style in the works of Kazakh poets

Abstract. The article studies religious-didactic and Sufi motifs in the works of Kazakh poets who lived in the second half of the XIX-early XX centuries. It is known that many of them at one time studied in Muslim madrassas in the cities of Central Asia and Russia. The paper analyzes aspects of Sufi literature, the most common words in the poetry of shairs: *garip*, *misikin*, *kul*, *pahir*, *kamine*, *beishara*. The authors focus on various aspects of Sufi literature, arguing each of them with relevant examples. In

the poetry of shairs, who deeply absorbed the traditions of classical poetry of the East, there are many common themes, plots, motifs and artistic techniques.

The article also pays special attention to the motives of ‘abjad’ and ‘alphabet’, which were often used by the authors of the works. In this regard, the idea of the revival of the ‘nama’ genre by Kazakh poets, which was clearly manifested in the literature of the Golden Horde era, was touched upon here.

The article analyzes the influence of the medieval literary tradition on the Kazakh poetry of the early twentieth century. The works of outstanding representatives of written literature, such as Akan Seri Koramsauly, Mashhur Zhusup Kopeyuly, Shakarim Kudaiberdiuly, Makysh Kaltayuly, Omar Shorayakuly, Kanly Zhusup, Turmagambet Iztileuuly, Kete Zhusup, Karasakal Yerimbet are compared with samples of poems by Turkic-Kipchak poets such as Yasawi, Bakirgani, Rabguzi, Khorezmi and Sarayi. Conceptual reflections on artistic images used by poets of two eras are presented. The article introduces into scientific circulation the works of poets, who were insufficiently studied in Kazakh literary studies.

Keywords: poet, Sufi, literature, tradition, symbol, garip, poetry, period, oriental style.

*** С.К. Кусанов**

Казахский национальный университет им. аль-Фараби, Алматы, Республика Казахстан

(E-mail: Kosan_1964@mail.ru)

**Автор для корреспонденции: Kosan_1964@mail.ru*

А.М. Какенова

Казахский национальный университет им. аль-Фараби, Алматы, Республика Казахстан

(E-mail: aldiyar-1976@mail.ru)

Ж.С. Адилханова

Казахский национальный университет им. аль-Фараби, Алматы, Республика Казахстан

(E-mail: adilhanova2011@mail.ru)

Восточный стиль в творчестве казахских поэтов

Аннотация. В статье рассматриваются религиозно-дидактические и суфийские мотивы в творчестве казахских поэтов, живших во второй половине XIX – начале XX вв. Известно, что многие из них в свое время обучались в мусульманских медресе в городах Средней Азии и России. В работе анализируются часто встречающиеся в поэзии шаиrow слова *гарип*, *мискин*, *кул*, *пахир*, *камине*, *бейшара*, имеющие непосредственное отношение к суфийской литературе. Авторы анализируют различные аспекты суфийской литературы, аргументируя каждый из них соответствующими примерами. В поэзии шаиrow, глубоко впитавшей традиции классической поэзии Востока, встречается множество общих тем, сюжетов, мотивов и художественных приемов.

В статье также особое внимание уделяется мотивам «абжад» и «алфавит», которые часто использовались авторами произведений. В связи с этим авторами затрагивается проблема возрождения казахскими поэтами жанра «нама», ярко проявившегося в литературе эпохи Золотой Орды.

В статье анализируется влияние средневековой литературной традиции на казахскую поэзию начала XX века. Произведения выдающихся представителей письменной литературы – Акан сери Корамсаулы, Машхур Жусуп Копейулы, Шакарима Кудайбердиулы, Макыша Калтайулы, Омара Шораякулы, Канлы Жусуп, Турмагамбета Изтилеуулы, Кете Жусупа, Карасакала Еримбета сравниваются с образцами стихов тюркско-кипчакских поэтов, таких, как Ясауи, Бакыргани, Рабгузи, Хорезми и Сарай. Представлены концептуальные размышления о художественных образах, использованных поэтами двух эпох. В статье также вводятся в научный оборот произведения поэтов, недостаточно изученные в казахском литературоведении.

Ключевые слова: поэт, суфизм, литература, традиция, символ, гарип, поэзия, период, восточный стиль.

Авторлар туралы мәлімет:

Қосанов Серікбай Қылышбайұлы, филология ғылымдарының кандидаты, қазақ әдебиеті және әдебиет теориясы кафедрасының аға оқытушысы, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Әл-Фараби даңғылы, 71, 050040, Алматы, Қазақстан Республикасы.

ORCID: 0000-0003-4923-6295

Кәкенова Әсел Мырзағалиқызы, филология ғылымдарының кандидаты, жоғарғы оқу орнына дейінгі дайындық кафедрасының аға оқытушысы, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, әл-Фараби даңғылы, 71, 050040, Алматы, Қазақстан Республикасы.

ORCID: 0000-0002-5203-8081

Әділханова Жанна Сайынқызы, докторант, жоғарғы оқу орнына дейінгі дайындық кафедрасының аға оқытушысы, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Әл-Фараби даңғылы, 71, 050040, Алматы, Қазақстан Республикасы.

ORCID: 0000-0002-2918-4603

Information about authors:

Kosanov Serikbay Klyshbayevich, Candidate of Philology, Senior Lecturer of the Department of Kazakh Lincration and literary Theory, Al-Farabi Kazakh National University, 71 Al-Farabi ave., 050040, Almaty, Republic of Kazakhstan.

ORCID: 0000-0003-4923-6295

Kakenova Asel Myrzagalievna, Candidate of Philological Sciences, Senior Lecturer of the Department of Pre-University Training, Al-Farabi Kazakh National University, 71 Al-Farabi ave., 050040, Almaty, Republic of Kazakhstan.

ORCID: 0000-0002-5203-8081

Adilkhanova Zhanna Sayynovna, PhD student, Senior Lecturer of the Department of Pre-University Training, Al-Farabi Kazakh National University, 71 Al-Farabi ave., 050040, Almaty, Republic of Kazakhstan.

ORCID: 0000-0002-2918-4603

Информация об авторах:

Косанов Серикбай Клышбаевич, кандидат филологических наук, старший преподаватель кафедры казахской литературы и теории литературы, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, проспект Аль-Фараби, 71, 050040, Алматы, Республика Казахстан.

ORCID: 0000-0003-4923-6295

Какенова Асель Мырзагалиевна, кандидат филологических наук, старший преподаватель кафедры довузовской подготовки, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, проспект Аль-Фараби, 71, 050040, Алматы, Республика Казахстан.

ORCID: 0000-0002-5203-8081

Адилханова Жанна Сайыновна, докторант, старший преподаватель кафедры довузовской подготовки, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, проспект Аль-Фараби, 71, 050040, Алматы, Республика Казахстан.

ORCID: 0000-0002-2918-4603

ЕСИМНАМАЛАР / PERSONALIA / ПЕРСОНАЛИИ

УЧЕНЫЙ ПО ПРИЗВАНИЮ

К 75-летию видного каракалпакского ученого-литературоведа, доктора филологических наук, профессора Курбанбая Кудайназарулы Жаримбетова

К.К. Оразымбетов

Каракалпакский государственный университет им. Бердаха, Нукус, Республика Каракалпакстан (Узбекистан)

(E-mail: orazimbetovk@mail.ru)

DOI: <http://doi.org/10.32523/2664-5157-2023-2-185-194>

Received 15 May 2023. Revised 25 May 2023. Accepted 05 June 2023. Available online 30 June 2023.

For citation:

K.K. Orazymbetov Truly dedicated scholar // Turkic Studies Journal. – 2023. – Vol. 5. – No 2. – P. 185-194.
DOI: <http://doi.org/10.32523/2664-5157-2023-2-185-194>

Для цитирования:

К.К. Оразымбетов Ученый по призванию // Turkic Studies Journal. – 2023. – Т. 5. – № 2. – С. 185-194.
DOI: <http://doi.org/10.32523/2664-5157-2023-2-185-194>

В становлении и развитии каракалпакского литературоведения огромную роль сыграли труды выдающихся ученых старшего поколения Н.Даукараева, К.Айымбетова, Н.Жапакова, И.Сагитова, М.Нурмухамедова, С.Ахметова, К.Мамбетова. Среди их последователей, сумевших достойно продолжить традиции своих предшественников, особо можно выделить доктора филологических наук, профессора кафедры каракалпакской литературы Каракалпакского государственного университета им.Бердаха, заслуженного деятеля науки Республики Каракалпакстан Жаримбетова Курбанбая Кудайназарулы, посвятившего более полувека своей жизни изучению словесного искусства каракалпакского народа. В этом году научная общественность республики отмечает его 75-летний юбилей.

К.Жаримбетов родился в 1948 году в Кегейлинском районе Республики Каракалпакстан. После окончания средней школы талантливый молодой человек поступил на факультет русского языка и литературы Каракалпакского государственного педагогического института и успешно окончил его в 1970 году с квалификацией «филолог, преподаватель русского языка и литературы». Благодаря базовому образованию, в студенческие годы ему удалось глубоко ознакомиться с классическими произведениями русской и мировой литературы, что стало фундаментом для его дальнейших изысканий. Работа в качестве научного сотрудника в Институте истории, языка и литературы им. Н.Даукараева, а затем учеба в аспирантуре Государственного музея литературы им. А.Навои Национальной академии наук Узбекистана под руководством академиков Хамида Сулеймана и Марата Нурмухамедова расширили его познания в области восточной литературы. Проходя академическую стажировку в МГУ им. М.В. Ломоносова, он слушал лекции крупного теоретика литературы с мировым именем Г.Н. Пospelова. Глубокая эрудиция, неустанное трудолюбие, требовательность к себе, аналитическое мышление и тонкий эстетический вкус помогли состояться К.Жаримбетову как уважаемому ученому, который на протяжении долгих лет вносит свой весомый вклад в развитие каракалпакского литературоведения.

Занимая различные должности в Каракалпакском государственном университете с конца 1970-х годов, Курбанбай Кудайназарулы никогда не останавливался на достигнутом, умело сочетая научную, педагогическую и общественную деятельность. Посвятив свою кандидатскую диссертацию изучению идейно-тематических и жанровых особенностей каракалпакской поэзии периода Второй мировой войны, он в дальнейшем вплотную занялся исследованием путей развития каракалпакской лирики XIX века. С блеском защитил докторскую диссертацию на эту тему и издал монографию, которая стала значительным явлением в каракалпакском литературоведении. Опираясь на труды европейских, русских, туркменских, азербайджанских, узбекских, казахских, уйгурских фольклористов и литературоведов, он с присущей ему скрупулезностью и тщательностью анализирует поэтические произведения рассматриваемой эпохи. На конкретных примерах сравнивает творчество классиков каракалпакской поэзии Бердаха Каргабайулы и Ажинияза Косыбайулы с художественным наследием великих тюркских поэтов Ходжа Ахмеда Ясави, Бабарахима Машраба, Алишера Навои, Мактумкули Фраги, Абая Кунанбайулы.

К.Жаримбетов, проведя огромную текстологическую работу и вникая в суть словесного искусства крупных шайыров XIX века, впервые предложил классификацию жанров каракалпакской лирической поэзии того периода. По его мнению, развитие индивидуального художественного мышления вкупе с творческим освоением национального фольклора и общетюрских литературных тенденций позволили талантливым поэтам выйти на новый качественный уровень и создать ранее немислимые образцы стихов. С точки зрения композиционно-смысловой организации текста ученый делит каракалпакские косыки (каракалп. qosıq) на следующие жанры: дидактические (дидактикалық) косыки, хвалебные (тәрийп) косыки, элегические (налыш) косыки, любовные (ашықлық) косыки, публицистические (публицистикалық) косыки, байиты (бәйитлер), нама или письма-косыки (хат қосықлары), назидательные (назира) косыки, юмористические и сатирические (юмор-сатиралық) косыки, а также указывает на их разнообразные формы выражения (мурабба, газель, мухаммес и т.д.). Примечательно то, что К. Жаримбетов в рамках строго академической манеры письма умеет пробуждать интерес читателя не только последовательным и аргументированным повествованием, но и четкостью стиля, точностью рассуждений и новизной подхода к обширному исследуемому материалу.

Например, есть немало монографий и статей, посвященных изучению биографии и литературного наследия одного из родоначальников новой современной поэзии каракалпаков Ажинияза Косыбайулы. Казалось, что о нем сказано абсолютно все и разложено по полочкам. Но когда в конце 90-х годов прошлого века появилось свободное от методологических стереотипов и идеологических предубеждений великолепное исследование «Ашық Зийуар» К.Жаримбетова, всем стало понятно, что в творчестве Ажинияза есть до сих пор неведомые «потаенные уголки», куда еще никто не заглядывал. Одним словом, автор глубоко раскрыл суфийские образы и мотивы, тесно вплетенные в художественную ткань произведений Ажинияза, что дало возможность по-новому оценить его роль и место в развитии каракалпакской литературы.

Круг научных интересов Курбанбая Кудайназарулы очень широкий, и он находится в постоянном поиске свежих идей, смыслов, импульсов. Скажем, еще тридцать лет назад он перевел на каракалпакский язык книгу выдающегося специалиста по античной истории и литературе Н.А. Куна «Легенды и мифы Древней Греции» («Әйемги Грецияның мифлери хәм легендалары»). Ученый является ответственным редактором многих монографий и научных сборников, изданных в Каракалпакстане. Также из-под его пера вышли несколько учебников и учебных пособий по каракалпакской литературе для средних школ, колледжей и университетов.

К.Жаримбетов – прекрасный лектор и замечательный педагог. Поражает его чрезвычайная пунктуальность, врожденная скромность и умение доводить до аудитории самые сложные литературоведческие материалы на доступном языке. Студенты, магистранты и докторанты уважают его как доброго и мудрого наставника, не жалеющего ни времени, ни сил, чтобы помогать им в любой жизненной ситуации. Под его научным руководством были защищены 2 докторские, 4 кандидатские диссертации и подготовлены 2 доктора философии (PhD) в области филологии.

Чистота науки – главный принцип ученого, которого он неуклонно и последовательно придерживается.

Семью Жаримбетовых можно назвать «филологической». Уматова Жумагуль, супруга Курбанбай ага, является известным в республике школьным учителем каракалпакского языка и литературы. Они воспитали троих сыновей и троих дочерей, которые тоже имеют высшее филологическое образование. Двое из них – Ерболат и Аппаз пошли по стопам отца: преподают в университете и занимаются наукой.

Хочется пожелать от имени всех коллег Курбанбаю Кудайназарулы крепкого здоровья, семейного счастья и творческого долголетия.

Список основных научных публикаций К. Жаримбетова

1. Жәрімбетов К., 1976. Қарақалпақ совет поэзиясында әскерий патриотлық теманың пайда болуы. Әмиўдәрья. 8. Б.10-20.
2. Жәрімбетов К., 1977. Қорақалпоқ совет поэзиясига Бердақ ижодининг таъсири. Адабий мерос. 7. Б.8-16.
3. Жәрімбетов К., 1978. Ұатан урысы дәуири поэзиясында Бердақтың дәстүри. Әмиўдәрья. 1. Б.9-18.
4. Жәрімбетов К., 1978. Музей залларида қорақалпоқ адабиёти. Адабий мерос.11. Б. 9-18.
5. Жәрімбетов К., 1978. А.Дабилев ва С.Нуримбетов ижодида жанговар образини яратиш хусусиятлари. Адабий мерос. 5. Б.11-22.
6. Жәрімбетов К., 1979. Әскерий эпоста фольклор дәстүри. Әмиўдәрья. 5. Б. 10.
7. Жаримбетов К., 1981. Истоки героического характера (на примере каракалпакской лирики военных лет)// Некоторые вопросы филологии. Нукус: Изд. НГУ. С. 12-24.
8. Жаримбетов К., 1982. Каракалпакская советская поэзия периода Великой отечественной войны. (1941-1945гг): учебное пособие. Нукус: Изд. НГУ. 68 с.
10. Жаримбетов К., 1982. Каракалпакская советская поэзия период Великой Отечественной войны 1941-1945 гг.: автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата филологических наук. Нукус. 16 с.
11. Жәрімбетов К., 1986. Критикада шынлық хәм талапшаңлық болсын. Әмиўдәрья. 5. Б.10-18.
12. Жәрімбетов К., 1986. Тил питкенниң бәри мен дер (Пушкин поэзиясы қарақалпақ тилинде). Әмиўдәрья. 6. Б.10-17.
13. Жәрімбетов К., 1986. Аўдармаға алғы сөз. (С.Есенинниң «Анна Снегина» поэмасының аўдармасы ҳаққында). Әмиўдәрья. 10. Б.9-18.
14. Жәрімбетов К., 1987. Поэзия-86 (жас шайырлардың шығармалары ҳаққында). Әмиўдәрья. 5. Б.18-26.
15. Жәрімбетов К., 1988. Турмыс ҳақыйқатлығынан - көркем ҳақыйқатлыққа (хәзирги қарақалпақ романлары ҳаққында). Әмиўдәрья. 6. Б.21-29.
16. Жаримбетов К., 1992. Миф о Прометее в современной литературе// Творческая индивидуальность писателя и литературный процесс. Нукус: Изд. КГУ. С.20-25.

17. Жәрімбетов К., 1994. Әдебиеттаныў атамларының орысша-қарақалпақша түсіндірме сөзлиги: оқыў қолланба. Нөкис: Қарақалпақстан. Б.186. (С.Ахметов, Ж. Есенов пенен биргеликте).
18. Жәрімбетов К., 1996. Қарақалпақ классикалық поэзиясында ғәззел жанры туўралы. ӨзРИАҚҚБ Хабаршысы. 3. Б.14-24.
19. Жәрімбетов К., 1996. XIX әсирдеги қарақалпақ лирикасын жанрлық таллаўға кирисиў // ҚМУ профессор-оқытыўшыларының XX илимий-теориялық конференция материаллары. Т 2. Нөкис. Б.20-28.
20. Жәрімбетов К., 1997. Қарақалпақ налыш қосықлары. Әмиўдәрья. 9. Б.14-19.
21. Жәрімбетов К., 1998. Бердақтың нәсиятлары – бизиң руўхый ғәзийнемиз// Қарақалпақстан Республикасы «Руўхый мәдениет хәм ағартыў» жәмийетлик орайы. Нөкис. Б.65.
22. Жәрімбетов К., 1998. Ашық Зийўар (Әжинияздың ашықлық лирикасының жанрлық өзгешеликтери, образлары дүньясы): монография. Нөкис: Билим. 134 б.
23. Жәрімбетов К., 1998. Қарақалпақ поэзиясида алифбо шеърлари. Тил ва адабиёт таълими. 2. Б.12 -24.
24. Жәрімбетов К., 1998. Ерте дәуирдеги қарақалпақ лирикасы. Әмиўдәрья. 3. Б.16-18.
25. Жәрімбетов К., 1998. Идеи гуманизма в творчестве Бердаха. Общественные науки в Узбекистане. 8-9. С.13-23.
26. Жәрімбетов К., 1998. Әжинияздың лирикалық поэмасы. ӨзРИАҚҚБ Хабаршысы. 6 Б.14-20.
27. Жәрімбетов К., 1998. Уссатларын овутлари (Туркмен-гарагалпақ әдебий хызмет дашлығындан нусга). Гарагум. 6. Б.13-21.
28. Жәрімбетов К., 1998. Тәрийип қосықларының жанрлық қәсийеттери. ӨзРИАҚҚБ Хабаршысы.7. Б.15-22.
29. Жәрімбетов К., 1999. Рубайы ма яки төртлик пе?// Вопросы поэтики русской и каракалпакской литературы. Нукус. Б.12-22.
30. Жәрімбетов К., 1999. Қарақалпақ классикалық лирикасын жанрлық таллаўдың теориялық мәселелери ҳаққында//Тил, тарийх, әдебиет. Т. 1. Нөкис: ҚМУ. Б. 18-24.
31. Жәрімбетов К., 2000. Әжинияз Қосыбай улының нәзира қосықлары // Вопросы поэтики русской и каракалпакской литературы. Выпуск II. Нукус: КГУ. Б.12-24.
32. Жәрімбетов К., 2000. Қарақалпақ бәйиттери (Бәйит жанры туўралы илимий ойлар). Әмиўдәрья. 3. Б.15-25.
33. Жәрімбетов К., 2000. Халық бахтын жырлаған шайыр. (Қарақалпақстан халық шайыры С.Нурымбетов ҳаққында). Қарақалпақстан. 5-6. Б.12-22.
34. Жәрімбетов К., 2001. Намалар. ӨзРИАҚҚБ Хабаршысы. 4. Б.10-20.
35. Жәрімбетов К., 2001. Қарақалпақ классикалық поэзиясында мухаммеслер. ӨзРИАҚҚБ Хабаршысы. 6. Б.15-26.
36. Жәрімбетов К., 2004. XIX әсир қарақалпақ лирикасының жанрлық қәсийеттери хәм раўажланыў тарийхи: монография. Нөкис: Билим. 188 б.
37. Жәрімбетов К., 2004. Қарақалпақ әдебиети: улыўма билим бериў мектептериниң 10-классы ушын сабақлық. Нөкис: Билим. Б.346. (С. Ахметов, К. Мәмбетов пенен биргеликте).

38. Жәрімбетов К., 2004. Лиро-эпикалық дәстанлар хәм қарақалпақ лирикасы. ӨзРИАҚҚБ Хабаршысы. 3. Б.28-32.
39. Жәрімбетов К., 2004. Қарақалпақ поэзиясында мураббалар. Әмиўдәрья. 3. Б.16.
40. Жәрімбетов К., 2004. XIX әсир қарақалпақ шайырларының публицистикалық қосықлары. Әмиўдәрья. 4. Б.17-23.
41. Жәрімбетов К., 2004. Тарийхый-жәмийетлик хәм мәдений шараятлардың әдебий жанрлардың қәлиплесиўине тәсири (XIX әсир қарақалпақ лирикасы мысалында) // Түркий халықлар әдебиятының гейпара мәселелери. Нөкис: ҚМУ. Б.13-26.
42. Жәрімбетов К., 2004. Қорақалпоқ мумтоз поэзиясида ошиқона лирика // Түркий халықлар әдебиятының гейпара мәселелери. Нөкис: ҚМУ. Б.15-30.
43. Жәрімбетов К., 2005. Қарақалпақ халық қосықлары: терминологиялық таллаў. ӨзРИАҚҚБ Хабаршысы. 3. Б.16-28.
44. Жәрімбетов К., 2005. XIX әсир қарақалпақ лирикасында жәмийетлик-тарийхый шараятлардың сәўлелениўи. ӨзРИАҚҚБ Хабаршысы. №1-2. Б.10-16.
45. Жәрімбетов К., 2005. Н.Дәўқараев әдебий жанрлар ҳаққында // Қарақалпақ илиминиң туңғыш жулдызы. Нөкис. Б.18-23.
46. Жәрімбетов К., 2005. XIX аср қорақалпоқ мумтоз лирикаси. Жанр хусусиятлари ва ривожланиш тарихи. Нукус. Б.24-32.
47. Жәрімбетов К., 2005. Қарақалпақ әдебияты: кәсип-өнер колледж оқыўшылары ушын сабақлық. Нөкис: Билим. 208 б. (Қ.Оразымбетов пенен биргеликте).
48. Жәрімбетов К., 2006. Сынасаң, сын көтергендей мийнет. Әмиўдәрья.2. Б.38-43.
49. Жәрімбетов К., 2007. Сынасаң, сынып кетежақ (ҳәзирги қарақалпақ әдебияттаныўдағы гейпара жумыслар туўралы). Әмиўдәрья. 4. Б. 26-34. (Қ.Оразымбетов пенен биргеликте).
50. Жәрімбетов К., 2007. Время Замахшары и его влияние на каракалпакскую поэзию XIX века // Материалы международной научной конференции «Махмыт Замахшари и научно-литературное возрождение Востока». Ашгабад. С.44-56.
51. Жәрімбетов К., 2007. Қарақалпақ жазба әдебияты хәм халық мийрасын үйрениў мәселелери. ӨзРИАҚҚБ Хабаршысы. Б.36-47.
52. Жәрімбетов К., 2008. Бердақ дәретиўшилигинде тарийхый дәўирлердин сәўлелениў өзгешеликтери// Бердақ дүньясы. Нөкис, 2008. Б.16-25.
53. Жәрімбетов К., 2008. XIX әсир қарақалпақ лирикасының фольклорлық дәректери // Материалы международной научно-практической конференции «Национальный фольклор народов Центральной Азии и проблемы духовного обновления общества». Нукус. Б. 17-27.
54. Жәрімбетов К., 2008. XIX аср қорақалпоқ публицистик шеърятининг жанр хусусиятлари// Журналистика ва адабиёт: кеча ва бугун. I қисм. Ташкент: Юрист-медиа маркази. Б.12-14.
55. Жәрімбетов К., 2008. Мактумкули и каракалпакская поэзия XIX века // Материалы международной научной конференции «Махтумкулы и духовно-культурные ценности мира». Ашгабад. С.18 -26.
56. Жәрімбетов К., 2009. XIX әсир қарақалпақ әдебиятының миллий өзгешеликтери ҳаққында гейпара ойлар. Бердақ атындағы ҚМУ Хабаршысы. 1. Б.14-26.

57. Жәрімбетов К., 2010. Қарақалпақ әдебияты: кәсіп-өнер колледжлери қарақалпақ емес аудиториялары үшін сабақлық. Нөкіс: Билим. 200 б. (Қ.Оразымбетов пенен биргеликте).
58. Жәрімбетов К., 2010. Әжинияз лирикасында Наўайы дәстүрлери. Бердақ атындағы ҚМУ Хабаршысы. 1-2. Б.42-54.
59. Жәрімбетов К., 2010. Академик М.Нурмухаммедов хәм қарақалпақ әдебияттануы илими. Әмиўдәрья. 4. Б.16-24.
60. Жәрімбетов К., 2011. Бердақ поэзиясында миллий идеялардың сәўлелениўи// Хәзирги филология илиминиң әҳмийетли мәселелери. Нөкіс. Б.12-24.
61. Жәрімбетов К., 2012. A'debiyattanıwdan sabaqlar: joqarı oqıw orınları studentleri ushın qollanba. No'kis: Qaraqalpaqstan. 134 б.
62. Жәрімбетов К., 2012. Некоторые вопросы использования мифов в каракалпакской поэзии XIX века. Вестник Челябинского университета. 6. Б.15-26. (В соавторстве с Т.Керуеновым).
63. Жәрімбетов К., 2013. Бердақтануы илиминиң хәзирги жағдайы туўралы // «Хәзирги филология илиминиң әҳмийетли мәселелери» атамасындағы илимий-теориялық конференция материаллары. Нөкіс. Б.17-29.
64. Жәрімбетов К., 2015. Лирикадан романға (К.Каримовтың «Ағабий» романы ҳаққында гейпара ойлар). Әмиўдәрья. 3. Б.16-22.
65. Жәрімбетов К., 2015. Әжинияз поэзиясының көркем-эстетикалық дәреклери// Бердақ атындағы ҚМУ Хабаршысы. 2. Б.52-64.
66. Жәрімбетов К., 2015. Академик Х.Ҳамидов – қарақалпақ әдебияты хәм фольклоры изертлеўшиси // Халық аўызеки дәретиўшилиги миллий хәм улыўма инсаний қәдириятлар системасында» атамасындағы Халықаралық илимий конференция материаллары. Нөкіс. Б.14-28.
66. Жәрімбетов К., 2015. Әжинияз поэзиясының көркем-эстетикалық дәреклери// «Қарақалпақ әдебиятының жарық жұлдызлары» атамасындағы республикалық илимий-теориялық конференция материаллары. Нөкіс. Б.15-19.
67. Жәрімбетов К., 2016. Ҳайратлардан яралған ижод (сунги сўз ўрнида). Г.Матякубова. Уйғониш нашидаси. Тошкент: Tamaddum. Б.11-15.
68. Жәрімбетов К., 2017. Ийман-инсап китабы // Өтепбергенов Ә. Таңламалы шығармалары. Нөкіс: Қарақалпақстан. Б.10-18.
69. Жәрімбетов К., 2017. Бердақ мийраслары – руўхый ғәзийнемиз // «Классикалық әдебият хәм жәмийетти мәнәўий жаңалаў мәселелери» халықаралық илимий конференция материаллары. Нөкіс. Б.14-20.
70. Жәрімбетов К., 2017. Бердақ поэзиясында мийнет концепциясының сәўлелениўи // Бердақ – классикалық әдебиятымыздың бийик шыңы. Нөкіс: «Қарақалпақстан. Б.15-23.
71. Жәрімбетов К., 2018. Хызмет баҳасы менен, қарыз қайтарыўы менен жарасықлы. Әмиўдәрья.3. Б. 70-72.
72. Жәрімбетов Қ. Генжемуратов Б. Әдебият теориясы. Сабақлық. Ташкент: Саностандарт. 240 б.
73. Жәрімбетов Қ. Нуржанов П., Турдыбаев Қ., 2019. Ғәрезсизлик дәўири қарақалпақ әдебияты. Сабақлық. Тошкент: Шолпан. 134 б.

74. Жәрімбетов Қ, Сагидуллаева Ж., 2020. Әдебиеттану теориясы. Сабақлық. Тошкент. 254 б.

75. Жәрімбетов Қ., 2021. Қарақалпақ әдебиаты тарихы (1 бөлім. Ерте дәуір. VII-XVIII ғасырлар). Сабақлық. Тошкент: Инновация-Зиё. 160 б.

ШЫНАЙЫ ҒАЛЫМ ШЫРАЙЫ

К.К. Оразымбетов

*Бердақ атындағы Қарақалпақ мемлекеттік университеті, Нөкіс,
Қарақалпақстан Республикасы (Өзбекстан)
(E-mail: orazimbetovk@mail.ru)*

Қысқаша мазмұны. Жарияланым Бердақ атындағы Қарақалпақ мемлекеттік университеті қарақалпақ әдебиеті кафедрасының профессоры, филология ғылымдарының докторы Құрбанбай Құдайназарұлы Жәрімбетовтың шығармашылық тұлғасына арналған. Биыл 75 жылдық мерейтойына қадам басқан белгілі әдебиеттанушы өз өмірінің елу жылдан астам уақыты ішінде ғылыми, педагогикалық және қоғамдық қызметін жарасымды үйлестіріп келеді. Орыс әдебиеті бойынша алған түбегейлі білімі, Н.Дәуқараев атындағы Тарих, тіл және әдебиет институтындағы ғылыми қызметкерлік жұмысы, академиктер Хамид Сулейман мен Марат Нұрмұхамедовтың жетекшілігімен Өзбекстан Ұлттық ғылым академиясының Ә.Науаи атындағы әдебиет музейінің аспирантурасында оқуы, М.В.Ломоносов атындағы ММУ-да ғылыми тағылымдамадан өтуі оның Шығыс пен Батыс әдебиетін қатар меңгеруіне жол ашты. Ол терең эрудициясы, үздіксіз еңбекқорлығы, өзіне талап қойғыштығы, сарабдал ойы, нәзік эстетикалық талғамы арқасында көрнекті ғалымға айналып, қарақалпақ әдебиеттануының өркендеуіне өлшеусіз үлес қосты. Ғалым әуелде Екінші дүние жүзілік соғыс кезіндегі қарақалпақ поэзиясын зерттесе, кейіннен XIX ғасырдағы қарақалпақ лирикасының идеялық-көркемдік ерекшеліктерін жаңа теориялық-методологиялық көзқарастар тұрғысынан пайымдап, тұңғыш рет жанрлық классификациясын жасады. Қ.Жәрімбетов қатаң академиялық жазу мәнерінің аясында оқырманды өзінің дәйекті де дәлелді баянымен ғана емес, стиль айқындығымен, тұжырымдар дәлдігімен және ауқымы кең материалдарды зерттеудегі тың көзқарасымен қызықтыра біледі. Әсіресе Әжинияз Қосыбайұлының поэзиясындағы сопылық сарындарды ашып көрсеткен «Ашық Зийуар» монографиясы қауымдастық тарапынан жоғары бағаланды.

Қ.Жәрімбетовтың ғылыми ізденістерінің шеңбері кең және ол үнемі тың идеяларды, мәністерді, талпыныстарды ұнатады. Айталық, осыдан отыз жыл бұрын ол антик дәуірі тарихы мен әдебиетінің көрнекті маманы Н.А.Кунның «Ежелгі грек аңыздары мен мифтері» атты еңбегін қарақалпақ тіліне аударды. Ғалым Қарақалпақстанда жарық көрген көптеген монографиялар мен ғылыми жинақтардың жауапты редакторы болды. Сондай-ақ ол мектептерге, колледждерге және университеттерге арналған қарақалпақ әдебиеті бойынша оқулықтар мен оқу құралдарының авторы.

К.Жаримбетов – тамаша лектор және ұлағатты педагог. Студенттер, магистранттар мен докторанттар оны өмірдің кез келген сәтінде өздеріне жәрдемдесу үшін уақытын да, қуатын да аямайтын мейірімді де ақылгөй ұстаз ретінде құрметтейді. Оның ғылыми жетекшілігімен 2 докторлық, 4 кандидаттық диссертация қорғалып, филология саласы бойынша 2 PhD даярланған.

TRULY DEDICATED SCHOLAR

K.K. Orazymbetov

Berdakh Karakalpak State University, Nukus, Republic of Karakalpakstan (Uzbekistan)

(E-mail: orazymbetovk@mail.ru)

Summary. The publication is devoted to the creative personality of Professor of the Department of Karakalpak literature, Doctor of Philology Kurbanbai Kudainazaruly Zharimbetov. The famous literary critic, who skillfully combined scientific, pedagogical and social activities for more than half a century of his life, celebrates his 75th anniversary this year. Basic education in Russian literature, work as a researcher at the N.Daukaraev Institute of History, Language and Literature, postgraduate studies at the State Museum of Literature named after A.Navoi of the National Academy of Sciences of Uzbekistan under the guidance of Academicians Hamid Suleiman and Marat Nurmukhamedov, internship at the M. Lomonosov Moscow State University helped him become a connoisseur of both Western and Eastern literature. Deep erudition, tireless diligence, exactingness to himself, analytical thinking and delicate aesthetic taste helped K. Zharimbetov to become a respected scientist, making a significant contribution to the development of Karakalpak literary criticism. The scientist, who first studied the Karakalpak poetry of the period of the World War II, later moved on to the study of the ideological and artistic features of the Karakalpak lyrics of the XIX century from new theoretical and methodological positions and for the first time developed its genre classification. K. Zharimbetov, within the framework of a strictly academic style, is able to arouse the reader's interest not only by consistent and reasoned narration, but also by the clarity of style, the accuracy of reasoning and the novelty of the approach to the extensive studied material. The scientific community especially appreciated his monograph «Ashik Ziyyuar», in which he reveals Sufi motives in the poetry of Ajiniyaz Kosybayuly.

The range of K. Zharimbetov's scientific interests is very wide and he is in constant search of fresh ideas, meanings, impulses. For example, thirty years ago he translated into the Karakalpak language the book of an outstanding specialist in ancient history and literature N.A. Kun "Legends and Myths of Ancient Greece". The scientist is the executive editor of many monographs and scientific collections published in Karakalpakstan. He also published several textbooks and teaching aids on Karakalpak literature for secondary schools, colleges and universities.

K.Zharimbetov is an excellent lecturer and a wonderful teacher. Students, undergraduates and doctoral students respect him as a kind and wise mentor who spares neither time nor

effort to help them in any life situation. Under his scientific supervision, 2 Doctors and 4 Candidates of Philology were defended and 2 Doctors of Philosophy (PhD) in the field of philology were prepared.

Сведения об авторе:

Оразымбетов Қуанышбай Келімбетович, доктор филологических наук, профессор кафедры каракалпакской литературы, Каракалпакский государственный университет им.Бердаха, ул.Абдилова, 1, Нукус, Республика Каракалпакстан (Узбекистан).

Автор туралы мәлімет:

Оразымбетов Қуанышбай Келімбетұлы, филология ғылымдарының докторы, қарақалпақ әдебиеті кафедрасының профессоры, Әбдіров көшесі, 1, Нөкіс, Қарақалпақстан Республикасы (Өзбекстан).

Information about author:

Orazymbetov Kuanyshbay Kelimbetovich, Doctor of Philology, Professor of the Department of Karakalpak Literature, Berdakh Karakalpak State University, 1 Abdirov str., Nukus, Republic of Karakalpakstan (Uzbekistan).

МАҚАЛАНЫ БЕЗЕНДІРУГЕ ҚОЙЫЛАТЫН ТАЛАПТАР

1. Журнал бетінен көрінгісі келетін авторлар tsj.enu.kz веб-сайтына тіркелуі және өз мақалаларын соған жүктеуі тиіс.

2. Жарияланым тілі: қазақ, ағылшын, орыс.

3. Мақаланың көлемі – 5-8 бет, метадеректерсіз.

4. Мақала мәтіні келесі тәртіп бойынша рәсімделеді:

• Автордың/авторлардың аты-жөні (екі және одан көп авторлар болған жағдайда *Байланыс үшін автор көрсетіледі), беттің ортасында, қалың кіші әріптер.

• Қызмет орны, қаласы, елі, электронды поштасы; беттің ортасында, курсивті қаріп.

• Мақаланың атауы – беттің ортасында, шегініссіз, қалың кіші әріптер.

• Аннотация (175-200 сөз). Мақала тіліндегі кілт сөздер (7-10 сөз).

• Мақала мәтіні.....

• Әдебиеттер тізімі (мақала тілінде) және Reference ағылшын тілінде.

• Аннотация және кілт сөздер басқа екі тілде (таяу және алыс шетел авторлары бұл деректерді ағылшын және орыс тілдерінде бере алады, қазақ тіліне журналдың редакциясы аударарды).

• Мақала соңында автор туралы ақпарат үш тілде (қазақ, ағылшын, орыс): аты-жөні (толық), ғылыми дәрежесі, ғылыми атағы, лауазымы, ЖОО (ғылыми ұйым) атауы, мекен-жайы, қаласы, елі және Orcid немесе Scopus ID болуы міндетті.

5. Мәтінді, формулаларды және кестелерді теру үшін Windows жүйесіне арналған Microsoft Word редакторы пайдаланылады. Мәтін редакторының параметрлері: барлық шеті – 2 см; ені бойынша теңестіріледі; қарпі – Times New Roman, өлшемі – 12; жоларалық интервал – 1,15; абзацтық шегініс – 1 см; беттің кескіні – кітап үлгісінде.

6. Әдебиеттер тізіміндегі тиесілі дереккөздерге жасалатын мәтіндегі сілтемелер доғал жақша ішінде бірінші авторы, басылған жылы, бет(тер) саны көрсетіліп рәсімделеді, мысалы:

1.(Самашев, 2022: 45) немесе (Самашев, 2021: URL)

2. Егер 2 немесе одан да көп автор болса:

а) (Самашев және т.б., 2022: 45) немесе

ә) (Самашев, Абаев, Хан, 2022: 45);

3. Егер тікелей сілтеме жасалмаған болса: (Самашев, 2022).

Тізімнің қарпі – Times New Roman, өлшемі – 12, абзацтың алғашқы тармақ шегерімі –1,25 см, жолдан жолға көшу арқылы ені бойынша теңестіріледі.

7. Әдебиеттер тізімі екі үлгіде:

1) мақала тілінде алфавиттік рет бойынша нөмірленбей беріледі;

2) латынша транслитерациясы және оның тік жақша ішінде ағылшын тіліндегі аудармасы ұсынылады.

3) Диссертациялар, авторефераттар, әртүрлі басылымдардағы ресми және бей ресми (қаулылар, бұйрықтар, бағдарламалар және т.б.), мұрағаттық (автордың қазба жұмыс

материалдары) құжаттар әдебиеттер (reference) тізіміне енгізілмейді. Мақала мәтінде бұл материалдар жақша ішінде көрсетіліп, сілтеме арқылы сол беттің өзінде көрсетілуі керек. Мұрағат құжаттарының шығыс деректері үтірмен бөлініп, кіші әріптермен белгіленеді (МА, ф. 4, і. 2, б. 16). Олар әдебиеттер тізіміне енгізілмейді. (Reference үлгісін қараңыз).

8. Талаптар ғылыми шолулар, рецензиялар мен есімнамаларға қатысты да қолданылады.

9. Қолжазба орфографиялық және синтаксистік қателердің болмауы мен техникалық безендіру тұрғысынан мұқият тексерілуі тиіс. Техникалық талаптарға сай келмейтін мақалалар пысықтауға қайтарылады. Пысықтауға қайтару қолжазба жариялануға қабылданған жоқ дегенді білдірмейді.

Мақаланы безендіру үлгісі

ХҒТАР 03.41.91 (мына сілтеме бойынша анықталады: <http://grnti.ru/>)

***М. Хабдулина^a**

Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан Республикасы

^a(E-mail: mk_khabdulina@mail.ru).

**Байланыс үшін автор: mk_khabdulina@mail.ru*

С. Шнайдер^b

РҒА СБ Археология және этнография институты, Новосибирск, Ресей Федерациясы

^b(E-mail: sveta.shnayder@gmail.com)

А. Егинбай^c

Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан Республикасы

^c(E-mail: adil_eginbaev2000@mail.ru)

З. Каримбаева^d

М.К. Аммосов атындағы Солтүстік-Шығыс федералдық университеті, Якутск, Саха, Ресей Федерациясы

^d(E-mail: zulxumar63@gmail.com)

Қозыкөш этнографиялық қонысының қазақ үй-жайы

Аннотация. Көшпенділердің отырықшы мәдениетін зерттеу мәселесін соңғы онжылдықтарда Қазақстанның түрлі археологиялық ұжымдары белсенді түрде дамытып келеді. Палеоэтнографиялық деп аталатын бұл жаңа бағыт ХХ ғасырдың 70-ші жылдарында ғылыми сипатқа ие болды. Қазіргі уақытта жинақталған материалдың көлемі кейінгі орта ғасырлардағы стационарлық ескерткіштерді екі хронологиялық кезеңге бөлуге мүмкіндік береді: Қазақ хандығының XV-XVIII ғғ. және XIX-XX ғғ. этнографиялық уақытының ескерткіштері. Далалық Сарыарқадағы Қазақ хандығы дәуіріне тиесілі қоныстар әзірше белгісіз. 2021 жылы Ақмола өңірінде XIX ғ. аяғы мен XX ғ. басындағы Қозыкөш кеш ортағасырлық қонысында қазба жұмыстары басталды. Осы мақаланың мақсаты: Қозыкөш өзеніндегі қазақтардың этнографиялық қонысының жоспарлау-композициялық құрылымына сипаттама беру, қазылған №3 тұрғын үйдің

материалдары бойынша XIX ғасырдағы тұрғын үй-шаруашылық кешендерін, сәулетін, құрылыс ісін сипаттау, Қазақстандағы XX ғасырдың басындағы қоғамдық-саяси өзгерістерге байланысты қоныстардың (қыстақтардың) кеңістіктік орналасуы мен жоспарлау бейнесінің өзгеруін көрсету... [175-200 сөз]

Кілт сөздер: Сарыарқа, Қозыкөш, Нұра, қазба жұмыстары, қоныс, тұрғын үй, усадьба, қыстау, шымды кірпіштер. [7-10 сөз/сөз тіркесі]

МАҚАЛАНЫҢ НЕГІЗГІ МӘТІНІ

Мақаланың негізгі мәтінінде келесі құрылымдық элементтер болуы керек:

- Кіріспе
- Материалдар және зерттеу әдістері
- Тақырыштың зерттелу дәрежесі
- Талдау
- Нәтижелер
- Қорытындылар

Әдебиет

(безендіру үлгісі)

Kitan: Manz B.F., 1989. The Rise and Rule of Tamerlane. Cambridge: Cambridge univ. press. 240 p.

Абаев А.К., 2022. Кыпчаки. Алматы. 254 с. Ғылыми жинақтағы мақала: Камалов С.К., 1993. О географических названиях в эпосе «Эдиге» // Историко-географические аспекты развития Ногайской Орды. Махачкала: Наука. С. 132-134.

Ұжымдық монография: Улус Джучи (Золотая Орда). XIII – середина XV в., 2009. Казань: Институт истории АН РТ. 1056 с.

Конференция материалдары: Аничкин Л.К., 2011. Золотоордынское наследие // Материалы второй Международной научной конференции «Политическая и социально-экономическая история Золотой Орды», посвященной памяти М.А. Усманова. Казань, 29-30 марта 2011 г. Казань: ООО «Фолиант», Институт истории им. Ш. Марджани АН РТ. 368 с.

Журналдағы мақала: Мухаметов Ф.Ф., 2007. Монгольская «Яса» и ее роль в системе общественных отношений империи Чингисхана. *Turkic Studies Journal*. 2 (Т.11). С. 150-155.

Электронды дереккөз: Сабитов Ж.М., 2015. Золотая Орда – «падчерица» казахстанской историографии // Молодой ученый. Т. 104. № 24. С. 842-851. [Электронный ресурс] – URL: <https://moluch.ru/archive/104/23260/> (дата обращения: 07.09.2020).

Оқу құралы: Логунова Г.В., 2014. Русь и Золотая Орда: проблема взаимовлияния: учеб. пособие. Иркутск: Изд-во ИГУ. 110 с.

Газет мақаласы: Алим Дж., 2020. Золотая Орда: наследники великого ханства // Газета «Комсомольская правда». №145. 1 апреля. С. 7-8.

Reference

(design of sample)

Book: Manz B.F., 1989. The Rise and Rule of Tamerlane. Cambridge, New York, Port Chester, Melbourne, Sydney: Cambridge univ. press. 240 p.

Article in a scientific collection: Kamalov S.K., 1993. O geograficheskikh nazvaniyah v epose «Edige» [About place names in the epic «Edige»], Istoriko-geograficheskie aspekty razvitiya Nogajskoj Ordy [Historical and geographical aspects of the development of the Nogai Horde] Mahachkala: Nauka. P. 132-134). [in Russian].

Collective monograph: Ulus Dzhuchi (Zolotaya Orda). XIII – seredina XV v., 2009. [Ulus Jochi (Golden Horde). CHII – middle of SWR c.] (Institute of History of the Academy of Sciences of the Republic of Tatarstan. Kazan'. 1056 p.). [in Russian].

Conference materials: Anichkin L.K., 2011. Zolotoordynskoe nasledie. Vypusk 2. Materialy vtoroj Mezhdunarodnoj nauchnoj konferencii «Politicheskaya i social'no-ekonomicheskaya istoriya Zolotoj Ordy», posvyashchennoj pamyati M.A. Usmanova [Golden Horde heritage. Issue 2. Materials of the Second International Scientific Conference «Political and Socio-Economic History of the Golden Horde»]. Kazan, March 29-30, 2011. Kazan: LLC «Foliant», Institute of History. Sh. Mardzhani AS RT. 368 p. [in Russian].

Journal article: Muhametov F.F., 2007. Mongol'skaya «YASA» i ee rol' v sisteme obshchestvennyh otnoshenij imperii Chingiskhana [Mongolian «YASA» and its role in the system of public relations of the empire of Genghis Khan], Voprosy istorii [history issues], 11(5), P. 150-155. [in Russian].

Electronic source: Sabitov Zh.M., 2015. Zolotaya Orda – «padcherica» kazahstanskoj istoriografii [Holden Horde – «stepdaughter» of Kazakhstani historiography], Molodoj uchenyj [Young scientist], 24 (104). P. 842-851. [Electronic resource]. Available at: <https://moluch.ru/archive/104/23260/> (Accessed: 7.09.2020). [in Russian].

Tutorial: Logunova G.V., 2014. Rus' i Zolotaya Orda: problema vzaimovliyaniya: ucheb. posobie. [Rus and the Golden Horde: the problem of mutual influence: textbook]. Irkutsk: Izd-vo IGU. 110 p. [in Russian].

***M. Khabdulina^a**

L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Republic of Kazakhstan

^a(E-mail: mk_khabdulina@mail.ru).

**Corresponding author: mk_khabdulina@mail.ru*

S. Shnaider^b

Institute of Archaeology and Ethnography SB RAS, Novosibirsk, Russian Federation

^b(E-mail: sveta.shnayder@gmail.com)

A.Yeginbay^c

L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Republic of Kazakhstan

^c(E-mail: adil_eginbaev2000@mail.ru)

Z. Karimbayeva^d

M.K. Ammosov North-Eastern Federal University, Yakutsk, Saha, Russian Federation

^d(E-mail: zulxumar63@gmail.com)

The Kazakh farmstead of the ethnographic settlement of Kozykosh

Abstract. The issue of study of the settled culture of nomads in recent decades has been actively developed by various archaeological teams in Kazakhstan. This new field known

as paleo-ethnographic got a scientific formalization in the 70s of the XX century. In 2021, excavation of the later-medieval settlement of Kozykosh of the late XIX – early XX centuries began in Akmola Ishim region. The purpose of this article is to define the planning and compositional structure of the ethnographic settlement of the Kazakhs, to describe the housing and utility complexes, architecture, construction business based on the records of the excavated dwelling No.3, to demonstrate the changes of spatial layout and planning concept of the settlements due to the social and political changes of the early XX century in Kazakhstan. The research materials are based on the archaeological excavations of the housing and utility complex of the farmstead No. 3 of the settlement of Kozykosh; the remote, geophysical, historical and ethnographic methods of study were used for the research. The significance of the excavations of the settlement of Kozykosh lies in the first large-scale experience of obtaining the materials, which confirm and describe the ethnographic information concerning the Kazakh wintering areas.. [175-200 words]

Keywords: Saryarka, Kozykosh, Nura, excavations, settlement, dwelling, farmstead, kystau, turfy bricks [7-10 words/word combinations]

***М. Хабдулина^a**

*Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Республика
Казахстан*

^a(E-mail: mk_khabdulina@mail.ru).

**Автор для корреспонденции: mk_khabdulina@mail.ru*

С. Шнайдер^b

Институт археологии и этнографии СО РАН, Новосибирск, Российская Федерация

^b(E-mail: sveta.shnayder@gmail.com)

А. Егинбай^c

*Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Республика
Казахстан*

^c(E-mail: adil_eginbaev2000@mail.ru)

З. Каримбаева^d

*Северо-Восточный федеральный университет им. М.К. Аммосова, Якутск, Саха,
Российская Федерация*

^d(E-mail: zulxumar63@gmail.com)

Казахская усадьба этнографического поселения Козыкош

Аннотация. Проблема изучения оседлой культуры кочевников в последние десятилетия активно разрабатывается различными археологическими коллективами Казахстана. Это новое направление, известное как палеоэтнографическое, получило научное оформление в 70-х годах XX в. К настоящему времени объем накопленного материала позволяет делить стационарные памятники позднесредневековой эпохи на два хронологических периода: памятники периода Казахского ханства XV-XVIII вв. и

этнографического времени XIX-XX вв. В степной Сарыарке поселения периода Казахского ханства пока не известны. В 2021 г. в Акмолинском Приишимье начаты раскопки позднесредневекового поселения Козыкош конца XIX – начала XX в. В рамках одного большого памятника, содержащего более 80-ти жилищно-хозяйственных комплексов, вычлняются два этапа развития и трансформации стационарного казахского жилища. Результаты наших раскопок касаются многих сторон хозяйственной деятельности, характеристики исторически сложившихся моделей казахского природопользования... [175-200 слов]

Ключевые слова: Сарыарка, Козыкош, Нура, раскопки, поселение, жилище, усадьба, кыстау, дерновые кирпичи. [7-10 слов/словосочетаний]

Авторлар туралы мәлімет:

Хабдулина Марал, тарих ғылымдарының кандидаты, Қ.А. Ақышев атындағы археология ҒЗИ директоры, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Қ. Сәтбаев көшесі, 2, Астана, Қазақстан Республикасы.

ORCID: 0000-0002-7195-5723

Scopus ID: 57192665106

Шнайдер Светлана, тарих ғылымдарының кандидаты, РҒА СБ Археология және этнография институтының аға ғылыми қызметкері, Акад. Лаврентьев даңғ., 17, Новосибирск, Ресей Федерациясы.

ORCID: 0000-0003-2230-4286

Scopus ID: 56801877800

Егінбай Аділ, магистр, Қ.А. Ақышев атындағы археология ҒЗИ ғылыми қызметкері, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Қ. Сәтбаев көшесі, 2, Астана, Қазақстан Республикасы.

ORCID: 0000-0001-6035-014X

Каримбаева Зулхумар, антропология және этнология кафедрасының магистрі, М.К. Аммосов атындағы Солтүстік-Шығыс федералдық университеті, Кулаковский к., 42, Якутск, Саха, Ресей Федерациясы.

ORCID: 0000-0003-2893-8423

Information about authors:

Khabdulina Maral, Candidate of historical sciences, Director of the K.A. Akishev Research Institute of Archaeology, L.N. Gumilyov Eurasian National University, 2 K. Satpayev str., Astana, Republic of Kazakhstan.

ORCID: 0000-0002-7195-5723

Scopus ID: 57192665106

Shnaider Svetlana, Candidate of Historical Sciences, Senior Researcher, Institute of Archaeology and Ethnography SB RAS, 17 akad. Lavrentiev ave., Novosibirsk, Russian Federation.

ORCID: 0000-0003-2230-4286

Scopus ID: 56801877800

Eginbai Adil, master, researcher at K.A. Akishev Research Institute of Archaeology, L.N. Gumilyov Eurasian National University, 2 K. Satpyaev str., Astana, Republic of Kazakhstan.

ORCID: 0000-0001-6035-014X

Karimbaeva Zulhumar, master of the Department of Anthropology and Ethnology, M.K. Ammosov North-Eastern Federal University, 42 Kulakovskii str., Yakutsk, Saha, Russian Federation.

ORCID: 0000-0003-2893-8423

Сведения об авторах:

Хабдулина Марал, кандидат исторических наук, директор НИИ археологии имени К.А. Акишева, Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, ул. К. Сатпаева, 2, Астана, Республика Казахстан.

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7195-5723>

Scopus ID: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57192665106>

Шнайдер Светлана, кандидат исторических наук, старший научный сотрудник отдела археологии, Институт археологии и этнографии СО РАН, проспект Академика Лаврентьева, 17, Новосибирск, Российская Федерация.

ORCID: 0000-0003-2230-4286

Scopus ID: 56801877800

Егинбай Адиль, магистр, научный сотрудник НИИ археологии имени К.А. Акишева, Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, ул. К. Сатпаева, 2, Астана, Республика Казахстан.

ORCID: 0000-0001-6035-014X

Каримбаева Зулхумар, магистр кафедры антропологии и этнографии, Северо-Восточный федеральный университет имени М.К. Аммосова, ул. Кулаковского, 42, Якутск, Саха, Российская Федерация.

ORCID: 0000-0003-2893-8423

REQUIREMENTS FOR THE ARTICLE DESIGN

1. Authors wishing to publish in the journal must register and upload the article on the website tsj.enu.kz

2. Languages of publications: Kazakh, English, Russian.

3. The volume of the article – 5-8 pages, without metadata.

4. Scheme of articles construction:

- Full name of the author/authors (if there are two or more authors the *Corresponding author is indicated), center alignment, bold lower-case letters.

- Place of work, city, country; e-mail; center alignment, timid.

- Article title-centered, without indentation, bold lowercase letters.

- Abstract (175-200 words). Keywords (7-10 words) in the language of the article.

- Text of article

- Reference (in the language of the article) and in English.

- Abstract and keywords in two other languages (authors from near and far abroad can provide this data in English and Russian, and they are translated into Kazakh by the editorial Board of the journal).

Information about the author/authors at the end of the article is given in three languages (English, Kazakh, Russian): Full name, academic degree, academic title, position, university, address, city, country, ORCID or Scopus ID.

5. Use the Microsoft Word editor for Windows to type text, formulas, and tables. Text editor parameters: margins-2 cm on all sides; width alignment; font-Times New Roman, size-12; line spacing-1.15; paragraph indent-1 cm; page orientation-book.

6. References to cited works in the text are given in brackets, indicating the first author of the work, year of publication: number of page(s). For example:

1. (Samashev, 2022: 45) or (Samashev, 2021: URL);

2. If two or more authors:

a) (Samashev et al., 2022: 45) or

b) (Samashev, Abayev, Khan, 2022: 45);

3. If there is no direct link: (Samashev, 2022).

The font of the list itself is Times New Roman, size-12, the first line of the paragraph-with a protrusion of 1.25 cm, width alignment with hyphenation.

7. The list of references is provided in two versions:

1) alphabetically without numbering in the language of the article;

2) Latin transliteration, with the English translation in square brackets.

3) the list of references should not include the following types of sources such as dissertations, abstracts of dissertations, texts of official documents in various publications (decrees, orders, resolutions, programs, etc.), archival sources and data from the author's field materials are indicated in the text of the article in round brackets and should be referenced by automatic footnotes.

All abbreviations of the output data of archival documents are listed separated by commas and indicated with lowercase letters (GA, f. 4, d. 2, p. 16). They are not included in the reference. (see sample: References).

8. Requirements apply to scientific reviews and personalities.

9. The article should be thoroughly checked for spelling and syntax errors and technical design. Articles that do not meet the technical requirements will be returned for revision. Returning for revision does not mean that the manuscript has not been accepted for publication.

A SAMPLE OF AN ARTICLE

IRSTI 03.41.91 (defined by the link <http://grnti.ru/>)

***M. Khabdulina^a**

L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Republic of Kazakhstan

^a(E-mail: mk_khabdulina@mail.ru).

**Corresponding author: mk_khabdulina@mail.ru*

S. Shnaider^b

Institute of Archaeology and Ethnography SB RAS, Novosibirsk, Russian Federation

^b(E-mail: sveta.shnayder@gmail.com)

A.Yeginbay^c

L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Republic of Kazakhstan

^c(E-mail: adil_eginbaev2000@mail.ru)

Z. Karimbayeva^d

M.K. Ammosov North-Eastern Federal University, Yakutsk, Saha, Russian Federation

^d(E-mail: zulxumar63@gmail.com)

The Kazakh farmstead of the ethnographic settlement of Kozykosh

Abstract. The issue of study of the settled culture of nomads in recent decades has been actively developed by various archaeological teams in Kazakhstan. This new field known as paleo-ethnographic got a scientific formalization in the 70s of the XX century. In 2021, excavation of the late-medieval settlement of Kozykosh of the late XIX – early XX centuries began in Akmola Ishim region. The purpose of this article is to define the planning and compositional structure of the ethnographic settlement of the Kazakhs, to describe the housing and utility complexes, architecture, construction business based on the records of the excavated dwelling No.3, to demonstrate the changes of spatial layout and planning concept of the settlements due to the social and political changes of the early XX century in Kazakhstan. The research materials are based on the archaeological excavations of the housing and utility complex of the farmstead No. 3 of the settlement of Kozykosh; the remote, geophysical, historical and ethnographic methods of study were used for the research. The significance of the excavations of the settlement of Kozykosh lies in the first large-scale

experience of obtaining the materials, which confirm and describe the ethnographic information concerning the Kazakh wintering areas.. [180-200 words]

Keywords: Saryarka, Kozykosh, Nura, excavations, settlement, dwelling, farmstead, kystau, turf bricks [9-10 words/word combinations]

MAIN TEXT OF THE ARTICLE

The main text of the article should contain the following structural elements:

- Introduction
- Materials and research methods
- Research background
- Analysis
- Results
- Conclusion
- Abbreviations

Литература (design of sample)

Книга: Manz B.F., 1989. The Rise and Rule of Tamerlane. Cambridge: Cambridge univ. press. 240 p.

Абаев А.К., 2022. Кыпчаки. Алматы. 254 с.

Статья в научном сборнике: Камалов С.К., 1993. О географических названиях в эпосе «Эдиге» // Историко-географические аспекты развития Ногайской Орды. Махачкала: Наука. С. 132-134.

Коллективная монография: Улус Джучи (Золотая Орда). XIII – середина XV в., 2009. Казань: Институт истории АН РТ. 1056 с.

Материалы конференции: Аничкин Л.К., 2011. Золотоордынское наследие // Материалы второй Международной научной конференции «Политическая и социально-экономическая история Золотой Орды», посвященной памяти М.А. Усманова. Казань, 29-30 марта 2011 г. Казань: ООО «Фолиант», Институт истории им. Ш. Марджани АН РТ. 368 с.

Статья в журнале: Мухаметов Ф.Ф., 2007. Монгольская «Яса» и ее роль в системе общественных отношений империи Чингисхана. *Turkic Studies Journal*. 2 (Т.11). P. 150-155.

Электронный источник: Сабитов Ж.М., 2015. Золотая Орда – «падчерица» казахстанской историографии. // Молодой ученый. Т. 104. №24. С. 842-851. [Электронный ресурс] – URL: <https://moluch.ru/archive/104/23260/> (дата обращения: 07.09.2020).

Учебное пособие: Логунова Г.В., 2014. Русь и Золотая Орда: проблема взаимовлияния: учеб. пособие. Иркутск: Изд-во ИГУ. 110 с.

Reference (design of sample)

Book: Manz B.F., 1989. The Rise and Rule of Tamerlane. Cambridge, New York, Port Chester, Melbourne, Sydney: Cambridge univ. press. 240 p.

Article in a scientific collection: Kamalov S.K., 1993. O geograficheskikh nazvaniyakh v epose «Edige» [About place names in the epic «Edige»], *Istoriko-geograficheskie aspekty razvitiya*

Nogajskoj Ordy [Historical and geographical aspects of the development of the Nogai Horde] (Nauka. Mahachkala. P. 132-134). [in Russian].

Collective monograph: Ulus Dzhuchi (Zolotaya Orda). XIII – seredina XV v., 2009. [Ulus Jochi (Golden Horde). CHII – middle of SWR c.] (Institute of History of the Academy of Sciences of the Republic of Tatarstan. Kazan'. 1056 p.). [in Russian].

Conference materials: Anichkin L.K., 2011. Zolotoordynskoe nasledie. Vypusk 2. Materialy vtoroj Mezhdunarodnoj nauchnoj konferencii «Politicheskaya i social'no-ekonomicheskaya istoriya Zolotoj Ordy», posvyashchennoj pamyati M.A. Usmanova [Golden Horde heritage. Issue 2. Materials of the Second International Scientific Conference «Political and Socio-Economic History of the Golden Horde»]. Kazan, March 29-30, 2011. Kazan: LLC «Foliant», Institute of History. Sh. Mardzhani AS RT. 368 p. [in Russian].

Journal article: Muhametov F.F., 2007. Mongol'skaya «YASA» i ee rol' v sisteme obshchestvennyh otnoshenij imperii Chingiskhana [Mongolian «YASA» and its role in the system of public relations of the empire of Genghis Khan], Voprosy istorii [history issues], 11(5), P. 150-155. [in Russian].

Electronic source: Sabitov Zh.M., 2015. Zolotaya Orda – «padcherica» kazahstanskoj istoriografii [Holden Horde – «stepdaughter» of Kazakhstani historiography], Molodoj uchenyj [Young scientist], 24 (104). P. 842-851. [Electronic resource]. Available at: <https://moluch.ru/archive/104/23260/> (Accessed: 7.09.2020). [in Russian].

Tutorial: Logunova G.V., 2014. Rus' i Zolotaya Orda: problema vzaimovliyaniya: ucheb. posobie. [Rus and the Golden Horde: the problem of mutual influence: textbook]. Irkutsk: Izd-vo IGU. 110 p. [in Russian].

***М. Хабдулина^а**

Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан Республикасы

^а(E-mail: mk_khabdulina@mail.ru).

**Байланыс үшін автор: mk_khabdulina@mail.ru*

С. Шнайдер^б

РФА СБ Археология және этнография институты, Новосибирск, Ресей Федерациясы

^б(E-mail: sveta.shnayder@gmail.com)

А. Егинбай^с

Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан Республикасы

^с(E-mail: adil_eginbaev2000@mail.ru)

З. Каримбаева^д

М.К. Аммосов атындағы Солтүстік-Шығыс федералдық университеті, Якутск, Саха, Ресей Федерациясы

^д(E-mail: zulxumar63@gmail.com)

Қозықөш этнографиялық қонысының қазақ үй-жайы

Аннотация. Көшпенділердің отырықшы мәдениетін зерттеу мәселесін соңғы онжыл-дықтарда Қазақстанның түрлі археологиялық ұжымдары белсенді түрде

дамытып келеді. Палеоэтнографиялық деп аталатын бұл жаңа бағыт ХХ ғасырдың 70-ші жылдарында ғылыми сипатқа ие болды. Қазіргі уақытта жинақталған материалдың көлемі кейінгі орта ғасырлардағы стационарлық ескерткіштерді екі хронологиялық кезеңге бөлуге мүмкіндік береді: Қазақ хандығының XV-XVIII ғғ. және XIX-XX ғғ. этнографиялық уақытының ескерткіштері. Далалық Сарыарқадағы Қазақ хандығы дәуіріне тиесілі қоныстар әзірше белгісіз. 2021 жылы Ақмола өңірінде XIX ғ. аяғы мен XX ғ. басындағы Қозыкөш кеш ортағасырлық қонысында қазба жұмыстары басталды. Осы мақаланың мақсаты: Қозыкөш өзеніндегі қазақтардың этнографиялық қонысының жоспарлау-композициялық құрылымына сипаттама беру, қазылған №3 тұрғын үйдің материалдары бойынша XIX ғасырдағы тұрғын үй-шаруашылық кешендерін, сәулетін, құрылыс ісін сипаттау, Қазақстандағы ХХ ғасырдың басындағы қоғамдық-саяси өзгерістерге байланысты қоныстардың (қыстақтардың) кеңістіктік орналасуы мен жоспарлау бейнесінің өзгеруін көрсету... [175-200 сөз]

Кілт сөздер: Сарыарқа, Қозыкөш, Нұра, қазба жұмыстары, қоныс, тұрғын үй, усадьба, қыстау, шымды кірпіштер. [7-10 сөз/сөз тіркесі]

***М. Хабдулина^a**

*Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Республика
Казахстан*

^a(E-mail: mk_khabdulina@mail.ru).

**Автор для корреспонденции: mk_khabdulina@mail.ru*

С. Шнайдер^b

Институт археологии и этнографии СО РАН, Новосибирск, Российская Федерация

^b(E-mail: sveta.shnayder@gmail.com)

А. Егинбай^c

*Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана,
Республика Казахстан*

^c(E-mail: adil_eginbaev2000@mail.ru)

З. Каримбаева^d

*Северо-Восточный федеральный университет им. М.К. Аммосова, Якутск, Саха,
Российская Федерация*

^d(E-mail: zulxumar63@gmail.com)

Казахская усадьба этнографического поселения Козыкош

Аннотация. Проблема изучения оседлой культуры кочевников в последние десятилетия активно разрабатывается различными археологическими коллективами Казахстана. Это новое направление, известное как палеоэтнографическое, получило научное оформление в 70-х годах ХХ в. К настоящему времени объем накопленного материала позволяет делить стационарные памятники позднесредневековой эпохи на два хронологических периода: памятники периода Казахского ханства XV-XVIII вв. и этнографического времени XIX-XX вв. В степной Сарыарке поселения периода Казахского

ханства пока не известны. В 2021 г. в Акмолинском Приишимье начаты раскопки позднесредневекового поселения Козыкош конца XIX – начала XX в. В рамках одного большого памятника, содержащего более 80-ти жилищно-хозяйственных комплексов, вычленяются два этапа развития и трансформации стационарного казахского жилища. Результаты наших раскопок касаются многих сторон хозяйственной деятельности, характеристики исторически сложившихся моделей казахского природопользования... [175-200 слов]

Ключевые слова: Сарыарка, Козыкош, Нура, раскопки, поселение, жилище, усадьба, кыстау, дерновые кирпичи. [7-10 слов/словосочетаний]

Information about authors:

Khabdulina Maral, Candidate of historical sciences, Director of the K.A. Akishev Research Institute of Archaeology, L.N. Gumilyov Eurasian National University, 2 K. Satpayev str., Astana, Republic of Kazakhstan.

ORCID: 0000-0002-7195-5723

Scopus ID: 57192665106

Shnaider Svetlana, Candidate of Historical Sciences, Senior Researcher, Institute of Archaeology and Ethnography SB RAS, 17 akad. Lavrentiev ave., Novosibirsk, Russian Federation.

ORSID: 0000-0003-2230-4286

Scopus ID: 56801877800

Eginbai Adil, master, researcher at K.A. Akishev Research Institute of Archaeology, L.N. Gumilyov Eurasian National University, 2 K. Satpyaev str., Astana, Republic of Kazakhstan.

ORCID: 0000-0001-6035-014X

Karimbaeva Zulhumar, master of the Department of Anthropology and Ethnology, M.K. Ammosov North-Eastern Federal University, 42 Kulakovskii str., Yakutsk, Saha, Russian Federation.

ORCID: 0000-0003-2893-8423

Авторлар туралы мәлімет:

Хабдулина Марал, тарих ғылымдарының кандидаты, Қ.А. Ақышев атындағы археология ҒЗИ директоры, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Қ. Сәтбаев көшесі, 2, Астана, Қазақстан Республикасы.

ORCID: 0000-0002-7195-5723

Scopus ID: 57192665106

Шнайдер Светлана, тарих ғылымдарының кандидаты, РҒА СБ Археология және этнография институтының аға ғылыми қызметкері, Акад. Лаврентьев даңғ., 17, Новосибирск, Ресей Федерациясы.

ORCID: 0000-0003-2230-4286

Scopus ID: 56801877800

Егінбай Аділ, магистр, Қ.А. Ақышев атындағы археология ҒЗИ ғылыми қызметкері, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Қ. Сәтбаев көшесі, 2, Астана, Қазақстан Республикасы.

ORCID: 0000-0001-6035-014X

Каримбаева Зулхумар, антропология және этнология кафедрасының магистрі, М.К. Аммосов атындағы Солтүстік-Шығыс федералдық университеті, Кулаковский к., 42, Якутск, Саха, Ресей Федерациясы.

ORCID: 0000-0003-2893-8423

Сведения об авторах:

Хабдулина Марал, кандидат исторических наук, директор НИИ археологии имени К.А. Акишева, Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, ул. К. Сатпаева, 2, Астана, Республика Казахстан.

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7195-5723>

Scopus ID: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57192665106>

Шнайдер Светлана, кандидат исторических наук, старший научный сотрудник отдела археологии, Институт археологии и этнографии СО РАН, проспект Академика Лаврентьева, 17, Новосибирск, Российская Федерация.

ORCID: 0000-0003-2230-4286

Scopus ID: 56801877800

Егінбай Адиль, магистр, научный сотрудник НИИ археологии имени К.А. Акишева, Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, ул. К. Сатпаева, 2, Астана, Республика Казахстан.

ORCID: 0000-0001-6035-014X

Каримбаева Зулхумар, магистр кафедры антропологии и этнографии, Северо-Восточный федеральный университет имени М.К. Аммосова, ул. Кулаковского, 42, Якутск, Саха, Российская Федерация.

ORCID: 0000-0003-2893-8423

ТРЕБОВАНИЯ К ОФОРМЛЕНИЮ СТАТЬИ

1. Авторы, желающие публиковаться в журнале, должны пройти регистрацию и загрузить статью на сайте tsj.enu.kz

2. Язык публикаций: казахский, английский, русский.

3. Объем статьи – 5-8 стр., без метаданных.

4. Статья оформляется в следующем порядке:

• Ф.И.О. автора/авторов (при наличии двух и более авторов указывается *Автор для корреспонденции), выравнивание по центру, жирные строчные буквы.

• Место работы, город, страна, e-mail; выравнивание по центру, курсив

• Название статьи – по центру, без отступа, жирные строчные буквы.

• Аннотация (175-200 слов). Ключевые слова (7-10 слов) на языке статьи.

• Текст статьи

• Литература (на языке статьи) и Reference на английском языке.

• Аннотация и ключевые слова на двух других языках (авторы из ближнего и дальнего зарубежья эти данные могут дать на английском и русском языках, на казахский язык переводятся редакцией журнала).

• Информация об авторе/ авторах в конце статьи дается на трех языках (русском, казахском, английском): Ф.И.О. (полностью), ученая степень, ученое звание, должность, название вуза, адрес, город, страна, ORCID или Scopus ID.

5. Для набора текста, формул и таблиц используется редактор Microsoft Word для Windows. Параметры текстового редактора: поля – 2 см со всех сторон; выравнивание по ширине; шрифт – Times New Roman, размер – 12; межстрочный интервал – 1,15; абзацный отступ – 1 см; ориентация листа – книжная.

6. Ссылки в тексте на соответствующий источник из списка литературы оформляются в круглых скобках с указанием первого автора работы, года издания, номера страниц(-ы), например:

1. (Самашев, 2022: 45) или (Самашев, 2021: URL);

2. Если 2 и более автора:

а) (Самашев и др, 2022: 45);

б) (Самашев, Абаев, Хан, 2022: 45);

3. Если нет прямой ссылки: (Самашев, 2022).

Шрифт самого списка – Times New Roman, размер - 12, абзац – отступ 1,25, выравнивание по ширине с переносами.

7. Список литературы предоставляется в двух вариантах:

1) по алфавиту без нумерации на языке статьи;

2) латинской транслитерацией, в рамках которого в квадратных скобках дается перевод на английский язык

3) в списке литературы (референс) не должны включаться следующие виды источников как диссертации, авторефераты диссертаций, тексты официальных

документов в различных изданиях (указы, приказы, постановления, программы и пр.), архивные источники (и данные полевых материалов автора) указываются в тексте статьи в круглых скобках и следует ссылаться постраничными автоматическими сносками. Все сокращения выходных данных архивных документов перечисляются через запятую и указываются с строчными буквами (ГА, ф. 4, д. 2, л. 16). В список литературы они не выносятся. (см. Образец: Reference).

8. Требования распространяются на научные обзоры, рецензии и персоналии.

9. Статья должна быть тщательно выверена на орфографические и синтаксические ошибки и техническое оформление. Статьи, не соответствующие техническим требованиям, будут возвращены на доработку. Возвращение на доработку не означает, что рукопись не принята к публикации.

ОБРАЗЕЦ ОФОРМЛЕНИЯ СТАТЬИ

МРНТИ 03.91.03 (определяется по ссылке: <http://grnti.ru/>)

***М. Хабдулина^a**

*Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана,
Республика Казахстан*

^a(E-mail: mk_khabdulina@mail.ru).

**Автор для корреспонденции: mk_khabdulina@mail.ru*

С. Шнайдер^b

Институт археологии и этнографии СО РАН, Новосибирск, Российская Федерация

^b(E-mail: sveta.shnayder@gmail.com)

А. Егинбай^c

*Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана,
Республика Казахстан*

^c(E-mail: adil_eginbaev2000@mail.ru)

З. Каримбаева^d

*Северо-Восточный федеральный университет им. М.К. Аммосова, Якутск, Саха,
Российская Федерация*

^d(E-mail: zulxumar63@gmail.com)

Казахская усадьба этнографического поселения Козыкош

Аннотация. Проблема изучения оседлой культуры кочевников в последние десятилетия активно разрабатывается различными археологическими коллективами Казахстана. Это новое направление, известное как палеоэтнографическое, получило

научное оформление в 70-х годах XX в. К настоящему времени объем накопленного материала позволяет делить стационарные памятники позднесредневековой эпохи на два хронологических периода: памятники периода Казахского ханства XV-XVIII вв. и этнографического времени XIX-XX вв. В степной Сарыарке поселения периода Казахского ханства пока не известны. В 2021 г. в Акмолинском Приишимье начаты раскопки позднесредневекового поселения Козыкош конца XIX – начала XX в. В рамках одного большого памятника, содержащего более 80-ти жилищно-хозяйственных комплексов, вычлняются два этапа развития и трансформации стационарного казахского жилища. Результаты наших раскопок касаются многих сторон хозяйственной деятельности, характеристики исторически сложившихся моделей казахского природопользования... [175-200 слов]

Ключевые слова: Сарыарка, Козыкош, Нура, раскопки, поселение, жилище, усадьба, кыстау, дерновые кирпичи. [7-10 слов/словосочетаний]

ОСНОВНОЙ ТЕКСТ СТАТЬИ

Основной текст статьи должен содержать следующие структурные элементы:

- Введение
- Материалы и методы исследования
- Степень изученности темы
- Анализ
- Полученные результаты
- Выводы

Литература

(образец оформления)

Книга: Manz B.F., 1989. The Rise and Rule of Tamerlane. Cambridge: Cambridge univ. press. 240 p.

Абаев А.К., 2022. Кыпчаки. Алматы. 254 с.

Статья в научном сборнике: Камалов С.К., 1993. О географических названиях в эпосе «Эдиге» // Историко-географические аспекты развития Ногайской Орды. Махачкала: Наука. С. 132-134.

Коллективная монография: Улус Джучи (Золотая Орда). XIII – середина XV в., 2009. Казань: Институт истории АН РТ. 1056 с.

Материалы конференции: Аничкин Л.К., 2011. Золотоордынское наследие // Материалы второй Международной научной конференции «Политическая и социально-экономическая история Золотой Орды», посвященной памяти М.А. Усманова. Казань, 29-30 марта 2011 г. Казань: ООО «Фолиант», Институт истории им. Ш. Марджани АН РТ. 368 с.

Статья в журнале: Мухаметов Ф.Ф., 2007. Монгольская «Яса» и ее роль в системе общественных отношений империи Чингисхана. Turkic Studies Journal. 2 (Т.11). P. 150-155.

Электронный источник: Сабитов Ж.М., 2015. Золотая Орда – «падчерица» казахстанской историографии // Молодой ученый. Т. 104. № 24. С. 842-851. [Электронный ресурс] – URL: <https://moluch.ru/archive/104/23260/> (дата обращения: 07.09.2020).

Учебное пособие: Логунова Г.В., 2014. Русь и Золотая Орда: проблема взаимовлияния: учеб. пособие. Иркутск: Изд-во ИГУ. 110 с.

Reference
(design of sample)

Book: Manz B.F., 1989. The Rise and Rule of Tamerlane. Cambridge, New York, Port Chester, Melbourne, Sydney: Cambridge univ. press. 240 p.

Article in a scientific collection: Kamalov S.K., 1993. О географических названий в епосе «Edige» [About place names in the epic «Edige»], Istoriko-geograficheskie aspekty razvitiya Nogajskoj Ordy [Historical and geographical aspects of the development of the Nogai Horde] (Nauka. Mahachkala. P. 132-134). [in Russian].

Collective monograph: Ulus Dzhuchi (Zolotaya Orda). XIII – seredina XV v., 2009. [Ulus Jochi (Golden Horde). CHII – middle of SWR c.] (Institute of History of the Academy of Sciences of the Republic of Tatarstan. Kazan'. 1056 p.). [in Russian].

Conference materials: Anichkin L.K., 2011. Zolotoordynskoe nasledie. Vypusk 2. Materialy vtoroj Mezhdunarodnoj nauchnoj konferencii «Politicheskaya i social'no-ekonomicheskaya istoriya Zolotoj Ordy», posvyashchennoj pamyati M.A. Usmanova [Golden Horde heritage. Issue 2. Materials of the Second International Scientific Conference «Political and Socio-Economic History of the Golden Horde»]. Kazan, March 29-30, 2011. Kazan: LLC «Foliant», Institute of History. Sh. Mardzhani AS RT. 368 p. [in Russian].

Journal article: Muhametov F.F., 2007. Mongol'skaya «YASA» i ee rol' v sisteme obshchestvennyh otnoshenij imperii Chingiskhana [Mongolian «YASA» and its role in the system of public relations of the empire of Genghis Khan], Voprosy istorii [history issues], 11(5), P. 150-155. [in Russian].

Electronic source: Sabitov Zh.M., 2015. Zolotaya Orda – «padcherica» kazahstanskoy istoriografii [Holden Horde – «stepdaughter» of Kazakhstani historiography], Molodoy uchenyj [Young scientist], 24 (104). P. 842-851. [Electronic resource]. Available at: <https://moluch.ru/archive/104/23260/> (Accessed: 7.09.2020). [in Russian].

Tutorial: Logunova G.V., 2014. Rus' i Zolotaya Orda: problema vzaimovliyaniya: ucheb. posobie. [Rus and the Golden Horde: the problem of mutual influence: textbook]. Irkutsk: Izd-vo IGU. 110 p. [in Russian].

***М. Хабдулина^а**

Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан Республикасы

^а(E-mail: mk_khabdulina@mail.ru).

**Байланыс үшін автор: mk_khabdulina@mail.ru*

С. Шнайдер^б

РФА СБ Археология және этнография институты, Новосибирск, Ресей Федерациясы

^б(E-mail: sveta.shnayder@gmail.com)

А. Егинбай^с

Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан Республикасы

^с(E-mail: adil_eginbaev2000@mail.ru)

З. Каримбаева^д

М.К. Аммосов атындағы Солтүстік-Шығыс федералдық университеті, Якутск, Саха,

Ресей Федерациясы

^д(E-mail: zulxumar63@gmail.com)

Қозыкөш этнографиялық қонысының қазақ үй-жайы

Аннотация. Көшпенділердің отырықшы мәдениетін зерттеу мәселесін соңғы онжыл-дықтарда Қазақстанның түрлі археологиялық ұжымдары белсенді түрде дамытып келеді. Палеоэтнографиялық деп аталатын бұл жаңа бағыт ХХ ғасырдың 70-ші жылдарында ғылыми сипатқа ие болды. Қазіргі уақытта жинақталған материалдың көлемі кейінгі орта ғасырлардағы стационарлық ескерткіштерді екі хронологиялық кезеңге бөлуге мүмкіндік береді: Қазақ хандығының XV-XVIII ғғ. және XIX-XX ғғ. этнографиялық уақытының ескерткіштері. Далалық Сарыарқадағы Қазақ хандығы дәуіріне тиесілі қоныстар әзірше белгісіз. 2021 жылы Ақмола өңірінде XIXғ. аяғы мен XXғ. басындағы Қозыкөш кеш ортағасырлық қонысында қазба жұмыстары басталды. Осы мақаланың мақсаты: Қозыкөш өзеніндегі қазақтардың этнографиялық қонысының жоспарлау-композициялық құрылымына сипаттама беру, қазылған №3 тұрғын үйдің материалдары бойынша XIX ғасырдағы тұрғын үй-шаруашылық кешендерін, сәулетін, құрылыс ісін сипаттау, Қазақстандағы ХХ ғасырдың басындағы қоғамдық-саяси өзгерістерге байланысты қоныстардың (қыстақтардың) кеңістіктік орналасуы мен жоспарлау бейнесінің өзгеруін көрсету... [175-200 сөз]

Кілт сөздер: Сарыарқа, Қозыкөш, Нұра, қазба жұмыстары, қоныс, тұрғын үй, усадьба, қыстау, шымды кірпіштер. [7-10 сөз/сөз тіркесі]

***M. Khabdulina^а**

L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Republic of Kazakhstan

^а(E-mail: mk_khabdulina@mail.ru).

**Corresponding author: mk_khabdulina@mail.ru*

S. Shnaider^б

Institute of Archaeology and Ethnography SB RAS, Novosibirsk, Russian Federation

^б(E-mail: sveta.shnayder@gmail.com)

A.Yeginbay^с

L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Republic of Kazakhstan

^с(E-mail: adil_eginbaev2000@mail.ru)

Z. Karimbayeva^d

M.K. Ammosov North-Eastern Federal University, Yakutsk, Saha, Russian Federation

^d*(E-mail: zulxumar63@gmail.com)*

The Kazakh farmstead of the ethnographic settlement of Kozykosh

Abstract. The issue of study of the settled culture of nomads in recent decades has been actively developed by various archaeological teams in Kazakhstan. This new field known as paleo-ethnographic got a scientific formalization in the 70s of the XX century. In 2021, excavation of the late medieval settlement of Kozykosh of the late XIX – early XX centuries began in Akmola Ishim region. The purpose of this article is to define the planning and compositional structure of the ethnographic settlement of the Kazakhs, to describe the housing and utility complexes, architecture, construction business based on the records of the excavated dwelling No.3, to demonstrate the changes of spatial layout and planning concept of the settlements due to the social and political changes of the early XX century in Kazakhstan. The research materials are based on the archaeological excavations of the housing and utility complex of the farmstead No.3 of the settlement of Kozykosh; the remote, geophysical, historical and ethnographic methods of study were used for the research. The significance of the excavations of the settlement of Kozykosh lies in the first large-scale experience of obtaining the materials, which confirm and describe the ethnographic information concerning the Kazakh wintering areas... [175-200 words]

Keywords: Saryarka, Kozykosh, Nura, excavations, settlement, dwelling, farmstead, kystau, turfy bricks [7-10 words/word combinations]

Сведения об авторах:

Хабдулина Марал, кандидат исторических наук, директор НИИ археологии имени К.А. Акишева, Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, ул. К. Сатпаева, 2, Астана, Республика Казахстан.

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7195-5723>

Scopus ID: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57192665106>

Шнайдер Светлана, кандидат исторических наук, старший научный сотрудник отдела археологии, Институт археологии и этнографии СО РАН, проспект Академика Лаврентьева, 17, Новосибирск, Российская Федерация.

ORCID: 0000-0003-2230-4286

Scopus ID: 56801877800

Егинбай Адиль, магистр, научный сотрудник НИИ археологии имени К.А. Акишева, Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, ул. К. Сатпаева, 2, Астана, Республика Казахстан.

ORCID: 0000-0001-6035-014X

Каримбаева Зулхумар, магистр кафедры антропологии и этнографии, Северо-Восточный федеральный университет имени М.К. Аммосова, ул. Кулаковского, 42, Якутск, Саха, Российская Федерация.

ORCID: 0000-0003-2893-8423

Авторлар туралы мәлімет:

Хабдулина Марал, тарих ғылымдарының кандидаты, Қ.А. Ақышев атындағы археология ҒЗИ директоры, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Қ. Сәтбаев көшесі, 2, Астана, Қазақстан Республикасы.

ORCID: 0000-0002-7195-5723

Scopus ID: 57192665106

Шнайдер Светлана, тарих ғылымдарының кандидаты, РҒА СБ Археология және этнография институтының аға ғылыми қызметкері, Акад. Лаврентьев даңғ., 17, Новосибирск, Ресей Федерациясы.

ORCID: 0000-0003-2230-4286

Scopus ID: 56801877800

Егінбай Аділ, магистр, Қ.А. Ақышев атындағы археология ҒЗИ ғылыми қызметкері, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Қ. Сәтбаев көшесі, 2, Астана, Қазақстан Республикасы.

ORCID: 0000-0001-6035-014X

Каримбаева Зулхумар, антропология және этнология кафедрасының магистрі, М.К. Аммосов атындағы Солтүстік-Шығыс федералдық университеті, Кулаковский к., 42, Якутск, Саха, Ресей Федерациясы.

ORCID: 0000-0003-2893-8423

Information about authors:

Khabdulina Maral, Candidate of historical sciences, Director of the K.A. Akishev Research Institute of Archaeology, L.N. Gumilyov Eurasian National University, 2 K. Satpayev str., Astana, Republic of Kazakhstan.

ORCID: 0000-0002-7195-5723

Scopus ID: 57192665106

Shnaider Svetlana, Candidate of Historical Sciences, Senior Researcher, Institute of Archaeology and Ethnography SB RAS, 17 akad. Lavrentiev ave., Novosibirsk, Russian Federation.

ORSID: 0000-0003-2230-4286

Scopus ID: 56801877800

Eginbai Adil, master, researcher at K.A. Akishev Research Institute of Archaeology, L.N. Gumilyov Eurasian National University, 2 K. Satpyaev str., Astana, Republic of Kazakhstan.

ORCID: 0000-0001-6035-014X

Karimbaeva Zulhumar, master of the Department of Anthropology and Ethnology, M.K. Ammosov North-Eastern Federal University, 42 Kulakovskii str., Yakutsk, Saha, Russian Federation.

ORCID: 0000-0003-2893-8423

TURKIC STUDIES JOURNAL

2023. Vol. 5, №2 – Астана: ЕҰУ. – 216 б.

29.06.23 басуға жіберілді

Тираж – 40 дана.

Авторларға арналған нұсқаулар,
жариялау этикасы журнал сайтында берілген: [tsj.enu.kz](mailto:t sj.enu.kz)

Техникалық хатшы: А. Байгаж
Компьютерде беттеген: Д. Нурушева
Редакцияның мекенжайы:
010008, Қазақстан, Астана қ., Сәтбаев к-сі, 2.
Тел.: +7 (7172) 709-500, (ішкі 31-434)

E-mail: turkicstudiesjournal@gmail.com, web-site: tsj.enu.kz

Қазақстан Республикасы Ақпарат және қоғамдық даму министрлігінде тіркелген.

24.02.2021 ж.

№KZ27VPY00032814 – тіркеу куәлігі (алғашқы тіркеу нөмірі және күні 28.03.2019, 17636-Ж).

© Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті

tsj.enu.kz

